MONTESQUIEU

DESPRE SPIRITUL LEGILOR

II

MONTESQUIEU

DE L'ESPRIT DES LOIX

MONTESQUIEU

DESPRE SPIRITUL LEGILOR

II

Traducere și note de
ARMAND ROȘU

Colecție îngrijită de
IDEL SEGALL

MONTESQUIEU
DE L'ESPRIT DES LOIX

SOCIÉTÉ LES BELLES LETTRES
Paris
Tome troisième 1958

INVOCAȚIE CĂTRE MUZE[1]

Fecioare ale muntelui Pierus[a2], auziți ce nume vă dau? Inspirați-mă. Am străbătut un drum lung. Sînt strivit de grijă, de oboseală și de necazuri. Turnați-mi în suflet acea pace și acea liniște care fuge astăzi de mine. Voi nu sînteți nicicînd așa de dumnezeești ca atunci cînd îndrumați spre înțelepciune și adevăr prin mijlocirea plăcerii.

Dar dacă voi nu vreți să-mi faceți munca mai ușoară, faceți ca această muncă să nu se vadă; faceți ca eu să cuget și să se pară că simt. Faceți în așa fel ca cititorii să primească învățătura, iar eu să nu-i învăț, și ca atunci cînd voi vorbi despre lucruri folositoare, să se creadă că eu nu știam nimic și voi mi-ați spus totul.

Cînd apa izvorului vostru țîșnește din stînca ce vă este dragă, ea nu se ridică în văzduh pentru ca să cadă după aceea la pămînt, ci curge pe cîmpie; ea vă desfată pe voi pentru că îi desfată pe păstori.

Muze fermecătoare, dacă veți arunca asupra mea o singură privire, toată lumea va citi lucrările mele, și ceea ce nu avea să fie o petrecere va fi o plăcere.

Muze divine, simt că voi nu-mi șoptiți numai ceea ce se cîntă din fluierele păstorilor la Tempe, ori ceea ce se repetă la Delos din liră. Voi vreți ca eu să fac să vorbească și rațiunea. Ea este cea mai nobilă, cea mai desăvîrșită, cea mai aleasă dintre facultățile noastre.

---

[a] *Narrate, puellae Pierides; prosit mihi vos dixisse puellas*[3]. Iuvenal, *Satire* [IV, vv. 35—36].

PARTEA A PATRA

CARTEA XX[1]

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL LOR CU COMERȚUL VĂZUT DIN PUNCTUL DE VEDERE AL NATURII ȘI AL SUBÎMPĂRȚIRILOR SALE

Docuit quae maximus Atlas[2]
Vergilius, *Eneida*

CAPITOLUL I

DESPRE COMERȚ

Chestiunile care urmează ar cere să fie tratate mai pe larg; natura lucrării de față nu îngăduie însă aceasta. Aș voi să plutesc pe un rîu liniștit; sînt însă tîrît de un torent.

Comerțul vindecă de prejudecăți nefaste; și este aproape o regulă generală că pretutindeni unde există moravuri blînde, există comerț; și că pretutindeni unde există comerț, există și moravuri blînde.

Nu trebuie deci să ne mirăm dacă moravurile noastre sînt mai puțin sălbatice ca altădată. Datorită comerțului, moravurile tuturor popoarelor au fost cunoscute pretutindeni: ele au fost comparate unele cu altele și aceasta a adus mult bine.

Se poate spune că legile comerțului îmbunătățesc moravurile, după cum tot așa de bine aceste legi fac să decadă moravurile[3]. Comerțul alterează moravurile curate[a]; aceasta îi impută Platon comerțului[4]; el șlefuiește și îmblînzește moravurile barbare, cum vedem în fiecare zi.

---

[a] Caesar spune despre gali că vecinătatea cu Marsilia și comerțul acesteia îi aduseseră la o corupție așa de mare, încît ei care odinioară îi biruiseră totdeauna pe germani, le deveniseră inferiori. *Guerre des Gaules* (Războiul galic), cartea VI [cap. XXIII]

CAPITOLUL II

DESPRE SPIRITUL COMERȚULUI

Efectul natural al comerțului este de a îndemna la pace[5]. Două națiuni care fac negoț între ele devin dependente una de alta: dacă una are interes să cumpere, cealaltă are interes să vîndă; și toate legăturile dintre ele se bazează pe nevoi reciproce.

Dar, dacă spiritul comercial unește națiunile, el nu unește la fel și pe indivizi. Noi vedem că în țările[a] în care oamenii nu sînt stăpîniți decît de spiritul comercial, se trafichează cu toate acțiunile oamenilor și cu toate calitățile morale: cele mai mărunte lucruri, cele pe care le cere omenia, se fac ori se dau acolo pe bani.

Spiritul comercial dă naștere în sufletul oamenilor unui anumit simțămînt de dreptate severă, potrivnic, pe de o parte, hoției la drumul mare, iar pe de alta, acelor calități morale datorită cărora interesele proprii nu sînt susținute întotdeauna cu strășnicie și pot fi neglijate pentru interesul altora.

Lipsa totală a comerțului dă naștere, dimpotrivă, hoției la drumul mare, pe care Aristotel[6] o trece printre modurile de dobîndire. Spiritul tîlhăriei nu exclude anumite calități morale: de pildă, ospitalitatea, foarte rară în țările comerciale, înflorește la popoarele care practică tîlhăria.

La germani, spune Tacitus, este un sacrilegiu să închizi poarta casei tale unui om, oricare ar fi el, cunoscut sau necunoscut. Cel ce a dat[b] ospitalitate unui străin îi va indica apoi o altă casă unde de asemenea se dă găzduire și unde el este primit cu aceeași omenie. Atunci, însă, cînd germanii au întemeiat regate, ospitalitatea a

---

[a] Olanda.

[b] *Et qui modo hospes fuerat monstrator hospitii*[7]. *De moribus Germanorum.* Vezi, de asemenea, Caesar, *Guerre des Gaules*, cartea VI.

devenit pentru ei o povară. Aceasta se vede din două legi cuprinse în codul[a] burgunzilor, dintre care una pedepsește pe orice barbar care ar arăta unui străin casa unui roman; iar cealaltă dispune că cel ce va primi pe un străin va fi despăgubit de către ceilalți locuitori, fiecare cu cota-parte respectivă.

CAPITOLUL III

DESPRE SĂRĂCIA POPOARELOR[8]

Există două feluri de popoare sărace: cele aduse în această stare de către asprimea regimului; aceste popoare nu sînt capabile aproape de nici o virtute, deoarece sărăcia lor constituie o parte din robia lor; celelalte nu sînt sărace decît pentru că au disprețuit sau pentru că nu au cunoscut bunurile vieții; acestea pot să înfăptuiască lucruri mari, deoarece această sărăcie face parte din libertatea lor.

CAPITOLUL IV

DESPRE COMERȚ ÎN DIFERITELE FORME DE GUVERNĂMÎNT

Comerțul are legătură cu organizarea statului. În guvernămîntul unuia singur, el se bazează de obicei pe lux; și, cu toate că se bazează și pe nevoile reale, principalul lui scop este de a procura poporului care îl practică tot ceea ce poate folosi orgoliului, desfătărilor și capriciilor sale. În guvernămîntul mai multora, comerțul se bazează mai deseori pe economie[9]. Negustorii, fiind cu ochii asupra tuturor națiunilor de pe pămînt, duc uneia

---

[a] Titlul XXXVIII.

ceea ce iau de la alta. Așa au făcut comerț republicile Tyr, Cartagina, Atena, Marsilia, Florența, Veneția și Olanda.

Acest fel de negoț ține prin natura sa de guvernămîntul mai multora, iar în cel monarhic se practică numai ocazional. Căci, întrucît el nu se bazează decît pe procedeul de a cîștiga puțin, ba chiar de a cîștiga mai puțin decît oricare altă națiune, și de a nu se despăgubi decît cîștigînd necontenit, nu este aproape de fel cu putință ca el să fie practicat de un popor la care s-a statornicit luxul, care cheltuiește mult și care nu are ochi decît pentru țeluri mărețe.

La aceasta se gîndea Cicero[a] cînd spunea atît de bine: „Nu-mi place ca unul și același popor să fie totodată stăpînul și cărăușul lumii". Într-adevăr, ar trebui să presupunem că fiecare individ, în acest stat, și chiar întregul stat, ar fi mereu absorbit de planuri mărețe și totodată de preocupări mărunte, ceea ce este contradictoriu[11].

Aceasta nu înseamnă că în aceste state, care trăiesc din comerțul de economie, nu s-ar întreprinde și acțiuni de cea mai mare însemnătate și că acolo nu s-ar manifesta o îndrăzneală care nu se întîlnește în monarhii; și iată de ce.

Un comerț duce la altul, cel mic la cel mijlociu, cel mijlociu la cel mare; iar acela care a dorit atîta să cîștige puțin, ajunge în situația de a nu dori în mai mică măsură să cîștige mult.

Mai mult încă, importantele acțiuni întreprinse de către comercianți sînt totdeauna în mod necesar împletite cu treburile publice. Dar în monarhii, treburile publice le apar comercianților cele mai deseori tot atît de suspecte pe cît li se par a fi ele de sigure în statele republicane. Marile operații comerciale nu sînt deci pentru monarhii, ci pentru guvernămîntul mai multora.

Într-un cuvînt, siguranța mai mare a proprietății, pe care oamenii sînt încredințați că o au în aceste state, le

---

[a] *Nolo eumdem populum, imperatorem et portitorem esse terrarum*[10]. [*De Rep.*, IV, 7].

dă imbold să întreprindă orice; şi pentru că ei se socot siguri pe ceea ce au dobîndit, se încumetă să pună în primejdie ce au dobîndit pentru a dobîndi mai mult; ei nu expun riscului decît mijloacele de dobîndire: or, oamenii aşteaptă mult de la norocul lor.

Eu nu vreau să spun că ar exista vreo monarhie care să fie cu totul lipsită de comerţul de economie, ci că, prin natura sa, ea este mai puţin înclinată spre acesta. Eu nu vreau să spun că republicile pe care le cunoaştem sînt pe de-a-ntregul lipsite de comerţul de lux, ci că acesta se potriveşte mai puţin cu structura lor[12].

Cît despre statul despotic, este inutil să mai vorbim de el. Regulă generală: la un popor aflat în stare de robie, oamenii se străduiesc mai mult să păstreze decît să dobîndească; la un popor liber, oamenii se străduiesc mai mult să dobîndească decît să păstreze.

CAPITOLUL V

DESPRE POPOARELE CARE AU FĂCUT COMERŢ DE ECONOMIE

Marsilia, loc de refugiu necesar în mijlocul unei mări furtunoase; Marsilia, acest loc, unde toate vînturile, bancurile de nisip ale mării şi configuraţia coastelor impun acostarea, a fost deseori călcată de către marinari. Sterilitatea[a] solului său a împins pe locuitorii ei la comerţul de economie. Aceştia au trebuit să fie harnici pentru a compensa natura, care era zgîrcită; au trebuit să fie cinstiţi, pentru a trăi în mijlocul popoarelor barbare care aveau să le aducă înflorirea; au trebuit să fie moderaţi, pentru ca guvernămîntul lor să fie totdeauna liniştit; în sfîrşit, au trebuit să aibă moravuri sobre, pentru a putea trăi mereu dintr-un comerţ pe care l-au păstrat mai sigur atunci cînd a fost mai puţin rentabil.

---

[a] Iustinus, cartea XLIII, cap. III.

Pretutindeni s-a văzut că violența și persecuția dau naștere comerțului de economie atunci cînd oamenii sînt nevoiți să se refugieze în mlaștini, pe insule, pe bancuri marine, și chiar pe stîncile mării. Așa au fost întemeiate Tyrul, Veneția și orașele Olandei: fugarii și-au găsit acolo adăpost. Trebuiau să trăiască; și-au scos mijloacele de trai din lumea întreagă[13].

CAPITOLUL VI

CÎTEVA URMĂRI ALE UNEI NAVIGAȚII DEZVOLTATE

Se întîmplă uneori că o națiune ce practică comerțul de economie, avînd nevoie să ia dintr-o țară o marfă care îi servește drept capital pentru a-și procura mărfuri din altă țară, se mulțumește să cîștige foarte puțin și uneori nimic de la cea dintîi, cu nădejdea, sau cu certitudinea de a cîștiga mult la celelalte. Astfel, atunci cînd Olanda făcea aproape singură negoțul între sudul și nordul Europei, vinurile franceze, pe care ea le ducea în nord, nu îi foloseau, oarecum, decît drept capital pentru comerțul ei cu nordul.

Se știe că adeseori, în Olanda, anumite mărfuri venite de departe nu se vînd mai scump decît au costat pe loc. Iată și explicația care se dă acestui fapt: un căpitan de vas care are nevoie de lest pentru corabia lui, va încărca marmură; avînd nevoie de lemn pentru fixarea încărcăturii, va cumpăra lemn; și, dacă prin aceasta nu va pierde nimic, el va crede că a făcut afaceri bune. În acest fel, are și Olanda carierele și pădurile ei.

Nu numai un comerț care nu aduce nimic poate fi folositor, ci chiar și un comerț nerentabil poate fi astfel. Am auzit în Olanda[14] că la pescuitul balenelor nu se scot aproape niciodată cheltuielile; însă cei interesați în primul rînd în acest pescuit sînt cei folosiți la construcția vasului, cei ce au furnizat echipamentul acestuia, uneltele și

proviziile. Şi ei chiar dacă au pierdut la pescuit, au cîştigat la furnituri. Acest comerţ este un fel de loterie; şi toţi oamenii sînt amăgiţi de nădejdea într-un bilet cîştigător. Tuturora le place să joace; şi oamenii cei mai înţelepţi joacă bucuros, atunci cînd nu văd aparenţele înşelătoare ale jocului, rătăcirile şi silniciile lui, risipa, pierderea de timp şi chiar pierderea întregii vieţi.

CAPITOLUL VII

ATITUDINEA ANGLIEI FAŢĂ DE COMERŢ

Anglia nu are un tarif vamal constant în raporturile cu celelalte naţiuni: tariful ei vamal se schimbă, ca să spunem aşa, cu fiecare parlament, prin taxele speciale pe care ea le desfiinţează ori le înfiinţează. Ea a vrut să-şi păstreze independenţa şi în această privinţă. Peste măsură de invidioasă pentru comerţul făcut de alţii la ea acasă, se leagă puţin prin tratate şi nu depinde decît de legile sale.

Alte naţiuni au subordonat interesele comerciale celor politice; ea a subordonat întotdeauna interesele sale politice intereselor sale comerciale.

Dintre toate popoarele lumii, acesta a ştiut cel mai bine să se folosească în acelaşi timp de aceste trei lucruri importante: religia[15], comerţul şi libertatea.

CAPITOLUL VIII

CUM A FOST STÎNJENIT UNEORI COMERŢUL DE ECONOMIE

În anumite monarhii s-au făcut legi foarte potrivite[16] ca să slăbească statele ce practică comerţul de economie. Acestora li s-a interzis să aducă alte mărfuri în afară de

celę produse în ţara lor; şi nu li s-a îngăduit să transporte mărfurile decît cu nave construite în ţara în care vin.

Este necesar ca statul care impune aceste legi să poată face lesne el însuşi comerţ; altminteri, îşi va pricinui în cel mai bun caz o pagubă corespunzătoare[17]. Este preferabil să ai de-a face cu o naţiune care are pretenţii mici şi care, din pricina nevoilor sale comerciale, se află într-o oarecare stare de dependenţă; cu o naţiune care, prin lărgimea obiectivelor sau a afacerilor sale, ştie unde să plaseze toate mărfurile ce-i prisosesc; care este bogată şi poate absorbi o mare cantitate de bunuri de consum; care le va plăti repede; care este supusă, ca să spunem aşa, necesităţii de a fi corectă; care este paşnică din principiu; care caută să cîştige, nu să cucerească; este de preferat, spun eu, să ai de-a face cu asemenea naţiune decît cu altele, mereu rivale, şi care nu ar prezenta toate aceste avantaje.

CAPITOLUL IX

DESPRE PRACTICAREA COMERŢULUI NUMAI CU UNELE ŢĂRI

Regula bună de urmat este ca o naţiune să nu excludă, fără motive puternice, nici o altă naţiune de la relaţiile comerciale cu ea. Japonezii nu fac comerţ decît cu două naţiuni, cea chineză şi cea olandeză. Chinezii[a] cîştigă mie la sută la zahăr şi uneori tot atît la mărfurile aduse la întoarcere. Olandezii realizează şi ei cam aceleaşi beneficii. Orice naţiune care se va călăuzi după principiile japoneze va fi în mod inevitabil păcălită. Numai concurenţa duce la fixarea unui preţ just al mărfurilor şi stabileşte raporturile reale dintre ele[18].

Şi mai puţin trebuie ca un stat să se angajeze că nu-şi va vinde mărfurile decît unei singure naţiuni, sub cuvînt

[a] Părintele Du Halde, vol. II, p. 170.

că ea i le va cumpăra pe toate la un anumit preț. Polonezii au încheiat pentru grîul lor o asemenea convenție cu orașul Danzig; mai mulți regi din Indii au astfel de contracte pentru coloniale cu olandezii[a]. Asemenea convenții nu se potrivesc decît unei națiuni sărace, care acceptă să piardă nădejdea de a se îmbogăți, cu condiția de a-și avea asigurate mijloacele de trai; sau unor națiuni a căror robie constă în a renunța la folosirea lucrurilor dăruite de natură ori în a face cu aceste lucruri un comerț nerentabil[19].

CAPITOLUL X

O INSTITUȚIE SPECIFICĂ COMERȚULUI DE ECONOMIE

În statele care practică comerțul de economie s-au instituit din fericire bănci[20] care, prin creditul lor, au creat noi semne ale valorilor. Ar fi însă o greșeală ca ele să fie introduse în țările care practică comerțul de lux. A le înființa în țările cîrmuite de un singur ins înseamnă a admite ca, de o parte, să existe banii, iar de alta, puterea: adică, de o parte, posibilitatea de a avea orice fără nici o putere, iar de alta, puterea împreună cu imposibilitatea de a avea ceva. Într-un asemenea guvernămînt, întotdeauna numai principele a avut sau a putut avea un tezaur; și pretutindeni unde există un tezaur, de îndată ce ajunge peste măsură de mare, el și devine tezaurul principelui.

Din aceeași pricină, și companiile comerciale, alcătuite din negustori care se asociază în vederea unui anumit comerț, sînt rareori potrivite pentru guvernămîntul unuia singur. Prin natura lor, aceste companii dau bogățiilor particulare forța bogățiilor publice. În asemenea state

---

[a] Acest procedeu a fost practicat mai întîi de către portughezi. *Voyages* de François Pyrard (Călătoriile lui Francisc Pyrard), cap. XV, partea II.

însă, această forță nu se poate afla decît în mîinile principelui. Eu spun ceva mai mult: aceste companii nu sînt întotdeauna potrivite nici pentru statele care practică comerțul de economie; și dacă afacerile nu sînt atît de vaste încît să depășească posibilitățile persoanelor particulare, va fi și mai bine să nu se stînjenească libertatea comerțului prin privilegii exclusive[21].

CAPITOLUL XI

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

În statele care practică comerțul de economie, se poate institui un porto-franco. Chibzuiala în administrația statului, care merge totdeauna pe urma cumpătării particularilor, însuflețește, ca să spunem așa, comerțul său de economie. Ceea ce el pierde la taxele vamale, datorită instituției despre care vorbim, e compensat de veniturile pe care le poate scoate din bogăția de iscusință și de sîrguință a republicii[22]. În guvernămîntul monarhic însă, asemenea instituții ar fi absurde; acolo, ele nu ar avea altă urmare decît pe aceea de a ușura luxul de povara impozitelor. În acest fel, statul s-ar lipsi de singurul bine pe care îl poate aduce acest lux și de singura frînă care i se poate pune într-un asemenea regim[23].

CAPITOLUL XII

DESPRE LIBERTATEA COMERȚULUI

Libertatea comerțului nu este un drept acordat negustorilor de a face ceea ce vor; aceasta ar însemna în adevăr mai de grabă robia lui. Ceea ce îl stînjenește pe negustor nu înseamnă că stînjenește și comerțul. Tocmai în

țările libertății întîmpină negustorul nenumărate piedici și nicăieri nu este el mai puțin stînjenit de legi decît în țările sclaviei.

Anglia interzice exportul lînii sale; ea impune ca transportul cărbunilor în capitală să se facă pe mare; ea nu îngăduie exportul cailor dacă nu sînt castrați; corăbiile[a] care aparțin coloniilor sale și care fac comerț în Europa trebuie să facă escală în Anglia. Ea îl stînjenește pe negustor, dar face aceasta în favoarea comerțului[24].

CAPITOLUL XIII

CE SPULBERĂ ACEASTĂ LIBERTATE

Unde există comerț, acolo există și vămi. Obiectul comerțului este exportul și importul mărfurilor în folosul statului; iar obiectul vămilor este perceperea unei anumite taxe asupra acestui export și import, de asemenea în folosul statului. Trebuie deci ca statul să aibă o poziție neutră față de vama și de comerțul său, și să facă în așa fel, încît aceste două lucruri să nu-și pună piedici unul celuilalt; și atunci acolo există libertatea comerțului[25].

Arendașii impozitelor distrug comerțul prin nedreptățile, prin vexațiile lor și prin impuneri excesive; dar, în afară de aceasta, ei îl distrug și prin obstacolele pe care le ridică și prin formalitățile pe care le pretind. În Anglia, unde vămile sînt administrate în regie, există o extraordinară ușurință de a face negoț[26]; prin cîteva cuvinte scrise se încheie cele mai importante afaceri; negustorul nu trebuie să piardă nesfîrșit de mult timp și să aibă funcționari comerciali anume ca să înlăture toate greutățile pe care le fac arendașii impozitelor sau pentru a da urmare dispozițiilor lor.

---

[a] Actul de navigație de la 1660. Numai în timp de război locuitorii din Boston și din Philadelphia au trimis corăbiile lor, cu produse de consum, direct în Marea Mediterană.

CAPITOLUL XIV

DESPRE LEGILE COMERCIALE CARE IMPLICĂ CONFISCAREA MĂRFURILOR

Magna Charta a englezilor[27] nu admite, în timp de război, sechestrarea şi confiscarea mărfurilor aparţinînd negustorilor străini, decît doar ca represalii. Este minunat că naţiunea engleză a făcut din aceasta unul din punctele libertăţii sale.

În războiul pe care Spania l-a purtat cu englezii în 1740, ea a făcut o lege[a] care pedepsea cu moartea pe cei ce ar introduce mărfuri engleze în teritoriile spaniole; ea aplica aceeaşi pedeapsă celor ce ar duce în teritoriile engleze mărfuri din Spania. Ceva asemănător cu o astfel de rînduială nu se poate găsi, cred eu, decît în legile Japoniei. Ea vine în contradicţie cu moravurile noastre, cu spiritul comerţului şi cu felul armonios în care trebuie să fie proporţionate pedepsele cu faptele respective; ea amestecă toate ideile, făcînd o crimă de stat din ceea ce nu este decît o contravenţie.

CAPITOLUL XV

DESPRE CONSTRÎNGEREA DEBITORILOR LA ACHITAREA DATORIILOR PRIN PRIVAREA LOR DE LIBERTATE[28]

La Atena, Solon[b] a dispus ca datornicii să nu mai fie privaţi de libertate, pentru a-i constrînge la achitarea datoriilor civile. El a împrumutat această lege din Egipt[c]; Bocchoris o făcuse, iar Sesostris o repusese în vigoare[30].

[a] Publicată la Cadix în luna martie 1740.

[b] Plutarh, în tratatul *Qu'il ne faut pas emprunter à usure* (Nu trebuie să împrumutăm cu camătă) [cap. IV][29].

[c] Diodor, cartea I, partea a II-a, cap. III.

Această lege este foarte bună pentru pricinile[a] civile obișnuite; în cele comerciale însă, noi avem temei să nu o aplicăm. Căci negustorii fiind nevoiți să încredințeze sume mari pe termene adeseori foarte scurte, să le dea și să le ia înapoi, trebuie ca debitorul să-și achite întotdeauna obligațiile la termenele stabilite; ceea ce impune aplicarea constrîngerii prin privarea lui de libertate.

În pricinile care derivă din contractele civile obișnuite, legea nu trebuie să admită constrîngerea datornicilor prin privarea lor de libertate, pentru că ea pune mai mult preț pe libertatea unui cetățean decît pe bunăstarea altuia. Dar, cînd e vorba de convenții care derivă din comerț, legea trebuie să pună mai mult preț pe bunăstarea publică decît pe libertatea unui cetățean[31], ceea ce nu exclude excepțiile și limitările pe care le pot cere omenia și buna ordine.

CAPITOLUL XVI

O LEGE EXCELENTĂ

Este foarte bună legea din Geneva care exclude de la ocuparea funcțiilor publice și chiar de la accesul în Marele Consiliu pe copiii celor care au trăit sau au murit ca debitori insolvabili, exceptînd cazul în care ei achită datoriile tatălui lor. Ea are ca urmare faptul de a insufla populației încrederea în negustori, în dregători și chiar în stat. Fidelitatea particularilor este întărită acolo de fidelitatea statului.

---

[a] Legiuitorii greci erau de condamnat pentru că interziceau să se ia în gaj armele și plugul unui om, dar îngăduiau să fie luat însuși omul. Diodor, cartea I, partea a II-a, cap. III.

CAPITOLUL XVII

O LEGE DIN RHODOS

Locuitorii din Rhodos au mers mai departe. Sextus Empiricus[a32] spune că, la ei, fiul nu se putea sustrage de la plata datoriilor tatălui său renunțînd la moștenire. Legea din Rhodos era făcută pentru o republică bazată pe comerț: or, eu cred că însăși rațiunea de a fi a comerțului trebuia să introducă în ea o limitare, anume aceea că datoriile contractate de către tată, după ce fiul începuse să facă comerț, să nu greveze bunurile dobîndite de fiu. Un negustor trebuie să-și cunoască întotdeauna obligațiile și să se comporte în fiecare clipă după starea averii sale.

CAPITOLUL XVIII

DESPRE JUDECĂTORII ÎN MATERIE COMERCIALĂ

Xenophon, în cartea *Despre venituri*[33], exprimă dorința de a se acorda recompense acelor prefecți ai comerțului care rezolvă cel mai repede procesele. El simțea nevoia unei jurisdicții consulare, cum avem noi[34].

Pricinile comerciale se împacă foarte puțin cu formalitățile. Ele sînt acțiuni de fiecare zi, cărora este foarte probabil să le urmeze zi de zi altele de aceeași natură; e deci nevoie ca ele să poată fi soluționate în fiecare zi. Altfel stau lucrurile în privința actelor vieții care au o mare înrîurire asupra viitorului, dar care se întîmplă rar. Omul nu se căsătorește de obicei decît o singură dată; nu se fac în fiecare zi donații sau testamente; nu devii major decît o singură dată.

---

[a] *Hypotyposes*, cartea I, cap. XIV.

Platon[a] spune că într-un oraș în care nu există comerț maritim sînt necesare de două ori mai puține legi civile decît în orașele în care există, și aceasta e foarte adevărat. Comerțul aduce într-o țară diferite popoare, atrage după sine un mare număr de convenții, introduce în ea numeroase feluri de bunuri și de moduri de a dobîndi. Așa că, într-un oraș comercial, există mai puțini judecători și mai multe legi[35].

CAPITOLUL XIX

PRINCIPELE NU TREBUIE SĂ FACĂ COMERȚ

Theophilos[b36], văzînd o corabie în care se aflau mărfuri pentru soția sa Theodora, a poruncit să i se dea foc. „Eu sînt împărat, i-a spus el, iar tu mă transformi în stăpîn de galeră. Din ce își vor mai putea cîștiga existența oamenii nevoiași, dacă noi le facem și meseria lor?". El ar fi putut adăuga: Cine ne va putea sta în cale dacă noi înființăm monopoluri? Cine ne va sili să ne îndeplinim angajamentele luate? Comerțul pe care îl facem noi vor vrea să-l facă și curtenii; ei vor fi mai lacomi și mai nedrepți decît noi. Poporul se bizuie pe dreptatea noastră; el nu se bizuie pe bogăția noastră: atîtea impozite care îi aduc mizeria sînt dovezi sigure ale mizeriei noastre[38].

CAPITOLUL XX

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Pe cînd portughezii[39] și castilianii dominau în Indiile orientale, comerțul avea ramuri atît de bogate, încît principii lor n-au întîrziat să pună mîna pe ele. Aceasta a adus ruina coloniilor lor din acele părți.

---

[a] *Des Loix* (Despre legi), cartea VIII.

[b] Zonaras[37].

Viceregele din Goa[40] acorda unor persoane private privilegii exclusive. Asemenea oameni nu se bucură de nici o încredere; comerțul suferă întreruperi prin schimbarea necontenită a celor cărora le este încredințat; nimeni nu practică acest comerț cu chibzuială și nu-i pasă dacă îl lasă ruinat celui ce vine după el; profitul rămîne în mîinile unora, neraspîndindu-se îndeajuns.

CAPITOLUL XXI

DESPRE COMERȚUL PRACTICAT ÎN MONARHIE DE CĂTRE NOBILIME[41]

Este împotriva spiritului comerțului ca, într-o monarhie, acesta să fie practicat de către nobilime. „Acest lucru ar dăuna orașelor, spun[a] împărații Honorius și Theodosius, și ar îngreuia vînzarea-cumpărarea între negustori și plebei".

Este de asemenea împotriva spiritului monarhiei ca acolo nobilimea să practice comerțul. Obiceiul existent în Anglia de a i se îngădui nobilimii să practice comerțul este una din cauzele care au contribuit în cea mai mare măsură la slăbirea guvernămîntului monarhic în această țară.

CAPITOLUL XXII

REFLECȚIE ASUPRA UNEI CHESTIUNI SPECIALE

Unii oameni[43], influențați de ceea ce se obișnuiește în unele state, socotesc că în Franța ar trebui să se introducă legi care să dea nobililor imbold de a face comerț. Acesta

---

[a] *Leg. nobiliores* (Cei mai de seamă), *Codul* [lui Iustinian], *De commerc.* (Despre comerț) [cartea IV, titlul LXIII] și leg. ult. *De rescind. vendit* (Despre resciziunea vînzării) [cartea IV, titlul XLIV][42].

ar fi însă mijlocul de a-i distruge nobilimea, fără nici un folos pentru comerț. Obiceiul care există în această țară este foarte înțelept: negustorii nu sînt nobili, dar ei pot deveni astfel. Ei nutresc speranța de a intra în rîndurile nobilimii, fără a suferi neajunsurile actuale legate de ea. Ei nu au vreun mijloc mai sigur de a se ridica deasupra profesiunii lor decît pe acela de a o practica așa cum trebuie, adică de a o practica cu cinste, lucru care de obicei ține de capacitate.

Legile care dispun ca fiecare să rămînă în profesiunea sa și să o transmită copiilor săi nu sînt și nu pot fi folositoare decît în statele[a] despotice, unde nimeni nu poate și nici nu trebuie să aibă năzuințe.

Să nu se spună că fiecare își va exercita mai bine profesiunea atunci cînd nu o va putea părăsi pentru alta. Eu afirm că fiecare își va exercita mai bine profesiunea atunci cînd cei care se vor fi distins în mod cu totul deosebit vor nădăjdui să parvină la alta.

Posibilitatea dobîndirii pe bani a calității de nobil îi stimulează puternic pe negustori de a căuta să-și cîștige o stare materială prin care să poată ajunge la aceasta. Eu nu cercetez aici dacă este bine să se acorde astfel bogăților răsplata virtuții: există un asemenea guvernămînt în care acest lucru poate fi de mare folos[44].

În Franța, există acea magistratură situată între marea nobilime și poporul de jos; care, fără a avea strălucirea celei dintîi, are toate privilegiile ei; acea stare care lasă pe indivizi în mediocritate, în vreme ce corpul depozitar al legilor e înconjurat de glorie; acea stare, iarăși, în care nu există alt mijloc de a te distinge decît capacitatea și virtutea[45]; profesiune onorabilă, dar care lasă necontenit să se vadă una mai înaltă: acea nobilime cu totul războinică, care crede că oricît de mare ți-ar fi bogăția, trebuie să te îmbogățești mai departe, dar că este rușinos să-ți sporești averea dacă mai întîi n-o risipești; acea parte a națiunii care slujește totdeauna patria cu întreaga sa avere; care, atunci cînd se ruinează, cedează locul

[a] Într-adevăr, acolo se întîlnesc adeseori asemenea legi.

alteia, care va sluji de asemenea cu întreaga sa avere; care se duce la război pentru ca nimeni să nu-şi poată permite să spună că nu a fost; care, cînd nu se poate aştepta să dobîndească bogăţii, nădăjduieşte că va dobîndi onoruri, şi, atunci cînd nu le obţine, se consolează, căci a cîştigat în onoare: toate acestea au contribuit negreşit la măreţia acestui regat. Şi dacă, de două sau trei secole încoace, el şi-a sporit neîncetat puterea, aceasta trebuie s-o punem pe seama superiorităţii legilor sale, iar nu pe seama norocului, care nu cunoaşte o astfel de statornicie[46].

CAPITOLUL XXIII

PENTRU CARE NAŢIUNI ESTE DEZAVANTAJOS SĂ FACĂ COMERŢ

Avuţiile constau în pămînturi sau în bunuri mobiliare[47]; pămînturile fiecărei ţări sînt de obicei stăpînite de către locuitorii săi. Majoritatea statelor au legi care îi îndepărtează pe străini de la dobîndirea pămînturilor lor; căci numai prezenţa stăpînului le pune în valoare; avuţiile de acest fel aparţin deci fiecărui stat în parte. Bunurile mobiliare însă, ca banii, biletele de bancă, poliţele, acţiunile companiilor comerciale, corăbiile, toate mărfurile, aparţin întregii lumi, care, în această privinţă, nu alcătuieşte decît un singur stat, ai cărui membri sînt toate societăţile; poporul care posedă cele mai multe din bunurile mobiliare ale lumii este cel mai bogat. Unele state au o cantitate enorm de mare din aceste bunuri: ele le dobîndesc prin bunurile lor de consum, prin munca lucrătorilor lor, prin iscusinţa cetăţenilor lor, prin descoperirile lor şi chiar datorită hazardului. Aviditatea naţiunilor îşi dispută bunurile mobile ale întregii lumi. Se poate întîlni şi un stat atît de nenorocit încît să fie lipsit nu numai de bunurile mobiliare ale celorlalte ţări,

ci chiar şi de aproape toate cele care sînt produse ale sale: proprietarii pămînturilor nu vor fi acolo decît şerbii străinilor. Acest stat va duce lipsă de toate şi nu va putea dobîndi nimic; ar fi mult mai bine pentru el să nu facă comerţ cu nici o naţiune din lume: căci tocmai comerţul, în împrejurările în care se află el, l-a dus la sărăcie[48].

O ţară care exportă tot mai puţine mărfuri sau produse de consum decît importă se echilibrează pe socoteala ei, sărăcindu-se; ea va importa tot mai puţin, pînă cînd, ajunsă într-o stare de sărăcie extremă, nu va mai importa nimic.

În ţările comerciale, banii, care au dispărut de acolo dintr-o dată, vin înapoi, pentru că statele care i-au primit îi şi datorează; în statele despre care vorbim, banii nu vin niciodată înapoi, pentru că cei ce i-au luat nu datorează nimic.

Polonia va servi aici ca exemplu. Ea nu are aproape nimic din ceea ce numim bunurile mobiliare ale lumii, în afară de grîul pămînturilor sale. Cîţiva magnaţi stăpînesc acolo provincii întregi; ei îl împilează pe plugar pentru ca să stoarcă de la el o cantitate mai mare de grîu pe care să o poată vinde peste graniţă şi să-şi procure lucrurile de care au nevoie pentru luxul lor. Dacă Polonia nu ar face comerţ cu nici o naţiune, locuitorii săi ar fi mai fericiţi. Magnaţii săi, care nu ar avea decît grîu, l-ar da ţăranilor lor ca să aibă cu ce trăi; domeniile prea întinse ar fi pentru ei o povară, aşa că ei le-ar împărţi ţăranilor; întrucît toţi oamenii ar găsi din belşug piei şi lînă la turmele lor de animale, nu s-ar mai face cheltuieli enorme pentru îmbrăcăminte, iar magnaţii, cărora le place întotdeauna luxul, pe care nu l-ar putea găsi decît în ţara lor, i-ar stimula pe cei săraci la muncă. Eu afirm că această naţiune ar fi în acest caz mai înfloritoare, afară numai dacă nu s-ar sălbătici, lucru pe care legile l-ar putea preîntîmpina.

Să examinăm acum cazul Japoniei. Cantitatea exagerat de mare a ceea ce ea poate primi în ţară dă naştere la cantitatea exagerat de mare a ceea ce ea poate trimite

peste graniță: importul și exportul se vor afla în echilibru, ca și cum și unul și altul ar fi moderat; și de altminteri, acest fel de exagerare va aduce statului foarte multe foloase: acolo va exista un consum mai mare, mai multe materiale cu care să lucreze meseriașii, mai mulți oameni cărora li se dă de lucru, mai multe mijloace de a cîștiga în putere. Se pot ivi cazuri în care să fie nevoie de un ajutor grabnic, pe care un stat atît de îmbelșugat poate să-l dea mai curînd decît altul. Este greu ca o țară să nu aibă bunuri de prisos; dar este în natura comerțului să facă utile bunurile de prisos, și necesare pe cele utile. Statul va putea deci să procure bunurile necesare unui număr mai mare de supuși.

Să spunem deci că nu națiunile care nu au nevoie de nimic pierd dacă fac comerț, ci acelea cărora totul le lipsește. Nu popoarele care își satisfac singure toate nevoile, ci acelea care nu au nimic la ele acasă sînt în cîștig dacă nu fac negoț cu nimeni[49].

CARTEA XXI

DESPRE LEGI PRIVITE ÎN RAPORTUL LOR CU COMERȚUL, VĂZUT ÎN LUMINA PREFACERILOR PE CARE EL LE-A SUFERIT ÎN ÎNTREAGA LUME[1]

CAPITOLUL I

CÎTEVA CONSIDERAȚII GENERALE

Deși comerțul este supus unor mari prefaceri, se poate întîmpla ca anumite cauze fizice, calitatea solului sau felul climei, să-i fixeze pentru totdeauna natura.

Astăzi nu facem comerț cu Indiile decît prin banii pe care îi trimitem acolo. Romanii[a] duceau acolo cam cincizeci de milioane de sesterți pe an. Acești bani, la fel ca și ai noștri acum, erau transformați în mărfuri pe care ei le aduceau în Apus. Toate popoarele care au făcut comerț cu Indiile au dus acolo întotdeauna metale[3] și au adus de acolo mărfuri.

Natura însăși dă naștere acestui fenomen. Locuitorii Indiilor au meșteșugurile lor, care sînt potrivite felului lor de viață. Luxul nostru nu ar putea să fie al lor, nici trebuințele noastre să fie trebuințele lor. Clima lor nu le cere și nici nu le îngăduie aproape nimic din ceea ce le vine de la noi. Ei umblă în mare parte goi; veșmintele, potrivite pentru ei, le sînt procurate de către propria lor țară; iar religia lor, care are asupra lor atîta putere, le insuflă silă față de lucrurile care ne servesc nouă ca hrană[4]. Ei nu au deci nevoie decît de metalele noastre, care sînt semnele valorilor, și dau în schimb

---

[a] Plinius [*Hist. nat.*][2], cartea VI, cap. XXIII.

mărfuri, ceea ce datorită cumpătării și naturii țării lor au din belșug. Vechii autori care ne-au vorbit despre Indii ni le descriu[a] așa cum le vedem și astăzi, în privința rînduielilor, a manierelor și a moravurilor. Indiile au fost, Indiile vor fi ceea ce sînt astăzi; și, întotdeauna, cei care vor face negoț cu Indiile vor duce acolo bani, și nu vor aduce de acolo așa ceva[5].

CAPITOLUL II

DESPRE POPOARELE AFRICII

Majoritatea popoarelor de pe coastele Africii sînt sălbatice sau barbare. Eu cred că aceasta se datorește în mare măsură faptului că regiuni aproape de nelocuit se află între regiuni care pot fi locuite. Iscusința le lipsește; ei nu cunosc meșteșuguri; au din belșug metale prețioase pe care le capătă de-a gata de la natură. Toate popoarele civilizate pot deci să facă cu ele un comerț avantajos: pot să le facă să aprecieze ca foarte valoroase lucruri lipsite de orice valoare și să obțină pentru aceste lucruri prețuri foarte mari[6].

CAPITOLUL III

TREBUINȚELE POPOARELOR DE LA SUD SE DEOSEBESC DE CELE ALE POPOARELOR DE LA NORD

Există în Europa un fel de cumpănire între națiunile de la sud și cele de la nord. Cele dintîi au tot felul de înlesniri ale vieții și puține trebuințe; cele din urmă au

---

[a] Vezi Plinius, cartea VI, cap. XIX, și Strabon, cartea XV [cap. I].

multe trebuințe și puține înlesniri ale vieții. Unora natura le-a dăruit mult, iar ele îi cer puțin; celorlalte, natura le dă puțin, iar ele îi cer mult. Echilibrul se menține prin lenea cu care ea a înzestrat popoarele de la sud[7] și prin iscusința și hărnicia cu care le-a înzestrat pe cele de la nord[8]. Acestea din urmă sînt nevoite să muncească mult; altminteri, ar duce lipsă de toate și s-ar sălbătici. Aceasta a împămîntenit sclavia de la miazăzi. Întrucît ele se pot lipsi lesne de bogății, se pot lipsi și mai ușor de libertate. Popoarele de la nord însă au nevoie de libertate, datorită căreia ei dispun de mai multe mijloace pentru satisfacerea tuturor trebuințelor pe care natura le-a impus. Popoarele de la nord se află deci într-o situație nefirească dacă nu sînt ori libere ori sălbatice; aproape toate popoarele de la sud sînt, oarecum, într-o stare nefirească, dacă nu se află în stare de robie[9].

CAPITOLUL IV

DEOSEBIREA PRINCIPALĂ DINTRE COMERȚUL CELOR VECHI ȘI CEL DE ASTĂZI

Din timp în timp lumea trece prin situații care implică modificarea comerțului. Acum comerțul din Europa se face mai cu seamă de la nord spre sud. În acest caz, deosebirea de climă face ca un popor să aibă mare nevoie de mărfuri de la altul. De pildă, exportul băuturilor alcoolice de la sud spre nord alcătuiește un fel de comerț care nu exista aproape de fel la cei vechi. De aceea, capacitatea corăbiilor, care altă dată se măsura în baniță de grîu, astăzi se măsoară în butoaie de băuturi spirtoase.

Comerțul antic, așa cum îl cunoaștem noi, efectuîndu-se de la un port al Mediteranei la altul, se desfășura aproape exclusiv la miazăzi. Or, popoarele situate în aceeași cli-

mă, dispunînd cam de aceleaşi produse, nu au atîta nevoie să facă negoţ între ele ca popoarele situate în climate diferite. Ca atare, comerţul din Europa era odinioară mai puţin intens decît este în prezent.

Aceasta nu contrazice de fel spusele mele privitoare la comerţul cu Indiile; căci deosebirea peste măsură de mare de climă face ca reciprocitatea trebuinţelor să fie inexistentă.

CAPITOLUL V

ALTE DEOSEBIRI

Comerţul, cînd distrus de către cuceritori, cînd stînjenit de către monarhi, cutreieră pămîntul, fuge de unde este asuprit, poposeşte acolo unde este lăsat să trăiască: astăzi el este stăpîn acolo unde odinioară nu se vedeau decît pustiuri, mări şi stînci; iar acolo unde stăpînea cîndva, nu există acum decît pustiuri.

Văzînd astăzi Colchida[10], care nu mai este decît o vastă pădure, unde poporul, care se împuţinează pe zi ce trece, nu-şi apără libertatea decît pentru a se vinde cu bucata turcilor şi persanilor, nimeni nu ar spune că pe vremea romanilor acest ţinut a fost plin cu oraşe, unde comerţul atrăgea toate popoarele lumii. Nu se mai găseşte în acest ţinut nici un monument amintitor al acestor aşezări; nu există urme cu privire la ele decît în Plinius[a] şi în Strabon[b].

Istoria comerţului este istoria relaţiilor dintre popoare. Diferitele lor distrugeri, şi anumite fluxuri şi refluxuri de populaţii şi de devastări alcătuiesc cele mai importante evenimente ale acestei istorii[11].

---

[a] Cartea VI [cap. IV şi V].
[b] Cartea XI.

CAPITOLUL VI

DESPRE COMERȚUL CELOR VECHI

Uriașele[a] comori ale Semiramidei[12], care nu se poate să fi fost dobîndite într-o zi, ne fac să credem că asirienii jefuiseră ei înșiși alte popoare bogate, după cum mai tîrziu alte popoare i-au jefuit și pe ei.

Comerțul aduce bogăție; bogăția duce la lux; iar luxul la perfecționarea meșteșugurilor. Meșteșugurile împinse la nivelul la care vedem că se aflau pe timpul Semiramidei[b], ne dau dovadă că pe atunci exista deja un comerț întins[13].

Între imperiile Asiei se desfășura un întins comerț de lux. Istoria luxului ar constitui o bună parte din istoria comerțului[14]. Luxul perșilor era acela al mezilor, după cum luxul mezilor era acela al asirienilor.

De atunci, în Asia s-au petrecut însemnate schimbări. Partea de nord-est a Persiei, Hircania, Margiana, Bactriana etc. erau odinioară pline de orașe înfloritoare[c], care nu mai există; iar partea de nord[d] a acestui imperiu[15], adică istmul care desparte Marea Caspică de Pontul Euxin, era acoperită de orașe și de popoare, care de asemenea nu mai există.

Eratostene[e16] și Aristobul[17] știau de la Patrocle[f18] că mărfurile din Indii se scurgeau pe Oxus[19] către Marea Pontului[20]. Marcus Varro[g21] ne spune că pe vremea lui

---

[a] Diodor, cartea II.

[b] Diodor, cartea II.

[c] Vezi Plinius, cartea VI, cap.XVI; și Strabon, cartea XI, cap. XI.

[d] Strabon, cartea XI.

[e] *Ibidem.*

[f] Autoritatea lui Patrocle era foarte mare, cum se vede dintr-o povestire a lui Strabon, cartea II.

[g] În Plinius, cartea VI, cap. XVII. Vezi și Strabon, cartea XI [cap. VIII], despre drumul mărfurilor de la Phasis la Cyrus.

Pompeius, în războiul împotriva lui Mithridate, s-a aflat că se putea ajunge în şapte zile din Indii pînă în ţara bactrienilor şi la fluviul Icarus[22], care se varsă în Oxus; că pe acolo mărfurile din India puteau să traverseze Marea Caspică şi de acolo să intre în gura fluviului Cyrus[23]; că de la acest fluviu nu era nevoie decît de un drum de cinci zile pe uscat pentru a ajunge la Phasis[24], care ducea în Pontul Euxin. Fără îndoială, prin intermediul popoarelor care populau aceste diferite regiuni intrau marile imperii ale asirienilor, ale mezilor şi ale perşilor în legătură cu părţile cele mai îndepărtate ale Răsăritului şi ale Apusului[25].

Această cale de comunicaţie nu mai există. Toate aceste ţinuturi au fost devastate de către tătari[a] şi acest popor distrugător sălăşluieşte încă acolo pentru a le bîntui. Oxusul nu se mai varsă în Marea Caspică; tătarii i-au schimbat cursul din anumite motive[b]; el se pierde în nisipuri aride[26].

Iaxartesului[27], care altădată forma o barieră între popoarele civilizate şi cele barbare, de asemenea i s-a schimbat cursul[c] de către tătari şi nu se mai varsă în mare.

Seleucos Nicator[28] şi-a pus în gînd[d] să unească Pontul Euxin cu Marea Caspică. Acest proiect, care ar fi adus multe înlesniri comerţului ce se făcea pe atunci, a fost părăsit la moartea lui[e]. Nu se ştie dacă ar fi putut să-l aducă la îndeplinire în istmul care desparte cele două mări. Acest ţinut este astăzi foarte puţin cunoscut; el este populat şi plin de păduri. Apele nu-i lipsesc, căci

---

[a] De bună seamă că de pe vremea lui Ptolemeu, care ne descrie atîtea rîuri ce se varsă în partea de răsărit a Mării Caspice, au avut loc însemnate schimbări în această regiune. Pe harta ţarului nu figurează în acea parte decît rîul Astrabat; iar în cea a D-lui Bathalsi, nu figurează nimic.

[b] Vezi descrierea de călătorie a lui Genkinson, în *Recueil des voyages du Nord* (Colecţia călătoriilor în nord), vol. IV.

[c] Eu cred că în acest fel s-a format lacul Aral.

[d] *Claudius Caesar*, în Plinius, cartea VI, cap. XI.

[e] El a fost ucis de către Ptolemeu Ceranus.

nenumărate rîuri coboară acolo din Munţii Caucaz; dar acest Caucaz, care formează partea de nord a istmului şi care întinde spre miazăzi un fel de braţe[a], ar fi fost un mare obstacol, mai ales pe acele vremuri, cînd nu exista meşteşugul de a face ecluze.

S-ar putea crede că Seleucos voia să facă legătura dintre cele două mări chiar în locul în care a fost făcută după aceea de către ţarul Petru I, adică în acea limbă de pămînt unde Tanaisul[29] se apropie de Volga; dar partea de nord a Mării Caspice nu era descoperită încă.

În timp ce în imperiile Asiei exista un comerţ de lux, tyrienii[30] făceau în întreaga lume un comerţ de economie. Bochard[31] a folosit prima carte din *Canaan*-ul său pentru a enumera coloniile pe care aceştia le-au întemeiat în toate ţările aşezate la mare; ei au trecut dincolo de Coloanele lui Hercule[32] şi au întemeiat colonii[b] pe ţărmurile oceanului.

Pe acele timpuri, navigatorii erau nevoiţi să navigheze de-a lungul ţărmurilor, care erau, ca să spunem aşa, busola lor. Călătoriile erau lungi şi grele. Adversităţile pe care le-a înfruntat Ulise în călătoria lui pe mare au alcătuit o temă fecundă pentru poemul cel mai frumos din lume, după cel care este primul dintre toate poemele[33].

Puţinătatea cunoştinţelor pe care majoritatea popoarelor le aveau despre acelea dintre ele care se aflau la mare depărtare, favoriza popoarele care practicau comerţul de economie. Ele învăluiau comerţul lor în ce mistere voiau; ele aveau toate avantajele pe care popoarele instruite le au faţă de popoarele ignorante.

Egiptul, pe care religia şi moravurile îl ţineau departe de orice legături cu străinii, nu făcea aproape de loc comerţ exterior; el se bucura de un pămînt roditor şi de un belşug fără margini. El era Japonia acelor vremuri: îşi satisfăcea singur nevoile.

Egiptenii au ţinut atît de puţin la comerţul exterior, încît l-au lăsat pe cel din Marea Roşie în mîna oricărui

---

[a] Vezi Strabon, cartea XI [cap. II].

[b] Ei au întemeiat Tortessos şi s-au aşezat la Cadix.

mic popor care lua parte la el într-o măsură oarecare. Ei au îngăduit ca idumeii, evreii şi sirienii să aibă acolo flote. Solomon[a] a folosit la această navigaţie tyrieni care cunoşteau aceste întinderi de apă.

Josephus[b34] spune că neamul său, îndeletnicindu-se numai cu agricultura, cunoştea puţin marea; de aceea, evreii au făcut numai dintr-o întîmplare negoţ în Marea Roşie. Ei au cucerit de la idumei oraşele Eilat şi Asiongaber[35], care le-au adus în mîini acest comerţ; cînd au pierdut aceste două oraşe, au pierdut şi acest comerţ.

Nu tot aşa au stat lucrurile şi cu fenicienii: ei nu făceau un comerţ de lux; negoţul pe care îl făceau nu era legat de vreo cucerire; cumpătarea, iscusinţa, hărnicia lor, înfruntarea de către ei a primejdiilor, ostenelile lor îi făceau necesari tuturor popoarelor din lume.

Popoarele vecine cu Marea Roşie nu făceau negoţ decît în această mare şi în aceea a Africii. Aceasta o dovedeşte îndeajuns uimirea întregii lumi la descoperirea Mării Indiilor, făcută sub Alexandru. Am spus[c] că noi ducem mereu în Indii metale preţioase, dar că nu aducem aşa ceva de acolo[d]; flotele evreieşti care aduceau pe Marea Roşie aur şi argint se întorceau din Africa, nu din Indii.

Spun mai mult încă: această navigaţie se făcea în lungul ţărmului răsăritean al Africii; iar starea în care se afla atunci marina dovedeşte îndeajuns că vasele nu se duceau în locuri prea îndepărtate.

Ştiu că flotele lui Solomon şi ale lui Iosafat nu se întorceau decît tot la trei ani; dar nu socot că durata călătoriei dovedeşte mărimea distanţei la care se depărtau.

Plinius şi Strabon ne spun că o corabie grecească sau romană străbătea în şapte zile drumul pe care o corabie din Indii şi din Marea Roşie, făcută din trestie, îl străbă-

---

[a] Cartea III a *Regilor*, cap. IX [vv. 26—27]; *Paralipomene*, cartea II, cap. VIII [v. 17].

[b] *Contre Appion* (Contra lui Appion).

[c] În cap I al acestei cărţi.

[d] Proporţia stabilită în Europa între aur şi argint poate face uneori ca să fie rentabil să se ia din Indii aur în schimbul argintului; dar aceasta nu înseamnă mare lucru[36].

bătea în douăzeci de zile[a]. Potrivit acestei proporții, o călătorie de un an pentru flotele grecești și romane era o călătorie de aproape trei ani pentru cele ale lui Solomon.

Durata călătoriei a două corăbii cu viteze diferite nu este proporțională cu viteza lor; mersul încet duce adeseori la o încetineală și mai mare. Cînd este vorba de a naviga de-a lungul țărmului, și cînd te afli mereu tot într-o altă poziție; cînd trebuie să aștepți un vînt favorabil pentru a ieși dintr-un golf și altul pentru a merge înainte, o bună corabie cu pînze profită de orice vreme prielnică; pe cînd cea rea rămîne într-un punct critic și așteaptă mai multe zile o altă schimbare a vîntului.

Această încetineală a corăbiilor din Indii, care nu puteau face decît a treia parte din drumul pe care îl făceau, într-un timp egal, vasele grecești și romane, se poate explica prin ceea ce vedem astăzi la marina noastră. Corăbiile din Indii, construite din trestie, se afundau în apă mai puțin decît vasele grecești și romane care erau făcute din lemn și legate cu fier.

Aceste corăbii din Indii pot fi comparate cu vasele unor popoare de astăzi ale căror porturi au mică adîncime, ca, de pildă, Veneția, și chiar, în general, porturile din Italia[b], de la Marea Baltică și cele din provincia Olandei[c]. Corăbiile lor, care trebuie să iasă din aceste porturi și să intre în ele, sînt de o formă rotundă și au fundul lat; în vreme ce la navele altor popoare care posedă porturi bune carena este de o formă care le face să se afunde adînc în apă. Datorită acestei întocmiri a lor, vasele din urmă pot naviga cu vîntul bătînd pieziș, iar primele pot naviga aproape numai atunci cînd au vîntul în pupă. O navă care intră mult în apă poate naviga pe o anumită direcție cu aproape toate vînturile; aceasta se datorește rezistenței pe care o întîmpină în apă vasul împins de vînt,

---

[a] Vezi Plinius, cartea VI, cap. XXII și Strabon, cartea XV [cap. I].

[b] Ea are aproape numai rade; Sicilia are însă porturi foarte bune.

[c] Mă refer la provincia Olandei, căci porturile din provincia Zeelandei sînt destul de adînci[37].

ceea ce creează un punct de sprijin, şi formei lunguiețe a vasului, care este pus în aşa fel ca să prezinte vîntului flancul său, în timp ce, prin mînuirea cîrmei, se întoarce prora în direcţia dorită; astfel că se poate naviga foarte aproape de direcţia din care bate vîntul, adică aproape împotriva vîntului. Atunci însă cînd nava este rotundă şi cu fundul lat şi cînd, prin urmare, ea se afundă puţin în apă, nu mai există punct de sprijin; vîntul alungă vasul, care nu poate să reziste şi nici să navigheze aproape de loc altfel decît în direcţia opusă aceleia din care bate vîntul. De unde reiese că vasele cu fundul rotund au o viteză mai mică în cursele lor, căci: 1° ele pierd mult timp aşteptînd un vînt prielnic, mai ales dacă sînt nevoite să-şi schimbe de multe ori direcţia; 2° ele înaintează mai încet, pentru că, neavînd vreun punct de sprijin, nu ar putea să ridice tot atîtea pînze ca şi celelalte vase. Şi dacă aceste deosebiri se fac simţite în vremea noastră, cînd marina s-a perfecţionat atît de mult, cînd meşteşugurile se răspîndesc, cînd prin meşteşug se îndreaptă şi lipsurile naturii şi lipsurile meşteşugului însuşi, atunci ce trebuie să fi fost în marina celor vechi?

Nu îmi vine să părăsesc acest subiect. Navele din Indii erau mici, iar cele ale grecilor şi ale romanilor, dacă lăsăm la o parte acele mari construcţii făcute din vanitate, erau mai mici decît ale noastre. Or, cu cît o corabie este mai mică, cu atît este mai primejduită pe vreme rea. De multe ori o furtună scufundă o corabie căreia, dacă ar fi fost mai mare, nu i-ar fi făcut altceva decît să o zguduie puternic. Cu cît un corp este mai mare decît altul, cu atît suprafaţa lui este relativ mai mică: de unde rezultă că la o navă mică există un raport mai mic, adică o diferenţă mai mare între suprafaţa navei şi greutatea, adică încărcătura pe care o poate duce, decît la una mare[38].Se ştie că, potrivit unei practici aproape generale, într-o navă se pune o încărcătură de o greutate egală cu jumătate din greutatea apei pe care ar putea-o cuprinde. Să presupunem că într-o navă ar intra opt sute de butoaie de apă, încărcătura ei ar avea deci greutatea apei din patru sute de butoaie; cea a unui vas în care

nu ar intra decît patru sute de butoaie de apă ar avea greutatea apei din două sute de butoaie. Aşa că mărimea primei nave ar fi, faţă de greutatea pe care ar duce-o, ca 8 faţă de 4; iar a celei de-a doua, ca 4 faţă de 2. Să presupunem că suprafaţa celei mari ar fi faţă de suprafaţa celei mici ca 8 faţă de 6, suprafaţa[a] acesteia din urmă va fi faţă de greutatea încărcăturii ei ca 6 faţă de 2; în timp ce suprafaţa celei dintîi nu va fi faţă de greutatea încărcăturii ei decît ca 8 faţă de 4; iar vînturile şi valurile acţionînd numai la suprafaţă, vasul cel mare va rezista prin greutatea sa mai bine furiei lor decît cel mic.

CAPITOLUL VII

DESPRE COMERŢUL VECHILOR GRECI

Cei dintîi greci erau cu toţii piraţi. Minos, care avusese supremaţia pe mare, nu avusese probabil decît succese mai însemnate ca ale altora în piraterii, căci dominaţia lui se mărginea la împrejurimile insulei sale. Atunci însă cînd grecii au devenit un popor puternic, atenienii au dobîndit adevărata supremaţie a mării, deoarece acest popor care făcea comerţ şi era victorios a înfrînt pe cel mai puternic monarh[b] de atunci şi a sfărîmat forţele maritime ale Siriei, ale Ciprului şi ale Feniciei.

Trebuie să vorbesc despre această supremaţie a mării pe care a avut-o Atena. „Atena, spune Xenophon[c], are supremaţia pe mare; dar, întrucît Atica e legată de uscat, duşmanii o pustiesc în timp ce ea face expediţii la mare depărtare. Cei mari îşi lasă pămînturile pradă vrăjma-

---

[a] Adică, pentru a compara mărimi de acelaşi fel, acţiunea sau presiunea fluidului asupra navei va fi, în raport cu rezistenţa aceleiaşi nave, ca, etc.

[b] Regele Persiei.

[c] *De republ. Athen.* (Despre statul atenian) [cap. II].

şului şi îşi pun bogăţiile la adăpost în vreo insulă: poporul de jos, care nu are de fel pămînt, trăieşte fără nici o teamă. Dacă însă atenienii ar locui într-o insulă şi dacă pe lîngă aceasta ei ar deţine şi supremaţia pe mare, le-ar sta în putere să vatăme pe alţii, fără ca ei să poată fi vătămaţi cîtă vreme ar fi stăpînitorii mării". S-ar putea crede că Xenophon a vrut să vorbească despre Anglia.

Atena, ţinînd necontenit la măreţie; Atena, care sporea pizma faţă de ea, în loc să-şi sporească influenţa; mai preocupată să-şi extindă dominaţia maritimă decît să să se bucure de ea; Atena, cu un asemenea guvernămînt politic[39], încît poporul de jos îşi împărţea veniturile publice, pe cînd cei bogaţi erau apăsaţi, nu a practicat acel negoţ întins pe care îl făgăduiau munca din minele sale, mulţimea sclavilor, marele număr al marinarilor săi, autoritatea sa asupra oraşelor greceşti şi — mai mult decît toate acestea — minunatele rînduieli ale lui Solon. Comerţul ei s-a limitat aproape numai la Grecia şi Pontul Euxin, de unde şi-a luat cele necesare traiului.

Corintul avea o aşezare deosebit de favorabilă: el despărţea două mări, închidea şi deschidea intrarea în Peloponeş, închidea şi deschidea intrarea în Grecia. El a fost un oraş de cea mai mare însemnătate, într-o vreme în care poporul grecesc era o lume întreagă, iar oraşele greceşti erau state. El a făcut un comerţ mai întins decît Atena. El avea un port pentru primirea mărfurilor din Asia şi altul pentru primirea celor din Italia; căci, întrucît navigatorii întîmpinau mari greutăţi la ocolirea Promontoriului Maleas[40], unde se întîlnesc vînturi[a] opuse, pricinuind naufragii, ei preferau să se ducă la Corint, de unde chiar se puteau trece pe uscat vasele de la o mare la alta. În nici un oraş nu au fost atît de dezvoltate lucrările de artă. Religia a dus pînă la capăt corupţia a ceea ce opulenţa acestuia îi lăsase neatins din bunele moravuri. Ea a ridicat un templu zeiţei Venus, unde au fost consacrate cultului ei peste o mie de hetaire. Din această

[a] Vezi Strabon, cartea VIII [cap. VI].

pepinieră au ieşit cele mai multe dintre acele vestite frumuseţi a căror istorie a îndrăznit să o scrie Ateneu[41].

Se pare că pe vremea lui Homer, bogăţia Greciei se concentra la Rhodos, la Corint şi la Orhomenos[42]. „Iupiter, spune el[a], i-a iubit pe rhodieni şi le-a dat mari bogăţii". El aplică Corintului[b] epitetul de bogat.

La fel, cînd vrea să vorbească despre oraşele care au mult aur, el citează Orhomenos[c] pe care îl pune alături de Teba Egiptului[43]. Rhodosul şi Corintul şi-au păstrat puterea, iar Orhomenos şi-a pierdut-o. Aşezarea Orhomenosului aproape de Helespont[44], de Propontida[45] şi de Pontul Euxin ne duce în mod firesc la ideea că bogăţiile lui provin dintr-un comerţ practicat pe ţărmurile acestor mări, care prilejuiseră plăsmuirea legendei lînei de aur. Şi într-adevăr, numele de Miniares[46] este dat Orhomenosului[d] precum şi argonauţilor. Mai tîrziu însă, deoarece aceste mări au devenit mai cunoscute, deoarece grecii au întemeiat acolo un foarte mare număr de colonii, deoarece aceste colonii au făcut negoţ cu popoarele barbare şi deoarece ele aveau legături cu metropolele lor, Orhomenos a început să decadă şi a încetat de a se mai distinge de celelalte oraşe greceşti.

Înainte de Homer, grecii făcuseră comerţ aproape numai între ei, şi cu unele popoare barbare; dar pe măsură ce au format noi popoare, ei şi-au extins dominaţia. Grecia era o mare peninsulă, ale cărei capuri parcă făcuseră marea să se dea înapoi, iar golfurile să se deschidă din toate părţile, ca pentru a o primi iarăşi. Dacă ne aruncăm privirile asupra Greciei, vedem, la un teritoriu destul de mic, o foarte mare lungime a ţărmurilor. Nenumăratele colonii ale sale formau în jurul ei o imensă circumferinţă, înăuntrul căreia ea socotea că e cuprinsă, ca să spunem aşa, întreaga lume care nu era barbară.

---

[a] *Iliada*, cîntul al II-lea [v. 668].

[b] *Ibidem*, [v. 570].

[c] *Iliada*, cartea I, v. 381. Vezi Strabon, cartea IX [cap. II], p. 414, edit. din 1620.

[d] Strabon, cartea IX [cap. II], p. 414.

Cînd a pătruns în Sicilia şi în Italia, ea a format acolo noi naţiuni. Cînd a navigat către mările Pontului, către ţărmurile Asiei Mici, către cele ale Africii, ea a făcut la fel. Înflorirea oraşelor ei a fost cu atît mai mare cu cît ele se aflau mai aproape de popoarele noi. Şi, ceea ce era minunat, o mai înconjurau şi nenumărate insule, alcătuind oarecum cea mai apropiată poziţie de apărare.

Ce mai izvoare de înflorire pentru Grecia au fost jocurile pe care ea le oferea, ca să spunem aşa, întregii lumi; templele unde toţi regii trimiteau ofrande, sărbătorile la care se strîngeau oameni din toate părţile, oracolele care stîrneau curiozitatea întregii omeniri, în sfîrşit, gustul şi artele care atingeau o asemenea treaptă, încît a crede că le întreci va însemna întotdeauna că nu le cunoşti!

CAPITOLUL VIII

DESPRE ALEXANDRU. CUCERIRILE SALE

Patru evenimente petrecute sub Alexandru au adus o mare schimbare în sînul comerţului: cucerirea Tyrului, a Egiptului, a Indiilor şi descoperirea mării care se află la sudul acestei regiuni.

Statul persan se întindea pînă la Indus[a]. Cu mult înainte de Alexandru, Darius[b] trimisese corăbieri care au coborît pe acest fluviu şi apoi au mers pînă la Marea Roşie. Cum se explică deci faptul că grecii au fost cei dintîi care au făcut pe la sud comerţul cu Indiile? Cum de nu-l făcuseră perşii mai înainte? La ce le foloseau mările care erau aşa de aproape de ei, mări care le scăldau ţara? Este adevărat că Alexandru a cucerit Indiile[47]; dar este oare nevoie să cucereşti o ţară pentru ca să faci comerţ cu ea? De aceste lucruri mă voi ocupa acum[48].

---

[a] Strabon, cartea XV [cap. I].
[b] Herodot, *în Melpomene* (în „Melpomena") [IV, 44].

Ariana[a49], care se întindea de la Golful Persic pînă la Indus şi de la marea din sud pînă la munţii Paropamisus[50], ţinea desigur în oarecare măsură de statul persan; dar, în partea ei meridională, era stearpă, arsă de soare, necultivată şi barbară. Potrivit tradiţiei[b], armatele Semiramidei şi ale lui Cyrus pieriseră în aceste pustietăţi; iar Alexandru însuşi, care, mergînd pe uscat, poruncise să fie însoţit de flotă, n-a scăpat fără a pierde aici o mare parte din armată. Perşii lăsau întreaga coastă în mîna ihtiofagilor[c51], a oriţilor[52] şi a altor popoare barbare. De altminteri, perşii nu erau navigatori şi însăşi religia lor le spulbera orice gînd de comerţ maritim[d]. Călătoria făcută din porunca lui Darius pe Indus şi pe Marea Indiilor a fost mai degrabă capriciul unui principe care vrea să-şi arate puterea, decît planul bine cîntărit al unui monarh care vrea să se servească de ea. Ea nu i-a adus nimic, nici comerţului, nici navigaţiei maritime; şi dacă astfel s-a ieşit din ignoranţă, n-a fost pentru multă vreme.

Mai mult încă: înainte de expediţia lui Alexandru, se credea[e] că partea de miazăzi a Indiilor era de nelocuit[f], ceea ce era o urmare a tradiţiei potrivit căreia Semiramida[g] nu venise înapoi de acolo decît cu douăzeci de oameni, iar Cyrus numai cu şapte.

Alexandru a intrat pe la nord. Intenţia lui era de a merge spre răsărit; dar, deoarece a descoperit că partea

---

[a] Strabon, cartea XV [cap. II].

[b] Strabon, cartea XV.

[c] Plinius, cartea VI, cap. XXIII; Strabon, cartea XV [cap. II].

[d] Pentru ca să nu pîngărească elementele ei nu navigau pe fluvii. Hyde, *Religion des Perses* (Religia perşilor). Nici azi ei nu au comerţ maritim şi îi socotesc fără Dumnezeu pe cei ce călătoresc pe mare.

[e] Strabon, cartea XV [cap. II].

[f] Herodot, *in Melpomena* [IV, 44], spune că Darius a cucerit Indiile. Acest lucru nu se poate referi decît la Ariana; şi încă nu a fost vorba decît despre un plan de cucerire.

[g] Strabon, cartea XV [cap. I].

de miazăzi e plină de popoare mari, de orașe și de rîuri, a pornit la cucerirea ei și a înfăptuit-o.

Atunci a conceput planul de a lega Indiile cu Apusul printr-un comerț maritim, după cum le legase prin coloniile pe care le întemeiase pe uscat.

El a pus să se cunstruiască o flotă pe Hydaspes[53], a coborît pe acest rîu, a intrat pe Indus și a navigat pînă la vărsarea lui în mare. Și-a lăsat armata și flota la Pattala[54], s-a dus el însuși cu cîteva corăbii să recunoască marea, a fixat locurile unde a hotărît să se construiască porturi, rade, arsenale. Întors la Pattala, s-a despărțit de flota sa, și a pornit pe uscat urmînd un asemenea drum încît s-o ajute și să primească ajutor de la ea. Flota a navigat de la vărsarea Indusului în mare de-a lungul coastei regiunilor oriților, ihtiofagilor, Caramaniei[55] și Persiei. A pus să se sape fîntîni și să se construiască porturi, rade, arsenale. Întors la Pattala, s-a pește; el voia ca țărmurile acestei mări să fie locuite de către popoare civilizate. Nearchos și Onesicritos[56] au scris jurnalul acestei călătorii, care a durat zece luni. Ei au ajuns la Susa; acolo l-au găsit pe Alexandru, care dădea ospețe armatei sale.

Acest cuceritor întemeiase Alexandria pentru ca să-și asigure stăpînirea Egiptului; aceasta era o cheie pentru a-i deschide porțile chiar în locul în care regii — înaintași ai săi — i le zăvorau[b]; și pe atunci el nu se gîndea

---

[a] Aceasta nu s-ar putea referi la toți ihtiofagii, care locuiau de-a lungul unui țărm de zece mii de stadii. Cum ar fi putut Alexandru să le dea hrană? Cum le-ar fi impus el ascultare? Nu poate fi vorba aici decît de cîteva semințiizolate. Nearchos, în cartea *Rerum Indicarum* (Despre lucrurile din Indii), spune că la extremitatea dinspre Persia a acestei coaste el dăduse peste populații mai puțin ihtiofage. Eu sînt înclinat să cred că ordinul lui Alexandru privea acest ținut sau altul și mai apropiat de Persia.

[b] Alexandria a fost întemeiată lîngă o plajă numită Racotis. Vechii regi țineau acolo o garnizoană pentru a împiedica intrarea în țară a străinilor, și mai ales a grecilor, care erau, după cum se știe, mari pirați. Vezi P l i n i u s, cartea VI, cap. X și S t r a b o n, cartea XVIII.

încă la un comerț a cărui idee putea încolți în mintea lui numai în urma descoperirii Mării Indiilor.

Se pare chiar că după această descoperire el nu a mai avut nici un plan nou în privința Alexandriei. El avea, de bună seamă, în mare, gîndul de a întemeia un comerț între Indii și părțile de apus ale imperiului său; dar, cît despre proiectul de a face prin Egipt acest comerț, îi lipseau prea multe cunoștințe pentru a putea plănui așa ceva. El văzuse Indusul, văzuse Nilul; dar nu cunoștea mările Arabiei, care se află între aceste două fluvii[57]. Abia sosit din Indii, el a și pus să se construiască noi flote și a navigat[a] pe Eulaeus[59], pe Tigru, pe Eufrat și pe mare: a înlăturat stăvilarele pe care perșii le puseseră pe aceste fluvii și a descoperit că intrîndul țărmului persic[60] era un golf al oceanului. Întrucît el s-a dus să exploreze[b] această mare, așa cum o explorase pe cea a Indiilor, întrucît el a pus să se construiască la Babilon un port pentru un foarte mare număr de corăbii, precum și arsenale; întrucît a trimis cinci sute de talanți în Fenicia și în Siria, pentru a aduce de acolo corăbieri, pe care voia să-i așeze în coloniile cu care presăra țărmurile; în sfîrșit, întrucît a înfăptuit uriașe lucrări pe Eufrat și pe celelalte fluvii ale Asiriei, nu poate exista îndoială că intenția sa a fost de a face comerț cu Indiile prin Babilon și prin Golful Persic.

Unii, sub cuvînt că Alexandru voia să cucerească Arabia[c], au afirmat că el își pusese în gînd să stabilească acolo capitala imperiului său; dar cum ar fi putut el să aleagă în acest scop un loc pe care nu-l cunoștea[d]? De altminteri, aceasta era cea mai nepotrivită țară din lume pentru așa ceva; acolo, el ar fost izolat de imperiul său. Califii, care au făcut cuceriri departe de țara lor, au părăsit din primul moment Arabia, instalîndu-se în altă parte.

---

[a] Arrianus, *De expeditione Alexandri* (Despre expediția lui Alexandru)[58], cartea VII [cap. VII].

[b] *Ibidem.*

[c] Strabon, cartea XVI [cap. I], la sfîrșit.

[d] Văzînd Babilonia inundată, el privea Arabia, care este aproape de ea, ca pe o insulă. Aristobul[61], în Strabon, cartea XVI [cap. I].

CAPITOLUL IX

DESPRE COMERȚUL REGILOR GRECI DUPĂ ALEXANDRU

Atunci cînd Alexandru a cucerit Egiptul, Marea Roșie era foarte puțin cunoscută și era cu totul necunoscută acea porțiune a oceanului care se îmbină cu această mare și care scaldă într-o parte țărmul Africii, iar în cealaltă pe cel al Arabiei[62]: ba chiar, mai tîrziu, s-a crezut că era cu neputință să se facă înconjurul Peninsulei Arabe. Cei ce încercaseră să înfăptuiască acest ocol, fie pe o parte, fie pe cealaltă, abandonaseră acțiunea întreprinsă. Se spunea[a]: „Cum ar fi cu putință să navighezi la miazăzi de țărmurile Arabiei, de vreme ce armata lui Cambyses, care a traversat-o prin partea de nord a pierit aproape toată, iar cea pe care Ptolemeu[63], fiul lui Lagos, a trimis-o în ajutor lui Seleucos Nicator la Babilon, a avut de suferit nemăsurat de mult și, din pricina căldurii, nu a putut merge decît noaptea?“

Perșii nu practicau nici un fel de navigație. Cînd au cucerit Egiptul[64], ei au introdus acolo același spirit care domnea în propria lor țară; nepăsarea lor în această privință a fost atît de mare, încît regii greci au constatat că le erau necunoscute nu numai călătoriile pe ocean ale tyrienilor, ale idumeilor și ale evreilor, ci chiar și cele pe Marea Roșie. Eu cred că distrugerea de către Nabucodonosor a vechiului Tyr[65], precum și nimicirea mai multor popoare mici și a mai multor orașe vecine cu Marea Roșie au dus la pierderea cunoștințelor ce fuseseră acumulate pînă atunci în această privință.

Pe vremea perșilor, Egiptul nu avea nicidecum ca hotar Marea Roșie: el nu cuprindea[b] decît acea fîșie de pămînt lungă și îngustă pe care o acoperă Nilul cînd se revarsă și care este închisă de ambele părți prin lanțuri de munți. A trebuit deci să se descopere a doua oară

---

[a] Vezi cartea *Rerum Indicarum*.
[b] Strabon, cartea XVI.

şi Marea Roşie, şi oceanul; şi această descoperire se datoreşte curiozităţii regilor greci.

Sub aceştia s-a mers în susul Nilului; s-au vînat elefanţi în ţinuturile care se află între Nil şi mare; s-au descoperit de pe uscat ţărmurile acestei mări; şi, întrucît această descoperire s-a făcut sub greci, vedem că numele acelor locuri sînt greceşti, iar templele sînt închinate[a] divinităţilor greceşti.

Grecii din Egipt au putut face un comerţ foarte întins; ei erau stăpîni ai porturilor Mării Roşii: căci Tyrul, rival al oricărei naţiuni ce se îndeletnicea cu negoţul, nu mai exista; ei nu erau de fel stînjeniţi de vechile[b] superstiţii locale; aşa că Egiptul devenise centrul întregii lumi.

Regii din Siria au lăsat regilor din Egipt comerţul meridional cu Indiile şi nu s-au ocupat decît cu comerţul septentrional care se făcea pe Oxus şi peste Marea Caspică. Pe vremea aceea se credea că această mare era o parte a Oceanului Septentrional[c]; şi Alexandru, cu cîtăva vreme înaintea morţii sale, pusese să se construiască[d] o flotă pentru a stabili dacă ea comunica cu oceanul prin Pontul Euxin sau prin vreo altă mare răsăriteană dinspre Indii. După el, Seleucos şi Antiochus au acordat o deosebită atenţie explorării ei şi au ţinut acolo flote[e]. Partea ei explorată de către Seleucos s-a numit Marea Seleucidă; partea descoperită de Antiochus s-a numit Marea Antiohidă. Preocupaţi fiind de ceea ce putea întreprinde în această parte, ei au neglijat mările de la miazăzi; aceasta fie pentru că Ptolemeii, prin flotele

---

[a] *Ibidem.*

[b] Ele îi făceau să aibă silă faţă de străini.

[c] Plinius, cartea II, cap. LXVIII, şi cartea VI, cap. IX şi XII; Strabon, cartea XI [cap. VI]; Arrianus, *De l'expédition d'Alexandre* (Despre expediţia lui Alexandru), cartea III [cap. XXX], p. 74, şi cartea V [cap. V], p. 104[66].

[d] Arrianus, *op. cit.*, cartea VII [cap. XVI].

[e] Plinius, cartea II, cap. LXVII.

lor din Marea Roşie, dobîndiseră deja dominaţia asupra acestor mări, fie pentru că întîlniseră la perşi o aversiune de nestăpînit faţă de marină. Ţărmul de miazăzi al Persiei nu procura marinari; nu apăruseră acolo decît cu puţină vreme înainte de sfîrşitul vieţii lui Alexandru. Regii Egiptului însă, stăpîni ai insulei Cipru, ai Feniciei şi ai unui mare număr de localităţi de pe coastele Asiei Mici, aveau tot felul de mijloace de a întreprinde acţiuni pe mare. Ei nu aveau nevoie să le impună supuşilor ceva potrivnic spiritului lor; ei nu aveau decît să i se conformeze.

Nu este greu să înţelegem încăpăţînarea cu care cei vechi credeau că Marea Caspică era o parte a oceanului. Expediţiile lui Alexandru, ale regilor Siriei, ale parţilor şi ale romanilor nu i-au putut face să-şi schimbe convingerea: căci oamenii se scutură de părerile lor greşite cît mai tîrziu cu putinţă. La început a fost cunoscut numai sudul Mării Caspice, socotindu-se că ea este oceanul; pe măsură ce s-a înaintat de-a lungul malurilor în partea ei de nord, iarăşi s-a crezut că oceanul forma un intrînd în uscat. Mergînd în lungul ţărmurilor, nu se explorase înspre răsărit decît pînă la Iaxartes, iar înspre apus pînă la marginile Albaniei[67]. În partea de nord, marea era nămoloasă[a] şi, prin urmare, foarte puţin potrivită pentru navigaţie. Toate acestea au făcut ca pe atunci să nu se vadă în ea altceva decît oceanul.

Armata lui Alexandru nu mersese spre răsărit decît pînă la Hypanis[68], care este ultimul dintre rîurile ce se varsă în Indus. Aşa că cel dintîi comerţ al grecilor cu Indiile s-a făcut într-o foarte mică parte a acestei ţări.

Seleucos Nicator a pătruns pînă la Gange[b] şi pe această cale s-a ajuns la descoperirea mării în care se varsă acest fluviu, adică Golful Bengal. Astăzi se descoperă uscatul prin călătoriile pe mare; odinioară se descopereau mările prin cucerirea uscatului.

---

[a] Vezi harta ţarului.
[b] Plinius, cartea VI, cap. XVII.

Strabon[a], cu toată mărturia lui Apolodor[69], pare a se îndoi că regii[b] greci din Bactriana au pătruns mai departe decît Seleucos și Alexandru. Chiar dacă ar fi adevărat că nu ar fi pătruns spre răsărit mai departe decît Seleucos, ei au pătruns mai departe spre miazăzi: au descoperit[c] Sigerul[70] și porturi în Malabar[71], care au făcut posibilă navigația despre care voi vorbi.

Plinius[d] ne spune că s-a mers în mod succesiv pe trei rute pentru navigația în Indii. Mai întîi, ruta de la Promontoriul Siagra[72] la insula Patalena care se află la vărsarea în mare a Indusului; se vede că aceasta era ruta pe care o urmase flota lui Alexandru. S-a folosit apoi un drum scurt[e] și mai sigur, mergîndu-se de la același promontoriu la Siger. Acest Siger nu poate fi decît regatul lui Siger, despre care ne vorbește Strabon[f], descoperit de către regii greci ai Bactrianei. Plinius nu poate afirma că acest drum era mai scurt numai pentru că era făcut în mai puțin timp; căci Sigerul trebuia să se afle mai departe decît Indusul, de vreme ce l-au descoperit regii Bactrianei. Este vădit deci că prin folosirea acestui drum se evita ocolul anumitor țărmuri și se profita de anumite vînturi. În sfîrșit, negustorii au mers pe al treilea drum: ei se duceau la Cane sau la Ocelis[73], porturi la intrarea în Marea Roșie, de unde, printr-un vînt de apus, se ajungea la Muziris[74], prima etapă în Indii, și de acolo la alte porturi.

Vedem că în loc să meargă de la intrarea în Marea Roșie pînă la Siagra, navigînd de-a lungul țărmului Arabiei Felix, spre nord-est, au mers direct de la apus spre răsărit, de la un țărm la altul, cu ajutorul muso-

---

[a] Cartea XV [cap. I].

[b] Macedonenii din Bactriana, din Indii și din Ariana, despărțindu-se de regatul Siriei, au întemeiat un stat mare.

[c] Apollonios Adramittin, în Strabon, cartea XI [cap. XI].

[d] Cartea VI, cap. XXIII.

[e] Plinius, cartea VI, cap. XXIII.

[f] Cartea XI [cap. XI], *Sigertidis Regnum* (Regatul lui Sigertis).

nilor, ale căror schimbări au fost descoperite navigînd pe aceste întinderi de apă. Cei vechi nu s-au îndepărtat de ţărmuri decît atunci cînd s-au folosit de musoni[a] şi de alizee, care erau un fel de busolă pentru ei.

Plinius[b] spune că plecările spre Indii aveau loc în mijlocul verii, iar întoarcerile — pe la sfîrşitul lui decembrie şi începutul lui ianuarie. Acest lucru corespunde pe de-a-ntregul cu jurnalele de călătorie ale navigatorilor noştri. În acea parte a Mării Indiilor, care se află între Peninsula Africii şi peninsula de dincoace de Gange[75], există doi musoni: primul, în timpul căruia vînturile bat de la apus spre răsărit, începe în luna august-septembrie; al doilea, în timpul căruia vînturile bat de la răsărit spre apus, începe în ianuarie. Aşa că noi plecăm din Africa spre Malabar în aceeaşi epocă în care plecau flotele lui Ptolemeu şi ne întoarcem de acolo în aceeaşi epocă a anului ca şi ele.

Flota lui Alexandru a făcut şapte luni de la Pattala la Susa. Ea a plecat în luna iulie, adică într-o epocă a anului în care astăzi nici o corabie nu se încumetă să pornească pe mare pentru a se întoarce din Indii. Între un muson şi altul există un interval de timp în care vînturile sînt schimbătoare şi în care un vînt din nord, amestecîndu-se cu vînturile obişnuite, dă naştere, mai ales în apropierea ţărmurilor, la furtuni cumplite. Aceasta ţine în lunile iunie, iulie şi august. Flota lui Alexandru, plecînd din Pattala în luna iulie, a înfruntat multe furtuni şi călătoria a fost îndelungată, pentru că a navigat pe un muson potrivnic.

Plinius spune că plecările spre Indii aveau loc la sfîrşitul verii: în acest chip se folosea timpul schimbării musonului pentru a face drumul de la Alexandria la Marea Roşie.

---

[a] Musonii bat o parte a anului dintr-o direcţie, şi o parte din cealaltă; iar alizeele bat în aceeaşi direcţie tot anul.

[b] Cartea VI, cap. XXIII.

Observați, vă rog, cum s-a perfecționat încetul cu încetul navigația. Călătoria pe apă făcută din porunca lui Darius, în jos pe Indus și apoi pînă la Marea Roșie, a ținut doi ani și jumătate[a]. Flota lui Alexandru[b] coborînd pe Indus, a ajuns la Susa în zece luni, căci a navigat trei luni pe Indus și șapte luni pe Marea Indiilor. Mai tîrziu, drumul de la coasta Malabar la Marea Roșie s-a făcut în patruzeci de zile[c].

Strabon[76], care lămurește cauzele ignoranței de pe atunci cu privire la țările ce se află între Hypanis[77] și Gange, spune că puțini dintre navigatorii care se duc din Egipt în Indii merg pînă la Gange. Într-adevăr, vedem că flotele nu se duceau acolo; ele navigau cu ajutorul musonilor, de la apus spre răsărit, plutind de la intrarea în Marea Roșie pînă la coasta Malabar. Ele se opreau în porturile care existau acolo și nu se duceau să facă înconjurul peninsulei de dincoace de Gange pe la Capul Comorin[78] și de-a lungul coastei Coromandel[79]. Căci sistemul de navigație al regilor Egiptului și al romanilor consta în a se întoarce în același an[d].

Ca atare, comerțul grecilor și al romanilor cu Indiile era departe de a fi tot atît de întins ca cel făcut de noi, care cunoaștem regiuni imense pe care ei nu le cunoșteau, care facem comerț cu toate popoarele Indiilor, și care chiar facem negoț și navigație pentru ele.

Ei făceau însă acest comerț cu mai multă înlesnire decît noi; și, dacă astăzi nu s-ar face negoț decît pe coasta Guzarat și Malabar[80] și, fără să ne ducem în insulele de la miazăzi, ne-am mulțumi cu mărfurile pe care ar veni să ni le aducă insularii, atunci ar trebui să preferăm ruta Egiptului aceleia pe la Capul Bunei Speranțe[81]. Strabon spune[e] că în acest fel se făcea negoț cu popoarele din Taprobana[82].

---

[a] Herodot, *in Melpomene* [IV, XLIV].
[b] Plinius, cartea VI, cap. XXIII.
[c] Plinius, cartea VI, cap. XXIII.
[d] *Ibidem.*
[e] Cartea XV [cap. I].

CAPITOLUL X

DESPRE ÎNCONJURUL AFRICII

Istoria ne arată că înainte de descoperirea busolei s-a întreprins de patru ori înconjurul Africii. Fenicienii, trimiși de către Nechao[a83] și Eudoxiu[b84], fugind de mînia lui Ptolemeu-Latur, au pornit din Marea Roșie și au izbutit. Sataspe[c86], pe timpul lui Xerxes, și Hannon[87], care a fost trimis de cartaginezi, au ieșit din Marea Mediterană pe la Coloanele lui Hercule și n-au izbutit.

Cel mai important lucru pentru efectuarea ocolului Africii era de a descoperi Capul Bunei Speranțe și de a se trece de el. Dar, plecînd din Marea Roșie, se dădea peste acest cap la o distanță pe jumătate cît aceea la care se dădea peste el plecînd din Mediterana. Țărmul care duce de la Marea Roșie pînă la Capul Bunei Speranțe prezintă pentru navele care se apropie de el mai puține primejdii decît[d] cel care duce pe la Capul Bunei Speranțe pînă la Coloanele lui Hercule. Pentru ca cei care plecau de la Coloanele lui Hercule să poată descoperi Capul Bunei Speranțe, a fost nevoie de invenția busolei, care a permis să se părăsească coasta Africii și să se navigheze în largul oceanului[e] către insula Sfînta Elena sau către coasta Braziliei. Era deci foarte posibil ca navele să fi mers din Marea Roșie în Marea Medite-

---

[a] Herodot, cartea IV [cap. XLII]. El voia să facă cuceriri.

[b] Plinius, cartea II, cap. LXVII; Pomponius Mela[85], cartea III, cap. IX.

[c] Herodot, *în Melpomene*, IV, 43.

[d] Adăugați la aceasta cele spuse de mine în cap. XI din această carte cu privire la călătoria lui Hannon.

[e] În Oceanul Atlantic bate, în lunile octombrie, noiembrie, decembrie și ianuarie, un vînt de la nord-est. Se traversează ecuatorul și, pentru a se evita vîntul general de la răsărit, se ia direcția spre sud, ori se intră în zona toridă, în regiunile în care vîntul suflă de la apus spre răsărit.

rană, fără să se fi întors din Marea Mediterană în Marea Roşie.

Aşa că, fără a se face acest mare înconjur, după efectuarea căruia navele nu se mai puteau întoarce, era mai firesc ca negoţul din Africa orientală să se facă prin Marea Roşie, iar cel de pe coasta occidentală să se facă pe la Coloanele lui Hercule.

Regii greci din Egipt au descoperit mai întîi în Marea Roşie acea parte a ţărmului Africii care se întinde din fundul golfului unde se află cetatea Herum[88] pînă la Dira[89], adică pînă la strîmtoarea numită astăzi Bab-el-Mandeb. De acolo, pînă la Promontoriul Aromatelor[90], situat la intrarea în Marea Roşie[a], coasta nu fusese de loc explorată de către navigatori; şi aceasta reiese cu limpezime din ceea ce ne spune Artemidor[b91], anume că erau cunoscute localităţile de pe această coastă, dar că nu se cunoşteau distanţele la care se aflau ele: ceea ce se datora faptului că aceste porturi fuseseră descoperite unul după altul venind pe uscat, fără a se naviga de la unul la altul.

Dincolo de acest promontoriu, unde începe ţărmul oceanului, nu se cunoştea nimic, după cum aflăm[c] de la Eratostene şi de la Artemidor.

Acestea erau cunoştinţele existente pe vremea lui Strabon, adică a lui Augustus, cu privire la ţărmurile Africii. După Augustus însă, romanii au descoperit Promontoriul *Raptum* şi Promontoriul *Prassum,* despre care Strabon nu ne vorbeşte, pentru că ele nu erau cunoscute încă. Se vede că aceste două nume sînt romane[92].

Geograful Ptolemeu[93] trăia pe timpul lui Adrian şi Antoninus Pius, iar autorul Periplului Mării Eritree[94], oricine ar fi el, a trăit puţin timp după aceea. Cu toate

---

[a] Acest golf, căruia îi dăm astăzi acest nume, era numit de către cei vechi Golful Arabic; ei numeau Marea Roşie partea din ocean vecină cu acest golf.

[b] Strabon, cartea XVI [cap. IV].

[c] *Idem,* cartea XVI. Artemidor a stabilit că ultimul punct al coastei cunoscute era acela numit *Austricornu;* iar Eratostene, *ad Cinnamomifiram.*

acestea, cel dintîi stabileşte că ultimul punct al Africii[a] cunoscut este Promontoriul *Prassum,* care se află cam la al paisprezecelea grad de latitudine sudică; iar autorul *Periplului*[b], Promontoriul *Raptum,* care se află cam la al zecelea grad de latitudine sudică. Este probabil că acesta lua drept limită un punct pînă la care se naviga, iar Ptolemeu — un punct pînă la care nu se mai naviga.

Ceea ce mă întăreşte în această idee este faptul că populaţiile din jurul *Prassumului* erau antropofage[c]. Ptolemeu, care[d] ne vorbeşte despre un mare număr de aşezări aflate între portul Aromatelor şi Promontoriul *Raptum,* lasă un gol desăvîrşit de la *Raptum* pînă la *Prassum.* Marile cîştiguri aduse de navigaţia către Indii au făcut probabil să se neglijeze navigaţia Africii. În sfîrşit, romanii nu au avut niciodată o navigaţie regulată de-a lungul acestui ţărm al Africii: ei descoperiseră aceste porturi venind pe uscat, precum şi datorită corăbiilor aruncate de furtună pe ţărmuri; şi dacă astăzi noi cunoaştem destul de bine coastele Africii şi foarte puţin interiorul ei[e], cei vechi îi cunoşteau destul de bine interiorul şi foarte puţin coastele.

Am spus că nişte fenicieni, trimişi de către Nechao şi Eudoxiu, pe vremea lui Ptolemeu-Latur, făcuseră înconjurul Africii[96]: este foarte probabil că pe timpul geografului Ptolemeu aceste două călătorii pe mare au fost socotite ca născocite, de vreme ce acesta spune că[f], începînd de la *Sinus Magnus,* care, după părerea mea, este Golful Siamului, se întinde — din Asia pînă în Africa — un

---

[a] Cartea I, cap. VII; cartea IV, cap. IX; planşa a IV-a a Africii.

[b] Acest *Periplu* a fost atribuit lui Arrianus[95].

[c] Ptolemeu, cartea IV, cap. IX.

[d] Cartea IV, cap. VII şi VIII.

[e] Observaţi cu ce exactitate ne descriu Strabon şi Ptolemeu diferitele părţi ale Africii. Aceste cunoştinţe îşi aveau izvorul în diferitele războaie pe care cele două popoare care erau pe atunci cele mai puternice din lume — cartaginezii şi romanii — le avuseseră cu popoarele din Africa, în aliaţele pe care ele le încheiaseră şi în comerţul pe care îl făcuseră pe uscat.

[f] Cartea VII, cap. III.

pămînt necunoscut ce se termină la Promontoriul *Prassum;* în aşa fel, că Marea Indiilor nu ar fi fost decît un lac[97]. Cei vechi, care au explorat Indiile pe la nord, înaintînd înspre răsărit, au situat înspre miazăzi acest pămînt necunoscut.

CAPITOLUL XI

CARTAGINA ŞI MARSILIA

Cartagina avea un drept al ginţilor unic în felul său: ea poruncea să fie înecaţi[a] toţi străinii care făceau negoţ în Sardinia şi către Coloanele lui Hercule. Dreptul său politic nu era mai puţin neobişnuit: ea le-a interzis sarzilor, sub pedeapsă cu moartea, de a cultiva pămîntul. Ea şi-a sporit puterea prin bogăţii şi apoi bogăţiile prin puterea sa. Stăpînă a ţărmurilor Africii pe care le scaldă Marea Mediterană, ea şi-a întins stăpînirea de-a lungul ţărmurilor oceanului. Din ordinul senatului Cartaginei, Hannon[98] a aşezat treizeci de mii de cartaginezi începînd de la Coloanele lui Hercule şi pînă la Cerne[99]. El spune că acest punct se află tot atît de departe de Coloanele lui Hercule pe cît de departe se află Coloanele lui Hercule de Cartagina. Poziţia acestui punct are o deosebită însemnătate: ea arată că Hannon nu s-a întins cu coloniile sale decît pînă la al douăzecişicincilea grad de latitudine nordică, adică la două sau trei grade la sud de insulele Canare.

De la Cerne, Hannon a întreprins o altă călătorie pe mare, al cărui scop era de a face descoperiri mai departe spre miazăzi. El nu a explorat aproape de loc continentul. Întinderea coastelor de-a lungul cărora a navigat el a fost de douăzeci şi şase de zile de călătorie[100] şi a fost nevoit să se întoarcă din lipsă de alimente. Se

---

[a] Eratostene, în Strabon, cartea XVII, cap. I, p. 802.

pare că cartaginezii nu au profitat de loc de această din urmă călătorie întreprinsă de Hannon. Scylax[a][101] spune că dincolo de Cerne marea nu este navigabilă[b], pentru că acolo ea este puțin adîncă, plină de mîl și de ierburi marine; și în adevăr, toate acestea se află din belșug pe acele locuri[c]. Negustorii cartaginezi despre care vorbește Scylax puteau să întîmpine piedici ce fuseseră învinse de Hannon, care avea șaizeci de corăbii, cu cîte cincizeci de vîsle fiecare. Dificultățile sînt relative[102]; și, ceva mai mult, nu trebuie să confundăm o acțiune întreprinsă sub impulsul cutezanței și al temerității cu ceea ce ține de cursul obișnuit al lucrurilor.

Minunată lucrare a antichității este descrierea de călătorie a lui Hannon: omul care a făcut călătoria a scris și lucrarea; el nu arată nici un pic de înfumurare în narațiunile sale. Marii navigatori își descriu isprăvile cu simplitate, pentru că ei se mîndresc mai mult cu ceea ce au făcut decît cu ceea ce au spus.

Conținutul este asemenea stilului. Nu ni se povestesc niciodată lucruri de necrezut; tot ceea ce ni se spune despre climă, despre sol, despre moravuri, despre apucăturile locuitorilor se potrivește cu ceea ce se vede astăzi pe această coastă a Africii; parcă ar fi jurnalul de călătorie al unuia dintre navigatorii zilelor noastre.

De pe vasele flotei sale, Hannon a observat[d], în călătoria lui, că ziua domnea pe continent o liniște profundă; că noaptea se auzeau sunetele a diferite instrumente muzicale și că peste tot se vedeau focuri, unele mai mari,

---

[a] Vezi Periplul său, articolul privitor la Cartagina.

[b] Vezi Herodot, *in Melpomene* [IV, 43], despre piedicile pe care le-a întîmpinat Sataspe.

[c] Vezi hărțile și descrierile de călătorie aflate în primul volum din *Voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes* (Călătorii care au servit la instituirea Companiei Indiilor), partea I, p. 201. Această iarbă acoperă într-o asemenea măsură suprafața mării, încît este greu să vezi apa, iar corăbiile nu pot să treacă prin ea decît pe vînt destul de puternic.

[d] Plinius ne spune același lucru vorbind despre muntele Atlas: *Noctibus micare crebis ignibus, tibiarum cantu tympanorumque sonitu strepere, neminem interdiu cerni*[103].

altele mai mici. Descrierile noastre de călătorie confirmă acest lucru; în ele ni se arată că ziua, pentru a se feri de arşiţa soarelui, aceşti sălbatici se adăpostesc în păduri; că noaptea ei fac focuri mari pentru a îndepărta fiarele şi că iubesc cu patimă dansul şi instrumentele muzicale.

Hannon ne descrie un vulcan cu toate fenomenele pe care ni le înfăţişează astăzi Vezuviul; şi chiar povestirea lui despre cele două femei acoperite cu păr care s-au lăsat să fie mai degrabă ucise decît să-i urmeze pe cartaginezi, şi ale căror piei el a poruncit să fie aduse la Cartagina, nu este — cum s-a spus — neverosimilă[104].

Această descriere de călătorie este cu atît mai preţioasă cu cît ea este un document punic; şi tocmai pentru că este un document punic, a fost ea socotită ca plăsmuită. Căci romanii şi-au păstrat ura împotriva cartaginezilor chiar după ce i-au distrus. Dar numai victoria a decis dacă trebuia să se spună *fidelitate punică* sau *fidelitate romană*[105].

Unii autori moderni[a] au împărtăşit această prejudecată. Ce s-a întîmplat, spun ei, cu oraşele pe care ni le descrie Hannon şi din care, chiar pe vremea lui Plinius, nu mai exista nici cea mai mică urmă? Surprinzător ar fi fost dacă ar mai fi rămas urme din ele. Hannon se ducea el oare să întemeieze pe aceste coaste Corintul sau Atena? El lăsa, în locuri potrivite pentru comerţ, familii cartagineze şi, în grabă, lua măsuri pentru a le pune la adăpost de oamenii sălbatici şi de fiare. Dezastrele care s-au abătut asupra cartaginezilor au pus capăt navigaţiei Africii; încît, de bună seamă că aceste familii ori au pierit ori s-au sălbăticit. Eu spun şi mai mult: chiar dacă ruinele acestor oraşe ar mai dăinui, cine să le descopere în păduri şi în mlaştini? Cu toate acestea, şi Scylax, şi Polybios spun că cartaginezii aveau mari colonii pe aceste coaste. Iată urmele oraşelor lui Hannon; nu există altele, deoarece aproape că nu există altele ale Cartaginei însăşi[107].

---

[a] Dodwell. Vezi a sa *Dissertation sur le périple d'Hannon*[106] (Disertaţie asupra Periplului lui Hannon).

Cartaginezii erau pe drumul bogăţiilor, şi dacă s-ar fi dus pînă la al patrulea grad de latitudine nordică şi pînă la al cincisprezecelea grad de longitudine, ei ar fi descoperit Coasta de Aur şi ţărmurile vecine[108]. Ei ar fi făcut acolo un comerţ cu mult mai însemnat decît cel care se face astăzi, cînd America pare că a făcut să se deprecieze bogăţiile tuturor celorlalte ţări: ei ar fi dat acolo peste comori pe care romanii nu le puteau răpi.

S-au spus lucruri surprinzătoare despre bogăţiile Spaniei. Dacă îi dăm crezare în această privinţă lui Aristotel[a], fenicienii care au debarcat la Tartessus[109] au găsit acolo atîta argint, încît corăbiile lor nu-l puteau încărca tot şi ei au pus să se facă din acest metal sculele cele mai de rînd. Potrivit relatărilor lui Diodor[b][110], cartaginezii au găsit în Pirinei atîta aur şi argint, încît au întrebuinţat aceste metale şi pentru ancorele corăbiilor lor. Nu trebuie să punem temei pe aceste poveşti; iată fapte precise.

Dintr-un fragment din Polybios, citat de Strabon[c], vedem că minele de argint care erau situate la izvoarele Betisului[111], unde lucrau patruzeci de mii de oameni, aduceau poporului roman douăzeci şi cinci de mii de drahme pe zi: aceasta poate face cam cinci milioane de livre pe an, la cincizeci de franci marca[112]. Munţii în care se aflau aceste mine se numeau Munţii de Argint[d], ceea ce ne arată că acolo era Potosi[113] al acelor vremuri. Astăzi minele din Hanovra nu au nici un sfert din lucrătorii care munceau în cele din Spania şi ele dau mai mult; dar romanii, avînd aproape numai mine de cupru, şi puţine mine de argint, şi grecii, necunoscînd decît minele din Atica, foarte sărace, trebuie să fi fost uimiţi de bogăţia minelor din Spania.

În războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei, un om numit marchizul de Rhodos[114], despre care se spunea

---

[a] *Des choses merveilleuses* (Despre lucrurile minunate) [cap. CXXXV].

[b] Cartea VI.

[c] Cartea III [cap. II].

[d] *Mons Argentarius.*

că se ruinase cu minele de aur şi se îmbogăţise cu spitalele[a], a propus la curtea Franţei să se deschidă iarăşi minele din Pirinei. El i-a citat pe tyrieni, pe cartaginezi şi pe romani. I s-a dat voie să caute: a căutat, a făcut săpături peste tot; el cita mereu şi nu găsea nimic.

Cartaginezii, stăpîni ai comerţului de aur şi de argint, au vrut să fie şi ai celui de plumb şi de cositor. Aceste metale erau transportate pe uscat de la porturile Galliei la Ocean pînă la porturile Mării Mediterane. Cartaginezii au voit să le ia direct de la sursă; ei au trimis pe Himilcon[115] pentru a crea[b] colonii în insulele Cassiteride[117], care se crede că sînt insulele Silley[118].

Aceste călătorii din Betica[119] în Anglia i-au făcut pe unii să creadă că cartaginezii cunoşteau busola; dar este limpede că ei navigau de-a lungul coastelor. Nu am nevoie pentru aceasta de altă dovadă în afară de ce spune Himilcon, căruia i-au trebuit patru luni ca să ajungă de la gura Betisului în Anglia: pe lîngă că întîmplarea[c] celebră a acestui navigator cartaginez, care văzînd că vine o corabie romană, şi-a făcut vasul să eşueze pentru a nu-i arăta calea către Anglia[d], dovedeşte că aceste corăbii erau foarte aproape de coaste atunci cînd s-au întîlnit.

Se poate ca cei vechi să fi făcut unele călătorii pe mare care ne-ar face să credem că ei posedau busola, deşi nu o aveau. Dacă un navigator s-ar fi îndepărtat de coaste şi dacă în timpul călătoriei lui ar fi avut vreme frumoasă, dacă noaptea ar fi văzut mereu o stea polară[120], iar ziua, răsăritul şi apusul soarelui, este limpede că el s-ar fi putut orienta la fel ca şi astăzi cu busola; dar aceasta ar fi pentru navigatori ceva întîmplător, iar nu o navigaţie regulată.

În tratatul care a pus capăt primului război punic, vedem că preocuparea principală a Cartaginei a fost de

---

[a] Avusese undeva conducerea unor spitale.

[b] Vezi Festus Avienus[116].

[c] Strabon, cartea III [cap. V], spre sfîrşit.

[d] El a fost răsplătit, pentru aceasta, de către senatul Cartaginei.

a-şi păstra supremaţia pe mare, iar a Romei de a-şi păstra supremaţia pe uscat. În cursul negocierilor cu romanii, Hannon[a] a declarat că el nu ar răbda nici măcar ca ei să-şi spele mîinile în apele Siciliei[121]; nu li s-a îngăduit să navigheze dincolo de frumosul promontoriu[122]; li s-a interzis[b] să facă negoţ cu Sicilia[c], cu Sardinia, cu Africa, cu excepţia Cartaginei: excepţie care arată că acolo nu li se pregătea un comerţ avantajos[123].

În primele timpuri, Cartagina şi Marsilia[d] au purtat între ele mari războaie din pricina pescuitului. După încheierea păcii, ele au practicat, concurîndu-se, comerţul de economie. Marsilia a fost cu atît mai invidioasă cu cît, egalîndu-şi rivala în iscusinţă, îi devenise inferioară în putere: iată motivul acelei mari fidelităţi faţă de romani. Războiul pe care aceştia l-au dus împotriva cartaginezilor în Spania a fost un izvor de bogăţii pentru Marsilia, care servea ca antrepozit. Ruina Cartaginei şi a Corintului a sporit şi mai mult strălucirea Marsiliei; şi, dacă n-ar fi fost războaiele civile, în care trebuia să închizi ochii şi să te alături uneia din părţi, ea ar fi fost fericită sub protecţia romanilor, care nu o pizmuiau de fel pentru comerţul său.

CAPITOLUL XII

INSULA DELOS — MITHRIDATE

După distrugerea Corintului de către romani, negustorii s-au retras la Delos[124]. Datorită religiei şi veneraţiei popoarelor, această insulă era privită ca un adăpost si-

---

[a] Titus Livius, suplimentul lui Freinshemius, decada a doua, cartea VI.

[b] Polybios, cartea III [cap. XXII—XXVII].

[c] În partea supusă cartaginezilor.

[d] Iustinus, cartea XLIII, cap. V.

gur[a]; mai mult încă, aşezarea ei era foarte favorabilă pentru comerţul Italiei şi al Asiei, care, după nimicirea Africii şi slăbirea Greciei, devenise mai important.

Din cele mai vechi timpuri, grecii au întemeiat, aşa cum am spus, colonii pe ţărmurile Propontidei[125] şi ale Pontului Euxin; sub perşi, aceste colonii şi-au păstrat legile şi libertatea. Alexandru, care nu pornise decît împotriva barbarilor, nu le-a atacat[b]. Se pare chiar că nici regii Pontului[129], care au ocupat mai multe din ele, nu le-au schimbat[c] guvernămîntul politic.

Puterea[d] acestor regi a sporit de îndată ce au pus stăpînire pe aceste colonii. Mithridate a fost astfel în stare să angajeze de peste tot oaste: să-şi înlocuiască[e] necontenit pierderile suferite, să-şi procure lucrători, vase, maşini de război; să-şi cîştige aliaţi; să corupă pe aliaţii romanilor şi chiar pe romani; să ia în solda sa[f] pe barbarii din Asia şi din Europa; să poarte război timp îndelungat şi, prin urmare, să-şi obişnuiască trupele cu disciplina; el a putut să le înarmeze şi să le instruiască în arta militară[g] a romanilor şi să formeze importante corpuri de trupă din dezertorii lor; în sfîrşit, el a putut să suporte mari pierderi şi să îndure mari înfrîngeri, fără a se prăbuşi; şi nu s-ar fi prăbuşit, dacă regele barbar care alerga

---

[a] Strabon, cartea X.

[b] El a confirmat libertatea oraşului Amisos, colonie ateniană, care se bucurase de un guvernămînt popular chiar sub regii Persiei. Lucullus[126], care a cucerit Sinope şi Amisos[127], le-a redat libertatea şi i-a rechemat pe locuitori, care fugiseră pe corăbiile lor.[128]

[c] Vezi ce scrie Appian despre fanagoreeni[130], amisieni, sinopieni, în cartea sa *De la guerre contre Mithridate* (Despre războiul contra lui Mithridate), cap. CXX.

[d] Vezi Appian, cu privire la imensele comori pe care Mithridate le-a folosit în războaiele sale, cele pe care le ascunsese, cele pe care le-a pierdut adesea prin trădarea alor săi, cele care au fost găsite după moartea sa. [*Ibidem*, cap. CXV].

[e] El a pierdut o dată 170 000 de oameni şi numaidecît au şi apărut noi armate.

[f] Vezi Appian, *De la guerre contre Mithridate* [cap. XXVIII, LXVII].

[g] *Ibidem.*

după plăceri nu ar fi distrus, atunci cînd toate îi mergeau în plin, ceea ce în vremuri de restriște înfăptuise marele principe.

În acest chip, într-o vreme în care romanii erau în culmea măririi și cînd păreau că nu au a se teme decît de ei înșiși, Mithridate a pus din nou sub semnul întrebării ceea ce fusese hotărît prin cucerirea Cartaginei, prin zdrobirea lui Filip, a lui Antiochus și a lui Perseu. Niciodată n-a fost mai groaznic vreun război: întrucît cele două părți se bucurau de o mare putere și de avantaje egale, popoarele Greciei și ale Asiei au fost distruse fie ca prieteni ai lui Mithridate, fie ca dușmani ai săi. Delos a fost cuprins și el în nenorocirea generală. Comerțul s-a prăbușit pretutindeni: trebuia desigur ca și el să fie distrus, de vreme ce chiar și popoarele erau distruse.

Romanii, care, potrivit unui fel de a proceda înfățișat de mine în altă parte[a], erau distrugători pentru ca să nu treacă drept cuceritori, au nimicit Cartagina și Corintul; și, procedînd mai departe în acest chip, poate că ar fi fost pierduți dacă nu ar fi cucerit întregul pămînt. Cînd regii Pontului au pus stăpînire pe coloniile grecești de pe țărmurile Pontului Euxin, ei nu s-au gîndit să distrugă ceea ce avea să fie izvorul măririi lor.

CAPITOLUL XIII

DESPRE SPIRITUL ROMANILOR CU PRIVIRE LA MARINĂ

Romanii nu puneau preț decît pe trupele de uscat, a căror trăsătură era de a rămîne totdeauna neclintite, de a lupta pe loc și de a muri acolo. Ei nu puteau prețui felul de a proceda al marinarilor, care vin la luptă, fug, se întorc, se feresc întotdeauna de primejdie, folosesc vi-

[a] În *Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains* (Considerații asupra cauzelor măririi romanilor) [cap. VII].

clenia, rareori forța. Toate acestea nu erau în firea grecilor[a] și erau mai puțin încă în firea romanilor.

Ca atare, ei nu destinau marinei decît pe cei care nu erau cetățeni destul de însemnați[b] pentru ca să slujească în legiuni: marinarii erau de obicei liberți.

Noi nu avem astăzi nici aceeași considerație față de trupele de uscat, nici același dispreț față de cele de mare. La cele dintîi[c] meșteșugul[131] a scăzut; la cele din urmă[d], el a sporit; or, lucrurile sînt prețuite după gradul de cunoștințe[132] care se cer pentru a le face așa cum trebuie.

CAPITOLUL XIV

DESPRE SPIRITUL ROMANILOR CU PRIVIRE LA COMERȚ

Romanii nu s-au arătat niciodată invidioși pe alții din pricina comerțului. Ei au atacat Cartagina ca pe o cetate rivală, iar nu ca pe o cetate comercială. Ei au ocrotit orașele care făceau comerț, deși nu le erau supuse; astfel, ei au sporit puterea Marsiliei prin cedarea unor ținuturi. Se așteptau numai la rău din partea barbarilor, și la nimic rău din partea unui popor de negustori. De altminteri, spiritul, fala, educația militară a lor, precum și forma guvernămîntului îi îndepărtau de comerț.

Cei de la oraș erau ocupați numai cu războaiele, cu alegerile, cu manevrele electorale și cu procesele; cei de la țară, cu agricultura; iar în provincii, o administrație neomenoasă și tiranică era incompatibilă cu comerțul.

Și dacă organizarea lor politică era potrivnică comerțului, dreptul ginților existent la ei nu îi era mai puțin

---

[a] După cum a remarcat Platon, în cartea IV, *Des Loix* (Despre legi).

[b] Polybios, cartea V.

[c] Vezi *Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et de leur Décadence* [cap. IV].

[d] *Ibidem.*

potrivnic. „Popoarele, spune jurisconsultul Pomponius[a][133], cu care nu avem legături nici de prietenie, nici de ospitalitate[134], nici de alianţă, nu sînt de fel duşmanii noştri; totuşi, dacă vreun lucru de-al nostru cade în mîinile lor, ei devin proprietarii lui; oamenii noştri liberi devin sclavii lor şi cu ai lor se întîmplă tot aşa la noi".

Nu mai puţin stînjenitor era şi dreptul lor civil. Legea lui Constantin, după ce a declarat nelegitimi pe copiii persoanelor de condiţie inferioară care s-au căsătorit cu persoane de condiţie mai înaltă, pune pe femeile care ţin o prăvălie[b] alături de sclave, de cîrciumărese, de actriţe, de fiicele unui om care ţine o casă de prostituţie sau care a fost condamnat să lupte la circ. Aceasta îşi avea originea în vechile rînduieli ale romanilor.

Eu ştiu bine că unii oameni pătrunşi de aceste două idei -- una, că comerţul este pentru stat cel mai folositor lucru din lume, iar cealaltă, că romanii aveau cea mai bună administraţie din lume, au socotit că ei ocrotiseră şi preţuiseră mult comerţul; dar adevărul este că ei s-au gîndit rareori la aceasta[136].

CAPITOLUL XV

COMERŢUL ROMANILOR CU BARBARII

Romanii făuriseră din Europa, Asia şi Africa un vast imperiu; slăbiciunea popoarelor şi tirania cîrmuirii au unit toate părţile acestui uriaş organism. Atunci, politica Romei a fost de a se izola de toate naţiunile care nu fuseseră supuse; teama de a nu le transmite acestora arta de a învinge i-a făcut să nu cultive arta de a se îmbogăţi. Ei au făcut legi pentru a împiedica orice comerţ cu bar-

---

[a] L. 5, *De Captivis* (Despre prizonieri), [*Digeste*, XLIX, 15].

[b] *Quae mercimoniis publice praefuit*[135]. L. I, *Codul* [cartea V, titl. XXVIII], *De natural. liberis* (Despre copiii naturali).

barii. „Nimeni, spun[a] Valens și Gratian, să nu trimită barbarilor untdelemn, vin sau alte băuturi, nici măcar numai cît să guste din ele. Să nu li se ducă de loc aur[b], adaugă Gratian, Valentinian și Theodosius, și chiar acela pe care îl au să le fie luat prin viclenii". Exportul fierului a fost interzis sub pedeapsă cu moartea[c][137].

Domitianus, principe fricos, a poruncit să se smulgă din rădăcini viile din Galia, fără îndoială de teamă ca această băutură[138] să nu îi atragă cumva pe barbari, așa cum îi atrăsese odinioară în Italia. Probus și Iulian, care nu s-au temut niciodată de ei, au restabilit în Galia libertatea plantării viței-de-vie[139].

Eu știu bine că în epoca de slăbiciune a imperiului, barbarii i-au silit pe romani să înființeze antrepozite comerciale[d] și să facă comerț cu ei. Dar chiar aceasta dovedește că nu era în firea romanilor să facă comerț.

CAPITOLUL XVI

DESPRE COMERȚUL ROMANILOR CU ARABIA ȘI CU INDIILE

Negoțul cu Arabia fericită și cu Indiile au fost cele două ramuri, și aproape singurele, ale comerțului exterior roman. Arabii aveau mari bogății: ei le scoteau din mările și din pădurile lor; și întrucît cumpărau puțin și vindeau mult, atrăgeau[e] la ei aurul și argintul vecinilor

---

[a] L. [I], *Ad Barbaricum, Cod.* [cartea IV, titlul XLI], *Quae res exportari non debeant* (Ce bunuri nu trebuie să fie exportate).

[b] L. II, *Codul* [cartea IV, titl. XLIII], *De commerc. et mercator* (Despre comerț și comercianți).

[c] L. II, *Codul* [cartea IV, titlul XLI], *Quae res exportari non debeant;* și Procopie, *Guerre des Perses* (Războiul perșilor), cartea I.

[d] Vezi *Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et de leur Décadence,* Paris, 1755.

[e] Plinius, cartea VI, cap. XXVIII; și Strabon, cartea XVI [cap. IV].

lor. Augustus[a] a cunoscut marea lor bogăție și a luat hotărîrea să-i aibă fie ca prieteni, fie ca dușmani. El a poruncit lui Elius Gallus să se ducă din Egipt în Arabia. Acesta a găsit acolo popoare trîndave, pașnice și puțin deprinse cu războiul. El a dat bătălii, a efectuat asedii și nu a pierdut decît șapte soldați; dar trădarea călăuzelor sale, marșurile, clima, foamea, setea, bolile, luarea unor măsuri greșite, au dus la pierderea armatei sale.

A trebuit deci ca și romanii să se mulțumească de a face negoț cu arabii, așa cum făcuseră și celelalte popoare, adică de a le duce aur și argint în schimbul mărfurilor lor. În același chip se face negoț și acum cu ei: caravana de la Alep și corabia regală de la Suez duc acolo sume uriașe[b].

Natura îi menise pe arabi comerțului; ea nu îi menise războiului; dar atunci cînd aceste populații pașnice s-au pomenit la hotarele parților și ale romanilor, ele au început să dea ajutor și unora și celorlalți. Elius Gallus îi găsise negustori; Mahomed i-a găsit războinici; el le-a insuflat entuziasm, și iată-i cuceritori.

Comerțul romanilor cu Indiile era considerabil. Strabon[c] aflase în Egipt că ei întrebuințau la aceasta o sută douăzeci de corăbii: acest comerț se menținea numai datorită banilor lor. În fiecare an ei trimiteau acolo cincizeci de milioane de sesterți. Plinius[d] spune că mărfurile care se aduceau de acolo se vindeau la Roma la preț însutit. Eu cred că el exagerează: căci dacă s-ar fi realizat vreodată asemenea profituri, toată lumea ar fi vrut să le obțină; și din acea clipă nimeni nu le-ar mai fi obținut.

Se poate pune întrebarea dacă a fost avantajos pentru romani să practice comerțul cu Arabia și cu Indiile. Ei

---

[a] Plinius, cartea VI, cap. XXVIII; și Strabon, cartea XVI [cap. IV].

[b] Caravanele de la Alep și de la Suez duc acolo două milioane din moneda noastră și trec tot pe atîta în mod fraudulos; corabia regală de la Suez duce și ea două milioane.

[c] Cartea II, p. 81.

[d] Cartea VI, cap. XXIII.

trebuiau să trimită acolo banii lor; şi nu aveau, ca noi, mijloacele Americii, care umple golul lăsat de ceea ce trimitem noi. Eu sînt convins că unul din motivele care i-au determinat să sporească valoarea nominală a monedelor, adică să le altereze, reducînd procentul de metal nobil din aliajul lor[140], a fost raritatea argintului, pricinuită de exportul neîntrerupt al acestuia în Indii. Iar dacă mărfurile din această ţară se vindeau la Roma la preţ însutit, acest profit al romanilor se realiza pe spinarea romanilor înşişi şi nu îmbogăţea statul.

Se va putea spune, pe de altă parte, că acest comerţ le aducea romanilor o navigaţie dezvoltată, adică o mare putere; că mărfurile noi sporeau comerţul interior, că veneau în sprijinul meşteşugurilor, că întreţineau iscusinţa; că numărul cetăţenilor sporea în măsura dobîndirii a noi mijloace de trai; că acest nou comerţ dădea naştere la lux, care — după cum am dovedit — este tot atît de folositor pentru guvernămîntul unuia singur pe cît de dăunător este pentru guvernămînutul mai multora; că epoca statornicirii acestui lux a coincis cu aceea a decăderii republicii lor; că la Roma luxul era o necesitate şi că trebuia desigur ca un oraş care atrăgea la el toate bogăţiile lumii să le restituie prin luxul său.

Strabon[a141] spune că comerţul romanilor cu Indiile era mult mai întins decît cel al regilor Egiptului; şi este ciudat că romanii, care cunoşteau puţin comerţul, au acordat comerţului cu Indiile mai multă atenţie decît i-au acordat regii Egiptului, care îl aveau, ca să spunem aşa, sub ochi. Este necesar să explicăm acest lucru.

După moartea lui Alexandru, regii Egiptului au statornicit un comerţ maritim cu Indiile; iar regii Siriei, care au avut provinciile cele mai de răsărit ale imperiului şi, ca atare, Indiile, au menţinut acest comerţ, înfăţişat de mine în capitolul VI, care se făcea pe uscat şi pe fluvii şi căruia i se aduseseră noi înlesniri prin întemeierea co-

---

[a] El spune, în cartea XII, că romanii întrebuinţau pentru aceasta o sută douăzeci de corăbii; şi, în cartea XVII [cap. I], că regii greci trimiteau acolo abia douăzeci de corăbii.

loniilor macedonene; aşa că Europa comunica cu Indiile şi prin Egipt, şi prin regatul Siriei. Dezmembrarea regatului Siriei, din care s-a format regatul Bactrianei, nu a dăunat cu nimic acestui comerţ. Marin din Tyr[142], citat de Ptolemeu[a], vorbeşte despre descoperirile făcute în Indii cu ajutorul cîtorva negustori macedoneni. Cele pe care nu le făcuseră expediţiile regilor, le-au făcut negustorii. Vedem în Ptolemeu[b] că ei au mers de la Turnul de Piatră[c] pînă la Sera[143]; iar descoperirea făcută de către negustori a unui antrepozit comercial atît de îndepărtat, aşezat în partea răsăriteană şi de nord a Chinei, a fost un fel de minune. Aşa că, sub regii Siriei şi ai Bactrianei, mărfurile din sudul Indiei treceau, urmînd drumul pe Indus, Oxus şi Marea Caspică, spre apus; iar cele din ţinuturile mai răsăritene şi mai nordice erau duse de la Sera, Turnul de Piatră şi alte antrepozite comerciale, pînă la Eufrat. Aceşti negustori străbăteau în drumul lor, ţinîndu-se aproximativ la al patruzecilea grad de latitudine nordică, prin ţinuturi care se află la apusul Chinei, mai civilizate pe atunci decît astăzi, pentru că tătarii nu le potopiseră încă.

Or, în vreme ce statul Siriei îşi lărgea atît de mult comerţul pe uscat, Egiptul nu şi-a sporit mult comerţul său maritim.

Au apărut parţii şi au întemeiat statul lor; şi atunci cînd Egiptul a căzut sub stăpînirea romanilor, acest stat era în plină putere şi ajunsese întinderea lui maximă.

Romanii şi parţii au fost două puteri rivale, care s-au luptat nu ca să se aleagă cine avea să domine, ci cine avea să subziste. Între cele două state s-au aşternut pustiuri[144]; între cele două state a fost totdeauna încordare; nu numai că nu au făcut comerţ, dar între ele nu a existat nici măcar comunicaţie. Ambiţia, invidia, religia, ura, moravurile

---

[a] Cartea I, cap. II.

[b] Cartea VI, cap. XIII.

[c] Cele mai bune hărţi ale noastre situează Turnul de Piatră la al o sutălea grad de longitudine şi cam la al patruzecelea grad de latitudine.

le-au despărțit cu totul. Drept urmare, comerțul dintre Apus și Răsărit, care avusese mai multe drumuri, nu a mai avut decît unul; și întrucît Alexandria devenise singurul antrepozit comercial, acest antrepozit s-a dezvoltat.

Despre comerțul interior nu voi spune decît o vorbă. Principala sa ramură a fost aceea a grînelor care erau aduse pentru hrana locuitorilor Romei, ceea ce era mai degrabă o chestiune de administrație decît una comercială. Cu acest prilej, corăbierii au obținut unele privilegii[a], pentru că salvarea statului depindea de grija lor.

CAPITOLUL XVII

DESPRE COMERȚ DUPĂ PRĂBUȘIREA IMPERIULUI ROMAN DE APUS

Imperiul Roman a fost invadat; și una dintre urmările acestui dezastru general a fost distrugerea comerțului. Barbarii nu au privit la început comerțul decît ca pe o țintă a jafurilor lor; iar după ce s-au statornicit, ei nu i-au arătat mai multă considerație decît agriculturii și celorlalte îndeletniciri ale poporului învins.

Curînd, comerțul aproape că a dispărut din Europa; nobilimii, care stăpînea peste tot, nici nu-i păsa de el.

Legea vizigoților[b] îngăduia persoanelor particulare să ocupe jumătate din albia marilor fluvii, cu condiția ca cealaltă jumătate să rămînă liberă pentru năvoade și pentru vase; se vede treaba că în țările cucerite de ei exista un comerț foarte redus.

Pe atunci s-au instituit drepturile absurde *d'aubaine* și de naufragiu[145]: oamenii au socotit că deoarece între

---

[a] Suetonius, *in Claudio* (Claudius), [cap. XVIII]. L. VII, *Codul theodosian* [XIII, 5], *De Naviculariis* (Despre armatori).

[b] Cartea VIII, titlul IV, § 9.

străini şi ei nu exista nici o legătură de drept civil, ei nu le datorau, pe de o parte, nici un pic de dreptate, iar pe de alta, nici un pic de milă.

Pe îngustele teritorii pe care le ocupau popoarele de la nord, totul era pentru ele străin: în sărăcia lor, totul era pentru ele mijloc de înavuţire. Aşezate, înainte de cuceririle lor, pe coastele unei mări de mică întindere şi pline de recifuri şi bancuri de nisip, ei trăseseră folos chiar din acestea.

Romanii însă, care legiferau pentru întreaga lume, întocmiseră legi pline de omenie cu privire la naufragii[a]; în această privinţă, ei au înfrînat jafurile celor ce locuiau pe ţărmuri şi, ceea ce însemna mai mult încă, rapacitatea fiscului lor[b].

CAPITOLUL XVIII

O RÎNDUIALĂ DEOSEBITĂ

Legea vizigoţilor[c] cuprindea totuşi o prevedere favorabilă comerţului: ea dispunea ca litigiile ce se iveau între negustorii care veneau de dincolo de mare să fie judecate după legile şi de către judecătorii poporului din care făceau parte aceşti negustori. Rînduiala aceasta avea la bază obiceiul statornicit la toate aceste popoare care trăiau amestecate, ca fiecare om să trăiască sub autoritatea legii poporului său: lucru despre care voi vorbi pe larg mai tîrziu.

---

[a] *Toto titulo* (Titlul întreg), *Digeste* [XLVII, 9], *De incend. ruin. naufrag.* (Despre incendiu, ruină, naufragiu); şi *Codul* [XI, 6], *De naufragiis* (Despre naufragii); L. 3, *Dig.* [XLVIII, 8], *De leg. Cornel. de sicariis.*

[b] L. 1, *Codul* [XL, 6], *De naufragiis.*

[c] Cartea XI, titlul 3, § 2.

CAPITOLUL XIX

DESPRE COMERȚ DUPĂ SLĂBIREA IMPERIULUI ROMAN DE RĂSĂRIT

Mahomedanii au apărut, au cucerit și s-au divizat. Egiptul a avut propriii săi suverani el a continuat să practice comerțul cu Indiile. Monopolizînd mărfurile din acea țară, a atras la el bogățiile tuturor celorlalte țări. Sultanii săi au fost cei mai puternici suverani de pe acele vremuri: în istorie se poate vedea cum, cu o forță neclintită și bine mînuită, ei au stăvilit înflăcărarea, avîntul și impetuozitatea cruciaților.

CAPITOLUL XX

CUM A RĂZBIT PRIN NEGURA BARBARIEI COMERȚUL DIN EUROPA

Cînd filozofia lui Aristotel a fost adusă în Occident, ea a plăcut mult spiritelor subtile, care, în vremuri de ignoranță, sînt așa-zise spirite superioare. Unii scolastici au fost vrăjiți într-un chip ridicol de ea și au luat de la acest filozof[a] multe argumente privitoare la împrumutul cu dobîndă, în timp ce izvorul atît de firesc al lor se afla în Evanghelie[146]; ei l-au condamnat fără vreo deosebire și în toate cazurile. Prin aceasta, comerțul, care pînă atunci era numai îndeletnicirea oamenilor de jos, a devenit și îndeletnicirea oamenilor necinstiți; căci ori de cîte ori interzicem un lucru care prin natura lui este îngăduit sau necesar, nu realizăm altceva decît că îi facem necinstiți pe oamenii care îl săvîrșesc.

---

[a] Vezi Aristotel, *Politica*, cartea I, cap. IX și X.

Comerțul a trecut în mîinile unei națiuni pe atunci acoperită de infamie[147] și peste puțin timp el nu s-a mai deosebit de camăta cea mai îngrozitoare, de monopoluri[148], de stoarcerea dărilor și de toate mijloacele necinstite de a cîștiga bani.

Evreii[a], îmbogățiți prin jecmănelile lor, erau jefuiți de către principi în chip tot așa de samavolnic: ceea ce consola popoarele, dar nu le aducea vreo ușurare.

Ceea ce s-a petrecut în Anglia ne va da o idee despre ceea ce s-a întîmplat în alte țări. Cînd, pentru a pune mîna pe avutul evreilor, regele Ioan[b] a poruncit ca aceștia să fie închiși, puțini dintre ei au scăpat fără să aibă măcar un ochi scos: așa împărțea acest rege dreptatea. Unul, căruia i s-au smuls șapte dinți, cîte unul pe zi, a dat, într-a opta zi, zece mii de mărci de argint. Henric al III-lea a smuls de la Aaron, un evreu din York, paisprezece mii de mărci de argint pentru sine și zece mii pentru regină. Pe acele vremuri se făcea cu brutalitate ceea ce se face astăzi în Polonia cu oarecare moderație. Regii, neputînd scotoci în punga supușilor lor ca să le ia banii, din pricina privilegiilor acestora, îi supuneau la tortură pe evrei, care nu erau socotiți ca cetățeni.

În sfîrșit, s-a statornicit cutuma de a confisca toate bunurile evreilor care îmbrățișau creștinismul. Despre această cutumă atît de curioasă noi știm din legea[c] care a abrogat-o. În sprijinul ei s-au adus argumente foarte neserioase: s-a spus că prin aceasta se urmărea a-i pune la încercare și a face în așa fel ca ei să fie scoși cu totul de sub stăpînirea diavolului. Dar este vădit că această confiscare era un fel de compensație[d], a principelui sau

[a] Vezi, în *Marca Hispanica*, constituțiile Aragonului din anii 1228 și 1231, și în B r u s s e l, acordul din anul 1206, încheiat între rege, contesa de Champagne și Guy de Dampierre[149].

[b] S t o w, in his *Survey of London* (în a sa Privire generală asupra Londrei)[150], cartea III, p. 54.

[c] Edict dat la Baville, la 4 aprilie 1392[151].

[d] În Franța, evreii erau șerbi de mînă moartă[152], și seniorii îi moșteneau. Brussel redă un acord din anul 1206, dintre rege și Thibaut, comite de Champagne, prin care se stabilea că evreii din teritoriul unuia nu vor acorda împrumuturi în teritoriul celuilalt[153].

a seniorilor, pentru taxele de mînă moartă pe care ei le percepeau de la evrei și de care erau frustrați atunci cînd aceștia îmbrățișau creștinismul. Pe acele vremuri, oamenii erau priviți ca niște bucăți de pămînt. Și eu voi remarca, în treacăt, cît de batjocorit a fost, din veac în veac, acest popor. Li se confiscau bunurile dacă voiau să fie creștini și, după puțină vreme, au început să fie arși pe rug dacă nu voiau să fie.

Și cu toate acestea, comerțul a răzbit la lumină din întunericul prigoanei și al deznădejdii. Evreii, izgoniți rînd pe rînd din toate țările, au găsit mijlocul de a-și salva valorile[154]. Prin aceasta ei și-au fixat pentru totdeauna locurile în care se refugiaseră, căci, dacă vreun principe ar vrea bucuros să scape de ei, nu înseamnă că ar fi dispus să se lipsească și de banii lor.

Ei[a] au inventat scrisorile de schimb[155]; cu ajutorul acestora, comerțul a putut să se sustragă violenței și să se mențină pretutindeni, căci negustorul cel mai bogat nu avea decît bunuri invizibile, care puteau fi trimise peste tot, nelăsînd nicăieri urme.

Teologii au fost nevoiți să aducă limitări preceptelor lor[157]; iar comerțul, care fusese puternic asociat cu reaua-credință, s-a întors, ca să zicem așa, în sînul cinstei.

Așa că speculațiilor scolasticilor le datorăm noi toate nenorocirile[b] care au însoțit nimicirea comerțului; iar lăcomiei principilor, crearea unui instrument care îl așază parcum în afara puterii lor[158].

De atunci încoace principii au trebuit să procedeze cu mai multă înțelepciune decît s-ar fi gîndit singuri; căci, prin rezultatul lor, măsurile samacolnice s-au dovedit atît

---

[a] Se știe că sub Filip August și sub Filip cel Lung, evreii, alungați din Franța, s-au refugiat în Lombardia, și că acolo ei au dat negustorilor străini și călătorilor scrisori de schimb[156] asupra celor cărora le încredințaseră valorile lor în Franța, care au fost achitate.

[b] Vezi, în *Corpus Iuris Civilis*, Novella 83 a lui Leon, care abrogă legea lui Vasile, tatăl său. Această lege a lui Vasile se află în *Hermenopulos*, fiind atribuită lui Leon, cartea III[159], titlul VII, § 27.

de nepotrivite, încît este un lucru bine stabilit prin experiență că numai superioritatea guvernămîntului aduce prosperitatea[160].

A început vindecarea de machiavelism[161] și ea va continua mereu. Se cere mai multă moderație în hotărîri; ceea ce se chemau odinioară lovituri de stat[162], nu ar mai fi astăzi, lăsînd la o parte grozăvia lor, decît nesocotințe.

Și este un noroc pentru oameni să se afle în situația ca, în vreme ce pasiunile îi îndeamnă să fie răi, ei să aibă totuși interesul de a nu fi astfel.

CAPITOLUL XXI

DESCOPERIREA A DOUĂ LUMI NOI; STAREA EUROPEI ÎN LEGĂTURĂ CU ACEASTA

Busola a deschis, ca să spunem așa, porțile întregii lumi. S-a descoperit Asia și Africa, din care nu se cunoșteau decît cîteva crîmpeie, și America, din care nu se cunoștea absolut nimic.

Navigînd pe Oceanul Atlantic, portughezii au descoperit extremitatea sudică a Africii[163]; acolo li s-a înfățișat o mare întinsă, care i-a purtat către Indiile orientale. Primejdiile înfruntate de ei pe această mare, descoperirea de către ei a Mozambicului, a Melindei[164] și a Calicutului[165] au fost cîntate de către Camoëns, al cărui poem[166] are ceva din farmecul *Odiseei* și din măreția *Eneidei*.

Venețienii practicaseră pînă atunci comerțul cu Indiile, prin teritoriile turcilor, fără să-l întrerupă în mijlocul avaniilor și neajunsurilor. Prin descoperirea Capului Bunei Speranțe și prin descoperirile făcute la cîtva timp după aceea, Italia a încetat de a mai fi centrul lumii comerciale; ea a rămas, ca să spunem așa, într-un colț al lumii și astfel este și azi. Chiar și în comerțul cu Levantul — întrucît el depinde astăzi de acela pe care marile națiuni îl fac cu cele două Indii — Italia nu mai joacă decît un rol secundar.

Portughezii au făcut negoţ cu Indiile în calitate de cuceritori. Legile stînjenitoare[a][167] pe care olandezii le impun astăzi micilor principi indieni în privinţa comerţului fuseseră statornicite înaintea lor de către portughezi.

Prosperitatea casei de Austria a fost extraordinară. Carol Quintul a dobîndit prin moştenire Burgundia, Castilia şi Aragonul; a devenit împărat[168]; şi, pentru a-i aduce un nou fel de măreţie, lumea s-a lărgit, ivindu-se o nouă lume sub ascultarea lui.

Cristofor Columb a descoperit America; şi, cu toate că Spania nu a trimis acolo forţe mai mari decît ar fi putut să trimită şi orice mic principe din Europa, ea a subjugat două mari imperii şi alte state mari[169].

În timp ce spaniolii descopereau şi cucereau în partea de apus, portughezii îşi lărgeau cuceririle şi descoperirile în cea de răsărit: aceste două naţiuni s-au întîlnit; ele au făcut apel la papa Alexandru al VI-lea, care a stabilit celebra linie de demarcaţie, rezolvînd un mare litigiu[170].

Celelalte naţiuni din Europa nu le-au lăsat însă să se bucure în linişte de împărţeala lor: olandezii i-au alungat pe portughezi din aproape toate Indiile orientale[171] şi diferite alte naţiuni[172] au întemeiat colonii în America.

Spaniolii au privit la început pămînturile descoperite ca pe un obiect de cucerire; popoare mai rafinate decît ei au socotit că ele erau prielnice comerţului, şi în această direcţie şi-au îndreptat privirile. Unele popoare au procedat cu o mare înţelepciune, acordînd acolo puterea unor companii comerciale[173], care, cîrmuind aceste posesiuni îndepărtate numai în vederea negoţului, au creat un mare stat-anexă care nu împovărează prin nimic metropola.

Coloniile care au fost întemeiate acolo, fie că depind chiar de stat, fie de vreo companie comercială înfiinţată în acest stat, se află într-o dependenţă de felul căreia nu există decît puţine exemple în coloniile antice[174].

---

[a] Vezi *Relation de François Pyrard* (Descrierea de călătorie a lui François Pyrard), partea a doua, cap. XV.

Scopul acestor colonii este de a face comerțul în condiții mai bune decît acelea în care el e practicat cu popoarele vecine, cînd toate avantajele sînt reciproce. S-a stabilit că numai metropola va putea face negoț în colonie; și aceasta pe bună dreptate, deoarece scopul înființării ei a fost lărgirea comerțului, iar nu întemeierea unui oraș sau a unui nou stat[175].

Așa că, o altă lege fundamentală a Europei este aceea că orice comerț cu o colonie străină e privit ca un adevărat monopol[176] supus sancțiunilor după legile țării; așa că nu trebuie să judecăm în această privință după legile și exemplele popoarelor antice[a] care nu pot fi aplicate aproape de loc aici.

Este de asemenea un lucru stabilit că negoțul existent între metropole nu implică o permisiune în această privință și pentru coloniile respective, care rămîn mereu supuse prohibiției.

Dezavantajul coloniei, datorat pierderii de către ea a libertății comerțului, este în chip vădit compensat de protecția acordată de către metropolă[b], care o apără cu armele sale sau o menține prin legile sale.

De aici decurge a treia lege a Europei, anume că, de vreme ce comerțul străinilor cu colonia este interzis, navigația în apele acesteia nu este permisă decît în cazurile stabilite prin tratate[177].

Națiunile, care sînt față de lumea întreagă ceea ce sînt indivizii față de stat, se conduc, ca și ei, pe temeiul dreptului natural și al legilor pe care ele și le-au făcut. Un popor îi poate ceda altuia marea, după cum îi poate ceda uscatul. Cartaginezii au pretins[c] de la romani să nu navigheze dincolo de anumite limite, după cum gre-

---

[a] În afară de cartaginezi, după cum se vede din tratatul care a pus capăt primului război punic.

[b] În limbajul celor vechi, metropola este statul care a întemeiat colonia.

[c] Polybios, cartea III [cap. XXII].

cii pretinseseră regelui Persiei să se țină totdeauna la o depărtare de o fugă de cal de coastele mării[a].

Depărtarea extrem de mare la care se găsesc coloniile noastre nu este de fel un inconvenient pentru siguranța lor; căci, dacă metropola se află departe cînd e vorba de a le apăra, națiunile rivale cu metropola nu se află mai puțin departe cînd e vorba de a le cuceri[178].

Mai mult încă, datorită acestei depărtări, cei care se așază acolo nu pot să adopte felul de viață propriu unei clime atît de diferite; ei sînt nevoiți să-și aducă toate bunurile necesare vieții din țara din care au venit. Pentru a-i ține pe sarzi și pe corsicani într-o mai mare dependență față de ei, cartaginezii[b] le-au interzis, sub amenințarea pedepsei cu moartea, de a planta, de a semăna sau de a produce ceva asemănător; le trimiteau din Africa alimente. Noi am ajuns tot acolo, fără să facem legi atît de aspre. Coloniile noastre din insulele Antile sînt minunate; ele au articole de comerț pe care noi nu le avem și nici nu le putem avea; și duc lipsă de articolele care fac obiectul comerțului nostru[179].

Descoperirea Americii a avut drept urmare faptul de a întări legăturile Asiei și Africii cu Europa. America procură Europei produsul ce constituie obiectul comerțului său cu acea vastă regiune a Asiei care a fost numită Indiile orientale[180]. Argintul, acest metal atît de folositor comerțului ca semn al valorii[181], a fost, de asemenea, ca marfă, baza celui mai mare comerț din lume[182]. În sfîrșit, navigația către Africa a devenit necesară; ea procura oameni pentru a munci în minele și pe pămînturile din America[183].

Europa a ajuns la o asemenea putere, încît istoria nu ne prezintă ceva comparabil în această privință, dacă ținem seamă de imensitatea cheltuielilor, de amploarea

---

[a] Regele Persiei s-a angajat prin tratatul încheiat de el să nu navigheze cu nici un vas de război dincolo de stîncile Scyanee și de insulele Chelidoniene. Plutarh, *Vie de Cimon* (Viața lui Cimon).

[b] Aristotel, *Des choses merveilleuses* (Despre lucruri minunate) [cap. 100]; Titus Livius ,cartea VII din decada a doua.

angajamentelor, de numărul trupelor și de menținerea neîntreruptă a lor, chiar atunci cînd ele sînt cu desăvîrșire inutile și cînd sînt ținute doar pentru satisfacerea vanității[184].

Părintele Du Halde[a] spune că comerțul interior al Chinei are un volum mai mare decît cel al întregii Europe. Lucrurile ar putea sta așa dacă comerțul nostru exterior nu s-ar adăuga celui interior. Europa efectuează comerțul și navigația pentru celelalte trei părți ale lumii, după cum Franța, Anglia și Olanda efectuează navigația și comerțul pentru aproape întreaga Europă[185].

CAPITOLUL XXII

DESPRE BOGĂȚIILE PE CARE SPANIA LE-A SCOS DIN AMERICA

Dacă Europa[b] a tras atîtea foloase din comerțul cu America, ar fi natural să credem că Spania a tras din aceasta foloase și mai mari. Ea a scos din lumea nouă descoperită o cantitate de aur și de argint atît de uriașă, încît ceea ce existase pînă atunci nu se putea compara cu aceasta.

Dar, ceea ce nu s-ar fi bănuit vreodată, a năpădit-o mizeria, făcînd-o să sufere aproape peste tot eșecuri. Filip al II-lea, care a venit la tron după Carol Quintul, a fost nevoit să declare vestita bancrută cunoscută de toată lumea[187]; și poate că niciodată nu a existat vreun principe care să fi suferit mai mult decît el din pricina murmurelor, a obrăzniciei și a răzvrătirii trupelor sale, veșnic rău plătite.

De atunci încoace, monarhia Spaniei a decăzut necontenit, ceea ce se datorează faptului că, prin natura lor,

---

[a] Vol. II, p. 170.

[b] Acest capitol a făcut parte, cu peste douăzeci de ani în urmă, dintr-o mică lucrare netipărită a autorului, care a intrat aproape în întregime în cea de față[186].

aceste bogăţii aveau un viciu lăuntric şi pozitiv, care le făcea să fie numai aparente; şi acest viciu s-a agravat din zi în zi.

Aurul şi argintul sînt o bogăţie convenţională sau de semn[188]. Aceste semne sînt foarte durabile şi se uzează prea puţin, cum se şi cuvine, dată fiind natura lor. Cu cît se înmulţesc mai mult, cu atît pierd ele mai mult din valoarea lor, deoarece reprezintă mai puţine lucruri.

În momentul cuceririi Mexicului şi Perului, spaniolii au renunţat la bogăţiile naturale pentru a dobîndi bogăţii convenţionale, care-şi micşorau valoarea de la sine. Aurul şi argintul erau foarte rare în Europa, aşa că Spania, devenită dintr-o dată stăpînă a unei foarte mari cantităţi din aceste metale, a nutrit speranţe pe care nu le avusese niciodată. Bogăţiile găsite în ţările cucerite nu au fost totuşi în proporţie cu cele care se aflau în minele de acolo. Indienii au ascuns o parte din aceste bogăţii; şi, mai mult încă, aceste popoare, care nu foloseau aurul şi argintul decît la împodobirea templelor zeilor şi a palatelor regilor lor, nu le căutau cu aceeaşi sete ca noi; în sfîrşit, ei nu aveau mijlocul de-a scoate metalele din toate minele, ci numai din acelea în care separarea metalelor se face cu ajutorul focului, necunoscînd modul de întrebuinţare a mercurului, şi poate că nici mercurul însuşi.

Cu toate acestea, cantitatea de bani s-a dublat în scurt timp în Europa: ceea ce s-a vădit în faptul că preţurile tuturor mărfurilor au devenit aproximativ de două ori mai mari[189].

Spaniolii au scormonit minele, au scobit munţii, au inventat pompe pentru ca să scoată apa din mine, maşini ca să sfarme minereul şi să izoleze metalul; şi, întrucît nu le păsa de viaţa indienilor, i-au pus să muncească fără cruţare. Cantitatea de bani s-a dublat curînd în Europa, iar profitul s-a micşorat şi el tot la jumătate pentru Spania, care nu obţinea în fiecare an decît aceeaşi cantitate dintr-un metal ce devenise de două ori mai ieftin.

Într-un interval de timp de două ori mai mare, cantitatea de bani s-a dublat iarăşi, iar profitul a scăzut şi el din nou la jumătate.

Ba a scăzut chiar cu mai mult de jumătate; şi iată în ce chip.

Pentru a scoate aurul din mine, pentru a-l prepara în chipul cuvenit şi a-l transporta în Europa, era nevoie de o cheltuială oarecare. Să presupunem că această cheltuială era ca 1 faţă de 64; cînd cantitatea de bani s-a dublat o dată şi deci valoarea lor a scăzut la jumătate, cheltuiala era ca 2 faţă de 64. Aşa că flotele care mai înainte transportau în Spania aceeaşi cantitate de aur, transportau acum un lucru care în realitate avea o valoare de două ori mai mică şi costa de două ori mai mult.

Dacă vom merge mai departe din dublare în dublare, vom avea progresia pe care a urmat-o accentuarea inconsistenţei bogăţiilor Spaniei.

Minele din Indii[190] sînt exploatate cam de două sute de ani. Să presupunem că cantitatea de bani care se află acum în circulaţie este faţă de cea care se afla înainte de descoperire ca 32 faţă de 1, adică s-a dublat de cinci ori: peste alţi două sute de ani aceeaşi cantitate va fi faţă de cea care se afla înainte de descoperire ca 64 faţă de 1, adică ea se va dubla încă o dată. Or, în prezent, cincizeci[a] de chintale de minereu aurifer dau patru, cinci şi şase uncii de aur; iar cînd nu dau decît două uncii de aur, cel ce exploatează mina nu-şi scoate decît cheltuielile. Peste două sute de ani, atunci cînd nu vor da decît patru uncii, cel ce exploatează mina nu-şi va scoate de asemenea decît cheltuielile. Deci din minele de aur se va obţine un cîştig mic. Acelaşi lucru se poate spune şi despre minele de argint, cu deosebire că exploatarea acestora este ceva mai avantajoasă decît aceea a minelor de aur.

Iar dacă cineva descoperă mine atît de bogate încît ele dau un profit mai mare, cu cît vor fi ele mai bogate, cu atît mai repede va înceta profitul.

---

[a] Vezi *Voyages de* Frézier[191]. (Călătoriile lui Frézier).

Portughezii au găsit atîta aur[a] în Brazilia, încît profitul spaniolilor va scădea negreşit în curînd foarte mult şi al lor de asemenea.

Am auzit în repetate rînduri deplîngîndu-se lipsa de clarviziune de care a dat dovadă Consiliul lui Francisc I cînd l-a respins pe Cristofor Columb, care îi oferea Indiile[192]. În realitate, s-a făcut poate din imprudenţă un lucru foarte înţelept. Spania a făcut la fel ca acel rege smintit care i-a rugat pe zei ca orice lucru ar atinge, el să se transforme în aur şi care după aceea a fost nevoit să-i implore să pună capăt mizeriei sale.

Companiile şi băncile create de unele naţiuni[193] au desăvîrşit deprecierea aurului şi a argintului în calitatea lor de semn al valorilor; căci, prin noi ficţiuni, ele au înmulţit într-o asemenea măsură semnele bunurilor de consum, încît aurul şi argintul nu au mai îndeplinit această funcţie decît în parte, devenind mai puţin preţioase.

Aşa că creditul public le-a ţinut loc de mine şi a micşorat şi mai mult profitul pe care spaniolii îl trăgeau din minele lor.

Este adevărat că olandezii, prin negoţul pe care l-au făcut cu Indiile orientale, au dat oarecare preţ mărfii spaniolilor; căci, întrucît ei au dus argint pentru a-l da în schimbul mărfurilor din Orient, i-au uşurat în Europa pe spanioli de o parte din mărfurile lor care se aflau acolo în prea mare abundenţă.

Iar acest comerţ, care în aparenţă priveşte numai în mod indirect Spania, este avantajos pentru ea ca şi pentru naţiunile care îl practică.

După toate cele spuse mai sus, oricine poate aprecia cum se cuvine ordonanţele Consiliului Spaniei, care interzice întrebuinţarea aurului şi a argintului la poleieli şi alte

[a] Potrivit spuselor lui milord Anson, Europa primeşte din Brazilia în fiecare an o cantitate de aur egală cu două milioane de livre, care se găseşte în nisip la poalele munţilor sau în albia rîurilor. Atunci cînd am întocmit mica lucrare despre care am vorbit în prima notă a acestui capitol, transporturile din Brazilia erau departe de a fi tot atît de importante ca astăzi.

lucruri inutile; decret asemănător cu acela pe care l-ar emite dieta olandeză dacă ar interzice consumul de scorțișoară.

Argumentarea mea nu se referă la toate minele: cele din Germania și din Ungaria, care nu dau decît puțin peste cheltuieli, sînt foarte folositoare. Ele se află pe teritoriul statului propriu-zis; acolo, ele dau de lucru la mai multe mii de oameni, care consumă alimentele aflate în mare belșug: ele sînt, la drept vorbind, o manufactură națională.

Minele din Germania și din Ungaria stimulează cultura pămîntului, iar exploatarea celor din Mexic și din Peru o distruge.

Indiile și Spania sînt două puteri care au același stăpîn; dar Indiile sînt puterea principală, iar Spania nu este decît cea accesorie. În zadar caută politica să facă în așa fel ca principalul să graviteze către accesoriu; Indiile atrag mereu Spania către ele.

Din mărfurile în valoare de aproximativ cincizeci de milioane care se importă în fiecare an în Indii, Spania nu furnizează decît de două milioane și jumătate; Indiile fac deci un comerț de cincizeci de milioane, iar Spania de două milioane și jumătate.

Este un rău fel de bogăție impozitul legat de fapte întîmplătoare și care nu depind de iscusința și hărnicia națiunii, de numărul locuitorilor săi și de cultura pămînturilor sale. Regele Spaniei, care scoate sume mari de la vama sa din Cadix, nu este, în această privință, decît un particular foarte bogat într-un stat foarte sărac. Totul se petrece între străini și el, aproape fără nici o participare a supușilor săi; acest comerț nu depinde de propășirea sau de nenorocirea regatului său.

Dacă cîteva provincii din Castilia i-ar aduce o sumă egală cu aceea pe care i-o aduce vama de la Cadix, puterea lui ar fi mult mai mare: bogățiile sale nu ar putea fi decît fructul bogățiilor țării; aceste provincii le-ar înviora pe toate celelalte, și, toate laolaltă, ar fi mai în măsură să facă față sarcinilor respective: în loc de un mare tezaur, Spania ar avea un mare popor.

CAPITOLUL XXIII

PROBLEMĂ

Nu-mi revine mie să mă pronunț dacă, întrucît Spania nu poate face ea însăşi comerțul cu Indiile, nu ar fi mai bine să lase străinilor libertatea de a-l face. Voi spune doar că este nimerit pentru ea să pună acestui comerț cît mai puține piedici îi va putea îngădui politica ei. Cînd mărfurile pe care diferitele națiuni le duc în Indii sînt scumpe acolo, Indiile dau o mare cantitate din marfa lor, adică aur şi argint, pentru puține mărfuri străine: se întîmplă invers, cînd acestea au un preț mic. Poate că ar fi folositor ca aceste națiuni să se concureze unele pe altele, pentru ca mărfurile pe care le duc în Indii să fie acolo întotdeauna ieftine[194]. Iată principii care trebuie studiate, nedespărțindu-le totuşi de alte considerații: siguranța Indiilor, utilitatea unei vămi unice, primejdiile legate de o schimbare importantă, neajunsurile care se prevăd şi care adesea sînt mai puțin primejdioase decît acelea care nu se pot prevedea.

CARTEA XXII

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL LOR CU FOLOSIREA MONEDEI[1]

CAPITOLUL I

ROSTUL MONEDEI

Popoarele care au puține mărfuri pentru comerț, cum sînt sălbaticii, și popoarele civilizate care nu au decît două sau trei feluri de mărfuri fac negoț prin schimb în natură. Astfel, caravanele de mauri care se duc la Tombuctu, în fundul Africii, pentru a da sare, luînd în schimb aur, nu au nevoie de monedă: maurul face o grămăjoară din sarea lui; negrul face și el una din pulberea lui de aur: dacă nu este destul aur, maurul mai ia din sarea lui, sau negrul mai adaugă din aurul lui, pînă ce părțile cad la înțelegere[2].

Dar atunci cînd un popor face negoț cu un foarte mare număr de mărfuri, e nevoie neapărat de monedă, pentru că un metal ușor de transportat scutește multe cheltuieli care ar fi inevitabile dacă s-ar proceda întotdeauna pe calea schimbului în natură.

Deoarece toate națiunile au nevoi reciproce, se întîmplă adesea ca una să dorească să aibă un foarte mare număr de mărfuri de la cealaltă, iar aceasta din urmă, foarte puține de la cea dintîi, pe cînd față de altă națiune lucrurile să stea tocmai invers. Atunci însă cînd națiunile au monedă și cînd ele procedează pe cale de vînzare-cumpărare, cele care iau mai multe mărfuri soldează, adică plătesc excedentul în bani; și există următoarea deosebire: în caz de vînzare-cumpărare, comerțul se face în raport cu cererea națiunii care are nevoi mai mari, pe cîtă

vreme, în cazul schimbului, comerțul se face numai în măsura cererii națiunii care are nevoi mai mici; altminteri, acesta din urmă ar fi în imposibilitate de a-și solda contul[3]

CAPITOLUL II

DESPRE NATURA MONEDEI

Moneda este un semn care poate să reprezinte valoarea oricăror mărfuri. Se folosește un oarecare metal pentru ca semnul să fie durabil[a], să se uzeze puțin prin întrebuințare și pentru ca să fie susceptibil de multe divizări fără să se distrugă. Se alege un metal prețios, pentru ca semnul să poată fi transportat cu ușurință. Metalul este foarte potrivit ca să fie o măsură comună, pentru că monedele de metal pot fi reduse cu ușurință la același titlu. Fiecare stat își întipărește pe monedă semnul său distinctiv pentru ca înfățișarea ei exterioară să garanteze titlul și greutatea și ca să se poată afla amîndouă aceste elemente printr-o examinare sumară.

Atenienii, pe cînd nu cunoșteau încă întrebuințarea metalelor, se serveau de boi[b], iar romanii, de oi; dar un bou nu-i la fel cu alt bou, așa cum o piesă de metal poate fi la fel cu alta.

După cum banii de metal sînt semnul valorii mărfurilor, tot așa și hîrtia-monedă este un semn al valorii banilor de metal; și atunci cînd ea este solidă, ea îi reprezintă într-o asemenea măsură, încît, în ceea ce privește rezultatul, nu există nici o deosebire[5].

---

[a] Sarea, care e folosită în Abisinia, are cusurul de a scădea continuu.

[b] Herodot, *in Clio* (în „Clio"), ne spune că lidienii au născocit meșteșugul de a bate moneda; grecii l-au luat de la ei: monedele de la Atena au avut ca semn distinctiv boul lor de odinioară. Am văzut una dintre aceste monede în colecția contelui de Pembrocke[4].

După cum banii sînt semnul unui lucru, reprezentîndu-l, tot aşa fiecare lucru este un semn al banilor, reprezentîndu-i; iar statul se află într-o stare înfloritoare în măsura în care, pe de o parte, banii reprezintă exact toate lucrurile, iar pe de alta, toate lucrurile reprezintă exact banii, unele fiind semne pentru celelalte; ceea ce înseamnă că noi le putem avea pe unele de îndată ce le avem pe celelalte, potrivit valorii lor relative[6]. Aceasta nu se întîmplă decît într-un guvernămînt moderat, dar nu se întîmplă întotdeauna într-un asemenea guvernămînt: de pildă, dacă legile ocrotesc pe un debitor de rea-credinţă, lucrurile care îi aparţin nu reprezintă banii datoraţi şi nu sînt semnul lor. În ceea ce priveşte guvernămîntul despotic, ar fi o minune dacă acolo lucrurile ar reprezenta semnul lor: tirania şi neîncrederea fac ca acolo toţi să-şi îngroape banii[a]; aşadar, acolo lucrurile nu reprezintă banii.

Uneori legiuitorii au procedat cu atîta dibăcie, încît lucrurile nu numai că reprezentau banii, prin natura lor, dar ele deveneau monedă ca banii înşişi. Caesar[b], cînd a fost dictator, a îngăduit debitorilor să dea în plată creditorilor lor pămînturi la preţurile pe care acestea le aveau înaintea războiului civil. Tiberius[c] a dispus ca cei ce vor voi să ia bani cu împrumut să-i poată obţine din tezaurul public, ipotecînd pămînturi pentru o sumă de două ori mai mare. Sub Caesar, pămînturile au fost moneda în care s-au plătit toate datoriile; sub Tiberius, zece mii de sesterţi în pămînturi au devenit o monedă obişnuită, la fel ca cinci mii de sesterţi în bani.

Magna Charta[8] a Angliei interzicea să se sechestreze pămînturile sau veniturile unui datornic atunci cînd bunurile sale mobiliare sau obiectele personale ajungeau pentru achitarea datoriei, şi cînd el propunea să le dea

---

[a] În Alger este un vechi obicei ca fiecare cap de familie să aibă o comoară îngropată: Laugier de Tassys, *Histoire du royaume d'Alger* (Istoria regatului Algeriei)[7].

[b] Vezi Caesar, *De la guerre civile*, cartea III.

[c] Tacitus [*Anale*], cartea VI [cap. XVII].

în plată: pe atunci toate bunurile unui englez reprezentau bani.

Legile germanilor[9] au evaluat în bani reparațiile pentru prejudiciile aduse cuiva, precum și pedepsele crimelor. Dar, întrucît în țară existau foarte puțini bani, ele au evaluat banii, la rîndul lor, în alimente sau în vite. Acest lucru este stabilit în legea saxonilor, cu anumite diferențieri, după îndestularea și înlesnirea diferitelor popoare. De la început[a], legea fixează valoarea solidului[10] în vite: solidul de două tremise[11] corespundea cu un bou de douăsprezece luni sau cu o oaie împreună cu mielul ei; cel de trei tremise valora un bou de șaisprezece luni. La aceste popoare, moneda se transforma în vite, mărfuri sau alimente, iar aceste lucruri deveneau monedă.

Banii nu sînt numai un semn al lucrurilor, ci mai sînt și un semn al banilor, reprezentînd bani, după cum vom vedea în capitolul despre cursul de schimb.

CAPITOLUL III

DESPRE MONEDELE IDEALE

Există monede reale și monede ideale. Popoarele civilizate, care se folosesc aproape toate de monede ideale, nu fac acest lucru decît pentru că ele au convertit monedele lor reale în monede ideale. La început, monedele lor reale constau într-o anumită greutate și un anumit titlu dintr-un metal oarecare. Dar, în curînd reaua-credință sau nevoia fac ca din fiecare piesă monetară să se ia o parte din metal, lăsîndu-i-se aceeași denumire: de pildă, dintr-o piesă de argint în greutate de o livră, se ia jumătate din cantitatea de argint, dîndu-i-se mai departe denumirea de livră; piesei monetare, care era a douăzecea

---

a *Loi des Saxons* (Legea saxonilor), cap. XVIII.

parte dintr-o livră de argint, i se dă mai departe denumirea de solid[12], cu toate că ea nu mai este a douăzecea parte din această livră. În acest caz, livra este o livră ideală[13], iar solidul un solid ideal; la fel și cu celelalte subdiviziuni; și aceasta poate merge pînă acolo, încît ceea ce se va numi livră nu va mai fi decît o neînsemnată părticică dintr-o livră; ceea ce o va face încă și mai ideală. Se poate chiar întîmpla ca să nu se mai bată nici o piesă monetară care să valoreze exact o livră și de asemenea să nu se mai bată nici o piesă monetară care să valoreze un solid; atunci, livra și solidul vor fi monede pur ideale. Fiecărei piese monetare i se va da, după voie, denumirea de atîtea livre și de atîția solizi: schimbarea va putea fi neîntreruptă, deoarece este tot atît de lesne să dai alt nume unui lucru, pe cît este de greu să prefaci însuși lucrul.

Pentru a curma din rădăcină abuzurile în această privință, ar fi foarte bună, în toate țările în care se caută să se dezvolte comerțul, legea care ar dispune să se întrebuințeze monede reale și să nu se efectueze nici o operație care să le poată transforma în monede ideale.

Nimic nu trebuie să fie atît de ferit de variație ca ceea ce este menit să servească drept măsură comună a tuturor lucrurilor.

Negoțul în sine este foarte nesigur; și este un mare rău să se adauge încă o nesiguranță la aceea care izvorăște din natura lucrului[14].

CAPITOLUL IV

DESPRE CANTITATEA DE AUR ȘI DE ARGINT

Atunci cînd lumea e dominată de popoarele civilizate, cantitatea de aur și de argint sporește în fiecare zi, fie că ele extrag aceste metale de la ele de acasă, fie că se duc să le caute acolo unde se găsesc. Dimpotrivă,

se micşorează atunci cînd dominaţia trece în mîna popoarelor barbare. Se ştie cît de rare au fost aceste metale atunci cînd goţii şi vandalii, pe de o parte, sarazinii şi tătarii, pe de alta, au invadat totul.

CAPITOLUL V

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Argintul scos din minele Americii, adus în Europa, iar de acolo trimis în Orient, a favorizat dezvoltarea navigaţiei europene: el este încă o marfă pe care Europa o importă prin troc din America şi pe care o exportă tot prin troc în Indii. O sporire a cantităţii de aur şi de argint este deci folositoare atunci cînd aceste metale sînt privite ca marfă: ea nu este folositoare atunci cînd acestea sînt privite ca semn, deoarece abundenţa lor loveşte calitatea de semn, pe care o au, calitate care se bazează în mare măsură pe raritatea lor[15].

Înainte de primul război punic, arama era faţă de argint ca[a] 960 faţă de 1; astăzi ea este aproape ca $73^1/_2$ faţă de 1[b]. Dacă proporţia dintre aceste metale ar fi aşa cum era odinioară, argintul şi-ar îndeplini şi mai bine funcţia sa de semn.

CAPITOLUL VI

DIN CE CAUZĂ DOBÎNZILE AU SCĂZUT LA JUMĂTATE DUPĂ DESCOPERIREA INDIILOR[16]

Incasul Garcilasso[c17] spune că în Spania, după cucerirea Indiilor, dobînzile, care erau de zece la sută, au scăzut la cinci la sută. Aşa şi trebuia să se întîmple.

[a] Vezi mai departe capitolul XII.

[b] Socotind argintul la patruzeci şi nouă de livre marca, iar arama la douăzeci de solizi livra.

[c] *Histoire des guerres civiles des Espagnols dans les Indes.*

O mare cantitate de argint a fost adusă deodată în Europa; curînd au început să aibă nevoie de bani tot mai puține persoane; prețul tuturor lucrurilor a crescut, iar cel al banilor a scăzut: proporția a fost deci mult schimbată, toate datoriile vechi au fost stinse. Ne putem aminti de epoca Sistemului[a], cînd toate lucrurile aveau o mare valoare, cu excepția banilor[18]. După cucerirea Indiilor, cei care aveau bani au fost nevoiți să reducă prețul pentru întrebuințarea mărfii lor sau chiria, adică dobînda.

De atunci, creditul nu a mai putut reveni la vechea dobîndă, deoarece cantitatea de bani a sporit an de an în Europa. De altminteri, întrucît titlurile de rentă ale unor state, bazate pe bogățiile dobîndite prin comerț[19], dădeau o dobîndă foarte mică, a trebuit ca contractele particularilor să se modereze după aceasta. În sfîrșit, dat fiind că operațiile de schimb le-au adus oamenilor o foarte mare înlesnire de a transfera banii dintr-o țară în alta, nu s-a putut ca banii să fie rari într-un loc, fără ca ei să afluiască acolo din toate părțile, în care se aflau din belșug.

CAPITOLUL VII

CUM SE FIXEAZĂ PREȚUL LUCRURILOR ÎN CURSUL VARIAȚIEI BOGĂȚIILOR CONVENȚIONALE

Banii sînt prețul mărfurilor sau al bunurilor de consum. Dar cum se va fixa acest preț? Adică prin ce sumă de bani va fi reprezentat fiecare lucru?

Dacă comparăm întreaga cantitate de aur și de argint care se află în lume cu totalitatea mărfurilor existente, este sigur că fiecare marfă sau bun de consum în parte va putea fi comparat cu o anumită porțiune din întreaga cantitate de aur și de argint. Cum este totalul uneia față de totalul celeilalte, tot așa va fi și o parte dintr-una

[a] Așa se numea proiectul Domnului Law în Franța.

față de o parte din cealaltă. Să presupunem că nu există decît un singur fel de produs sau de marfă pe lume, sau că nu există decît una singură care se cumpără, și că ea se divizează ca și banii; o anumită parte din această marfă va corespunde cu o anumită parte din totalitatea banilor; jumătate din întreaga cantitate a uneia, cu jumătate din totalul celor din urmă; zecimea, sutimea, miimea dintr-una, cu zecimea, sutimea, miimea din totalul celorlalți. Dar, întrucît nu toate lucrurile care constituie proprietatea oamenilor se află în același timp în comerț, și întrucît metalele sau monedele, care sînt semnele acestor lucruri, nu se află nici ele în circulație în același timp, prețurile se vor fixa în proporție compusă cu raportul totalității lucrurilor față de totalitatea semnelor și cu raportul totalității semnelor care se află în comerț față de totalitatea semnelor care de asemenea se află în comerț; și, cum lucrurile care nu sînt în comerț astăzi pot să fie mîine, iar semnele care nu sînt astăzi în circulație pot să reintre și ele în circulație, în esență, prețul lucrurilor este determinat întotdeauna de raportul dintre totalitatea lucrurilor și totalitatea semnelor[20].

Așa că principele sau dregătorul nu pot să fixeze valoarea mărfurilor după cum nu pot să stabilească printr-o ordonanță că raportul de unu la zece este egal cu cel de unu la douăzeci[21]. Reducînd prețul alimentelor în Antiochia, Iulian[a] a provocat acolo o foamete cumplită.

CAPITOLUL VIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Negrii de pe coasta Africii au un semn al valorilor fără să întrebuințeze vreo monedă: acesta e un semn pur ideal, avînd la bază gradul de prețuire pe care ei o acordă

[a] *Histoire de l'Eglise* (Istoria bisericii), de Socrate[22], cartea II [cap. XVII].

mental fiecărei mărfi, după cîtă nevoie au de ea. Un anumit bun de consum sau marfă valorează trei macuți[23]; altul, șase macuți; iar altul, zece macuți; aceasta e ca și cum ei ar spune pur și simplu trei, șase, zece. Prețul se stabilește prin comparația pe care ei o fac între toate mărfurile: în acest caz, nu există de fel o anumită monedă, ci fiecare porțiune dintr-o marfă este monedă pentru cealaltă.

Să transplantăm pentru o clipă la noi acest fel de a evalua lucrurile și să-l îmbinăm cu al nostru; toate mărfurile și bunurile de consum din lume sau toate mărfurile și bunurile de consum dintr-un anumit stat, socotit ca izolat de toate celelalte, vor valora un anumit număr de macuți; și dacă împărțim banii din acest stat în atîtea părți cîți macuți există acolo, o parte din acești bani împărțiți astfel va fi semnul unui macut[24].

Dacă presupunem că cantitatea de bani dintr-un stat se dublează, pentru un macut va fi nevoie de o sumă de bani dublă; dacă însă dublînd banii, dublăm și macuții, proporția va rămîne așa cum era ea înainte de o dublare și de cealaltă.

Dat fiind că după descoperirea Indiilor cantitatea de aur și de argint a sporit în Europa în proporție de unu la douăzeci, prețul bunurilor de consum și al mărfurilor ar fi trebuit să crească în proporție de unu la douăzeci; dar întrucît, pe de altă parte, cantitatea de mărfuri a crescut ca de la unu la doi, prețul acestor mărfuri și bunuri de consum a trebuit să se urce, pe de o parte, în proporție de unu la douăzeci, iar pe de alta, să scadă în proporție de unu la doi[25] și să nu crească deci de fapt decît în proporție de unu la zece.

Cantitatea de mărfuri și de bunuri de consum crește printr-o lărgire a comerțului; iar lărgirea comerțului, printr-o sporire treptată a cantității de monedă și prin stabilirea de noi legături cu noi pămînturi și noi mări, care ne procură noi bunuri de consum și noi mărfuri.

CAPITOLUL IX

DESPRE RARITATEA RELATIVĂ A AURULUI ȘI A ARGINTULUI

În afară de abundența și de raritatea efectivă a aurului și a argintului, mai există o abundență și o raritate relativă a acestor metale, unul față de celălalt.

Zgîrcenia păstrează aurul și argintul, căci, nevoind să consume avutul, iubește semnele care nu sînt supuse distrugerii. Ea ține mai mult să păstreze aur decît argint, pentru că ea se teme totdeauna să nu piardă ceva din avut și pentru că poate să ascundă mai bine ceea ce are un volum mai mic. Aurul dispare deci cînd argintul e din belșug, pentru că cine îl are îl ascunde; el apare din nou cînd argintul este rar, pentru că cei ce îl au sînt nevoiți să-l scoată de la păstrare[26].

Așadar, este o regulă: aurul există din belșug cînd argintul este rar și este rar cînd argintul există din belșug. Aceasta pune în evidență deosebirea dintre abundența și raritatea relativă, pe de o parte, și abundența și raritatea reală, pe de altă parte, chestiune despre care voi vorbi pe larg.

CAPITOLUL X

DESPRE CURSUL SCHIMBULUI

Tocmai abundența și raritatea relativă a monedelor din diferitele țări determină ceea ce se numește cursul schimbului.

Cursul schimbului este valoarea efectivă a monedelor dintr-un anumit moment.

Argintul, ca metal, are o valoare ca toate celelalte mărfuri; el mai are și o valoare care decurge din faptul că

este susceptibil să devină semnul celorlalte mărfuri; iar dacă nu ar fi decît o simplă marfă, fără îndoială că ar fi mult mai puțin prețios.

Argintul, ca monedă, are o valoare pe care principele o poate stabili în unele privințe și pe care nu ar putea-o stabili în altele.

Principele stabilește un anumit raport între o cantitate de argint luată ca metal și aceeași cantitate luată ca monedă; 2° el fixează raportul dintre diferitele metale întrebuințate la baterea monedelor; 3° el stabilește greutatea și titlul fiecărei piese monetare; 4° în sfîrșit, el îi atribuie fiecărei piese acea valoare ideală despre care am vorbit[27]. Voi da valorii monedei privită din aceste patru unghiuri denumirea de *valoare pozitivă,* pentru că ea poate fi fixată printr-o lege.

Monedele oricărui stat mai au, în afară de aceasta, o *valoare relativă,* în sensul că ele sînt comparate cu monedele din alte țări: această valoare relativă este stabilită prin operațiile de schimb. Ea depinde în mare măsură de valoarea pozitivă. Ea e stabilită prin evaluarea cea mai răspîndită printre negustori, și nu poate fi stabilită printr-o dispoziție a principelui, pentru că variază neîncetat și depinde de mii de împrejurări.

Pentru a stabili valoarea relativă, diferitele națiuni se vor conduce îndeosebi după națiunea care are cei mai mulți bani. Dacă ea singură are atîția bani cît toate celelalte împreună, fiecare națiune se va compara în mod necesar cu ea; ceea ce va face ca raporturile dintre ele să fie cam la fel cu acelea dintre fiecare în parte și națiunea principală.

În situația de astăzi a lumii, Olanda[a] este națiunea despre care vorbim. Să examinăm cursul schimbului în legătură cu ea.

În Olanda există o monedă numită florin; florinul valorează douăzeci de solizi sau patruzeci de jumătăți de

---

[a] Olandezii fixează cursul banilor din aproape întreaga Europă printr-un fel de deliberare între ei, după cum le dictează interesele lor.

solizi, adică groşi. Pentru simplificare, să ne închipuim că în Olanda nu ar exista florini şi că ar exista numai groşi: un om care va avea o mie de florini va avea patruzeci de mii de groşi, şi aşa mai departe. Or, a cunoaşte cursul schimbului în raport cu Olanda însemnă a şti cîţi groşi va valora fiecare piesă monetară de-a celeilalte ţări; şi, întrucît în Franţa socoteala se face de obicei în scuzi de trei livre, cursul schimbului va indica cîţi groşi va valora un scud de trei livre. Dacă cursul schimbului este la cincizeci şi patru, scudul de trei livre va valora cincizeci şi patru de groşi; dacă este la şaizeci, va valora şaizeci de groşi; dacă banii sînt rari în Franţa, scudul de trei livre va valora mai mulţi groşi; dacă sînt din belşug, el va valora mai puţini groşi.

Această raritate sau această abundenţă, din care rezultă variaţia cursului schimbului, nu este raritatea sau abundenţa reală; ea este o raritate sau o abundenţă relativă: de pildă, cînd nevoia Franţei de a avea fonduri în Olanda este mai mare decît nevoia Olandei de a avea fonduri în Franţa, atunci se spune că banii sînt din belşug în Franţa şi rari în Olanda; *şi viceversa*[28].

Să presupunem că cursul schimbului în raport cu Olanda ar fi la cincizeci şi patru. Dacă Franţa şi cu Olanda nu ar constitui împreună decît un oraş, s-ar proceda ca atunci cînd se schimbă un scud: francezul ar scoate din buzunar trei livre, iar olandezul ar scoate din al său cincizeci şi patru de groşi. Întrucît însă Parisul este departe de Amsterdam, trebuie ca cel care, pentru scudul meu de trei livre, îmi dă cincizeci şi patru de groşi, pe care el îi are în Olanda, să-mi dea o cambie de cincizeci şi patru de groşi asupra Olandei. Aici nu mai este vorba de cincizeci şi patru de groşi, ci de o cambie de cincizeci şi patru de groşi. Aşa că, pentru a vorbi[a] despre raritatea sau despre abundenţa banilor, trebuie să ştim dacă în Franţa există un număr mai mare de cambii de cinci-

[a] Pe o piaţă există mulţi bani, atunci cînd acolo există mai mulţi bani decît cambii; şi există puţini bani, atunci cînd acolo există mai multe cambii decît bani.

zeci și patru de groși destinate Franței decît de scuzi destinați Olandei. Dacă există mai multe cambii de acest fel oferite de către olandezi decît scuzi oferiți de către francezi, banii sînt rari în Franța și din belșug în Olanda, și atunci în mod necesar cursul schimbului se urcă, iar pentru scudul meu mi se dă mai mult de cincizeci și patru de groși; altminteri, nu l-aș da; *și viceversa*.

Vedem că diferitele operații de schimb alcătuiesc un cont de venituri și cheltuieli, al cărui sold trebuie să fie întotdeauna achitat; și că un stat care are datorii nu se achită față de celelalte state prin operațiile de schimb, după cum un particular nu-și plătește o datorie schimbînd bani.

Să presupunem că în lume ar exista numai trei state: Franța, Spania și Olanda; că diferiți particulari din Spania au în Franța datorii în valoare de o sută de mii de mărci de argint, iar diferiți particulari din Franța au în Spania datorii de o sută zece mii de mărci; și că datorită unei anumite împrejurări, toți creditorii, atît în Spania cît și în Franța, ar vrea să-și ia deodată banii înapoi: ce s-ar realiza prin operațiile de schimb? Prin ele, aceste două națiuni s-ar achita în mod reciproc pentru suma de o sută de mii de mărci; dar Franța tot ar datora zece mii de mărci în Spania, iar spaniolii tot ar avea asupra Franței cambii în valoare de zece mii de mărci, iar Franța nu ar avea nici o cambie asupra Spaniei.

Iar dacă Olanda s-ar afla față de Franța într-o situație inversă și dacă ea i-ar datora, ca sold al contului lor de venituri și cheltuieli, zece mii de mărci, Franța ar putea să achite Spaniei datoria sa în două feluri: fie acordînd creditorilor săi din Spania polițe pentru zece mii de mărci asupra debitorilor săi din Olanda, fie trimițînd în Spania zece mii de mărci de argint în numerar.

De aici reiese că dacă un stat are de remis o sumă de bani într-o altă țară, este prin natura lucrurilor totuna dacă acolo se transportă bani în numerar sau dacă se întrebuințează cambii. Avantajul pe care îl prezintă aceste două moduri de a plăti depinde numai de împrejurările momentului: va trebui să se vadă ceea ce, în momentul

respectiv, va aduce mai mulţi groşi în Olanda, fie banii transportaţi în numerar[a], fie o cambie asupra Olandei de valoare egală.

Atunci cînd pentru o monedă de un anumit titlu şi de o anumită greutate din Franţa obţin o monedă de aceeaşi greutate şi de acelaşi titlu în Olanda, se spune că cursul schimbului este la paritate. În actuala situaţie a monedelor[b], paritatea este cam de cincizeci şi patru de groşi pentru un scud; cînd cursul schimbului va fi peste cincizeci şi patru de groşi, se va spune că este ridicat, cînd va fi sub cincizeci şi patru de groşi, se va spune că este scăzut[29].

Pentru a şti dacă, într-o anumită situaţie a cursului schimbului, statul cîştigă sau pierde, trebuie să-l examinăm sub aspect de debitor, de creditor, de vînzător şi de cumpărător. Cînd cursul schimbului este sub paritate, el pierde ca debitor şi cîştigă ca creditor; el pierde ca cumpărător şi cîştigă ca vînzător. Se înţelege uşor de ce pierde ca debitor: dacă, de pildă, Franţa datorează Olandei un anumit număr de groşi, cu cît scudul va valora mai puţini groşi, cu atît va avea nevoie de mai mulţi scuzi pentru a-şi achita datoriile; dimpotrivă, dacă Franţa este creditoare pentru un anumit număr de groşi, cu cît un scud va valora mai puţini groşi, cu atît va primi ea mai mulţi scuzi. Statul pierde şi ca cumpărător; căci este nevoie tot de acelaşi număr de groşi pentru a cumpăra aceeaşi cantitate de mărfuri; iar atunci cînd cursul schimbului scade, fiecare scud din Franţa aduce mai puţini groşi. Din aceeaşi cauză, statul cîştigă ca vînzător; căci îmi vînd marfa în Olanda pe acelaşi număr de groşi ca mai înainte; voi avea deci mai mulţi scuzi în Franţa, atunci cînd cu cincizeci de groşi îmi voi procura un scud, decît atunci cînd îmi vor trebui cincizeci şi patru de groşi pentru a obţine acelaşi scud. Celălalt stat se va afla într-o situaţie inversă. Dacă Olanda datorează un anumit număr de scuzi, ea va cîştiga; iar dacă i se datorează, ea va pierde; dacă vinde, va pierde; dacă ea cumpără, va cîştiga.

---

[a] Scăzînd cheltuielile de transport şi de asigurare.
[b] În 1744.

Trebuie totuşi să avem în vedere următoarele: atunci cînd cursul schimbului este sub paritate, fiind, de exemplu, la cincizeci în loc de cincizeci şi patru, ar fi normal ca Franţa, trimiţînd în Olanda prin operaţiuni de schimb cincizeci şi patru de mii de scuzi, să nu cumpere de acolo mărfuri decît pentru cincizeci de mii; şi ca, pe de altă parte, Olanda, trimiţînd în Franţa valoarea a cincizeci de mii de scuzi, să poată cumpăra cu ei de cincizeci şi patru de mii de scuzi: ceea ce ar da o diferenţă de opt ori a cincizeci şi patra parte, adică o pierdere pentru Franţa de peste o şeptime; încît ar trebui să trimită în Olanda o şeptime mai mult în bani sau în mărfuri decît se trimitea atunci cînd cursul schimbului era la paritate; şi întrucît acest rău s-ar agrava necontenit, căci o datorie de acest fel ar duce la o şi mai mare scădere a cursului schimbului, Franţa ar fi în cele din urmă ruinată. Se pare, spun eu, că aşa ar trebui să fie; dar nu se întîmplă aşa din cauza principiului pe care l-am stabilit deja în altă parte[a], anume că statele tind totdeauna să se echilibreze şi să se descarce de datorii. Aşa că ele nu se împrumută decît în raport cu ceea ce pot achita, şi nu cumpără decît în măsura în care vînd. Şi, luînd exemplul de mai sus, dacă, în Franţa, cursul schimbului scade de la cincizeci şi patru la cincizeci, olandezul care mai înainte cumpăra din Franţa mărfuri pentru o mie de scuzi, şi care le plătea cu cincizeci şi patru de mii de groşi, nu le va mai plăti decît cu cincizeci de mii, dacă francezul ar accepta aceasta. Marfa din Franţa îşi va ridica însă preţul pe nesimţite; profitul se va împărţi între francez şi olandez: căci, atunci cînd un negustor poate să cîştige, el îşi împarte lesne profitul; aşadar, va avea loc o repartizare a profitului între francez şi olandez. În acelaşi fel, francezul care cumpăra mai înainte din Olanda mărfuri pentru cincizeci şi patru de mii de groşi, plătindu-le cu o mie de scuzi atunci cînd cursul schimbului era la cincizeci şi patru, va fi nevoit să dea acum, pentru a cumpăra aceleaşi mărfuri, mai mult cu de patru ori a cincizeci şi patra parte în scuzi din Franţa.

[a] Vezi cartea XX, cap. XXI[30].

Dar negustorul francez, care își va da seama de pierderea pe care a suferit-o, va voi să procure mai puțină marfă din Olanda. Va avea deci loc o repartizare a pierderii între negustorul francez și cel olandez; statul se va echilibra pe nesimțite, iar scăderea cursului schimbului nu va aduce după sine toate neajunsurile care erau de temut.

Atunci cînd cursul schimbului este sub paritate, un negustor poate să-și transfere capitalurile în străinătate, fără să-și micșoreze averea, deoarece aducîndu-le înapoi, el redobîndește ceea ce a pierdut; un principe însă, care nu trimite în străinătate decît bani care nu se mai întorc vreodată, pierde întotdeauna.

Atunci cînd, într-o țară oarecare, negustorii încheie multe tranzacții, cursul schimbului se urcă acolo negreșit. Aceasta se datorește faptului că acolo se contractează multe obligații, cumpărîndu-se multe mărfuri, așa că pentru a le plăti se trag cambii asupra altor țări.

Dacă un principe acumulează în statul său mulți bani, atunci aceștia vor putea fi acolo totodată în mod relativ din belșug, iar în realitate rari; de pildă, dacă acest stat ar avea de plătit deodată multe mărfuri în străinătate, cursul schimbului ar scădea, cu toate că banii ar fi rari.

Cursul schimbului de pe toate piețele tinde totdeauna să se fixeze potrivit unei anumite proporții, ceea ce ține de natura acestei operații. Dacă cursul schimbului Irlandei față de Anglia este sub paritate și dacă cel al Angliei față de Olanda este de asemenea sub paritate, cel al Irlandei față de Olanda va fi și mai scăzut: el va fi adică în proporție compusă cu cel al Irlandei față de Anglia și cu cel al Angliei față de Olanda; căci un olandez care poate să-și aducă indirect capitalurile sale din Irlanda prin Anglia, nu va voi să plătească mai scump pentru a le aduce direct. Spun că așa ar trebui să fie; dar, cu toate acestea, nu e tocmai așa: întotdeauna există împrejurări care modifică aceste lucruri; iar diferența de profit care se realizează operînd pe o piață sau pe alta ține de meșteșugul său de dibăcia specială a bancherilor, despre care nu este de fel vorba aici.

Atunci cînd un stat ridică valoarea nominală a monedei sale, numind, de exemplu, șase livre sau doi scuzi ceea ce

mai înainte nu se numea decît trei livre sau un scud, această nouă denumire, care nu adaugă nimic real scudului, nu poate să aducă, prin operațiile de schimb, nici un singur groș mai mult. Pentru cei doi scuzi noi, ar fi normal să se obțină aceeași cantitate de groși care se obținea pentru vechiul scud; iar dacă nu se întîmplă așa, aceasta nu se datorește fixării în sine a unei alte valori nominale, ci noutății și surprizei. Cursul schimbului depinde de tranzacțiile în curs de îndeplinire și se conformează noii situații numai după trecerea unui anumit timp.

Atunci cînd un stat în loc să urce pur și simplu valoarea nominală a monedei sale printr-o lege, o topește din nou pentru a face dintr-o monedă bună una mai slabă, se întîmplă că, în timpul efectuării acestei operații, există două feluri de monede [31]: cea bună, care este cea veche, și cea slabă, care este cea nouă, și întrucît cea bună este retrasă din circulație și nu se primește decît la monetărie, iar scrisorile de schimb trebuie să fie plătite în noua monedă, cursul schimbului ar trebui, se pare, să se fixeze după cea nouă. Dacă, de pildă, reducerea valorii ar fi în Franța de jumătate și dacă pentru vechiul scud de trei livre s-ar obține șaizeci de groși în Olanda, pentru noul scud nu ar trebui să se obțină decît treizeci de groși. Pe de altă parte, cursul schimbului ar trebui, se pare, să se fixeze după valoarea monedei vechi, deoarece bancherul care are bani, și care primește scrisori de schimb, este nevoit să ducă la monetărie monede vechi ca să capete monede noi, la care pierde. Cursul schimbului se va fixa deci între valoarea monedei noi și aceea a monedei vechi. Valoarea monedei vechi se prăbușește, ca să spunem așa, și din cauză că în comerț există deja moneda nouă, și din pricină că bancherul nu poate să se încăpățîneze, avînd interes să scoată repede din casa lui de bani moneda veche pentru a o fructifica și fiind chiar constrîns la aceasta pentru a-și face plățile. Pe de altă parte, valoarea monedei noi crește, ca să spunem așa, deoarece bancherul se află într-o împrejurare în care poate, după cum vom arăta, să-și procure cu ajutorul ei monedă veche, cu un mare cîștig pentru el. Cursul schim-

bului se va stabili deci, așa cum am spus, între valoarea monedei noi și valoarea celei vechi. În acest caz, bancherii au interes să scoată peste graniță moneda veche, pentru că, pe de o parte, ei dobîndesc prin aceasta același cîștig pe care l-ar aduce un curs al schimbului fixat după vechea monedă, adică mulți groși în Olanda, iar pe de altă parte, pentru că ei obțin o compensație printr-un curs al schimbului fixat între valoarea monedei noi și a celei vechi, adică mai scăzut, ceea ce aduce mulți scuzi în Franța.

Să presupunem că pentru trei livre în monedă veche se obțin, la cursul actual al schimbului, patruzeci și cinci de groși și că transferînd același scud[32] în Olanda se obțin șaizeci de groși; dar cu o cambie de patruzeci și cinci de groși, se va dobîndi în Franța un scud de trei livre, care, dus în Olanda în monedă veche, va da din nou șaizeci de groși; toată moneda veche va ieși deci din statul care o retopește, iar profitul tras în acest fel va fi al bancherilor.

Pentru a înlătura acest neajuns, se va impune efectuarea unei noi operații. Statul care retopește monedele va trimite el însuși o mare cantitate de monedă veche în țara care determină cursul schimbului; și, obținînd acolo un credit, el va face să se urce cursul schimbului pînă la punctul la care se vor dobîndi aproximativ[33] tot atîția groși prin operația de schimb a unui scud nou de trei livre, cîți s-ar dobîndi scoțînd din țară un scud de trei livre în monedă veche. Spun *aproximativ,* deoarece, atunci cînd profitul va fi neînsemnat, tentația de a scoate moneda din țară dispare, din pricina cheltuielilor de transport a monedei și a riscurilor de confiscare a ei.

Este bine să lămurim pe deplin această chestiune. Domnul Bernard[34], sau oricare alt bancher de care statul va voi să se folosească, oferă cambiile sale asupra Olandei, și le dă cu unul, doi, trei groși mai mult decît cursul actual al schimbului; el și-a făcut în țările străine o rezervă, cu ajutorul monedelor vechi pe care le-a trimis fără întrerupere; el a făcut deci să se urce cursul schimbului pînă la punctul despre care am vorbit mai sus. Totuși, tot dînd din cambiile sale, el pune mîna pe toate monedele

noi și silește pe ceilalți bancheri care au de făcut plăți să-și ducă monedele lor vechi la Monetărie; și, mai mult încă, întrucît el a strîns pe nesimțite toți banii, îi silește pe ceilalți bancheri să-i dea la rîndul lor cambii la un curs al schimbului foarte ridicat: profitul de la urmă îl despăgubește în însemnată măsură de pierderea de la început.

Este evident că în tot timpul efectuării acestei operații, statul va avea de suferit o criză violentă. În sînul lui, banii vor deveni foarte rari: 1° pentru că trebuie să se scoată din circulație cea mai mare parte din ei; 2° pentru că va trebui să se ducă o mare parte din ei în străinătate; 3° pentru că toți îi vor ascunde, nimeni nevoind să lase principelui un profit pe care fiecare speră să-l dobîndească el însuși. Este primejdios ca această operație să fie efectuată cu încetul; este primejdios ca ea să fie efectuată la repezeală. Dacă se caută a se realiza un cîștig excesiv, se amplifică în mod corespunzător și neajunsurile acestei operații.

S-a văzut mai sus că atunci cînd cursul schimbului era sub valoarea monedei, era profitabil să se scoată banii din țară; din aceeași cauză, atunci cînd cursul este deasupra acestei valori, e profitabil să fie aduși înapoi.

Există însă un caz în care este profitabil să se scoată din țară monede, deși cursul schimbului este la paritate: anume, atunci cînd ea e trimisă în străinătate pentru a i se schimba semnele distinctive sau a fi retopită și bătută din nou. După întoarcerea ei, moneda aduce profit, fie că ea este întrebuințată în țară, fie că se iau pentru ea cambii asupra străinătății.

Dacă s-ar întîmpla ca într-un stat să se creeze o companie[35] care să posede un foarte mare număr de acțiuni și dacă, în cîteva luni, valoarea acestor acțiuni ar fi sporită de douăzeci sau de douăzeci și cinci de ori față de valoarea cu care au fost cumpărate la început; și dacă același stat ar crea o bancă ale cărei bilete ar trebui să îndeplinească funcția de monedă și dacă valoarea nominală a acestor bilete ar fi extraordinar de mare pentru a corespunde cu valoarea nominală, extraordinar de mare,

a acțiunilor (acesta e sistemul Domnului Law); atunci, în virtutea naturii însăși a acestor operații, aceste acțiuni și bilete s-ar desființa în același chip în care ar fi fost create. Căci urcarea acțiunilor dintr-o dată de douăzeci sau de douăzeci și cinci de ori față de valoarea lor inițială, nu s-ar fi putut realiza fără a da multor oameni mijlocul de a-și procura bogății imense sub formă de hîrtii de valoare; ca atare, fiecare ar căuta să-și asigure averea; și cum operațiile de schimb oferă calea cea mai lesnicioasă pentru a o transforma sau a o transfera unde vrei, fiecare ar transfera neîncetat o parte din valorile sale în țara care determină cursul schimbului. O tendință continuă de transferare a acestor valori în țările străine va face să scadă cursul schimbului. Să presupunem că, pe vremea Sistemului, potrivit titlului și greutății monedei de argint, cursul schimbului era de patruzeci de groși pentru un scud; atunci cînd o cantitate nemăsurată de hîrtie a devenit monedă, a început să se dea numai treizeci și nouă de groși pentru un scud; apoi, numai treizeci și opt, treizeci și șapte etc. Lucrurile au mers atît de departe, încît nu s-au dat mai mult de opt groși, iar în cele din urmă scudul nu a mai avut curs.

Raportul dintre banii de metal și hîrtia-monedă se cuvenea să fie determinat, în acest caz, în Franța, de către cursul schimbului. Să presupunem că după greutatea și titlul banilor de metal, scudul de trei livre de argint valora patruzeci de groși și că, schimbul făcîndu-se în hîrtie-monedă, scudul de trei livre de hîrtie nu valora decît opt groși: diferența era așadar de patru cincimi. Scudul de trei livre de hîrtie valora deci cu patru cincimi mai puțin decît scudul de trei livre de argint.

CAPITOLUL XI

DESPRE OPERAȚIILE PE CARE LE-AU EFECTUAT ROMANII ASUPRA MONEDELOR

Oricît de arbitrare măsuri[36] s-au luat în zilele noastre în Franța, în două ministere consecutive, cu privire la monede[37], romanii au luat în această privință măsuri și

mai arbitrare, nu în timpul descompunerii republicii, nici în timpul acelei republici care nu era decît o anarhie, ci atunci cînd, în plină vigoare a întocmirii sale, prin înţelepciunea precum şi prin curajul său, după ce învinsese oraşele Italiei, republica se lupta pentru supremaţie cu Cartagina.

Şi îmi face mare plăcere să adîncesc puţin această chestiune, pentru ca nu cumva să se ia drept exemplu ceea ce nu poate servi ca atare.

În timpul primului război punic[a], asul, care se cuvenea să aibă douăsprezece uncii de aramă, nu mai cîntărea decît două; iar în al doilea război punic, nu mai cîntărea decît una. Această micşorare a greutăţii corespunde cu ceea ce noi numim astăzi sporirea valorii nominale a monedelor: a lua dintr-un scud de şase livre jumătate din argint, pentru a face dintr-un scud doi scuzi, sau a-i atribui valoarea de douăsprezece livre, este exact acelaşi lucru.

Nu ne-a rămas nici un document despre chipul în care au efectuat romanii această operaţie în timpul primului război punic; dar ceea ce au făcut ei în al doilea război punic ne arată o minunată înţelepciune. Republica nu era în stare să-şi achite datoriile; asul cîntărea două uncii de aramă; iar dinarul, valorînd zece aşi, valora douăzeci de uncii de aramă. Republica a bătut aşi de o uncie de aramă[b]; ea a cîştigat pe socoteala creditorilor săi jumătate din sumele datorate, plătind un dinar cu aceste zece uncii de aramă. Această operaţie a zguduit puternic statul; trebuia să se procedeze în aşa fel ca această zguduire să fie atenuată cît mai mult cu putinţă; avea în ea ceva nedrept şi trebuia ca nedreptatea să fie micşorată cît mai mult cu putinţă; avea ca scop eliberarea de datorii a republicii faţă de cetăţenii săi şi, ca atare, nu trebuia să devină, pentru cetăţeni, un mijloc de a se descărca de datorii unii faţă de alţii. Aceasta a impus efectuarea a încă unei operaţii: s-a hotărît ca dinarul,

---

[a] Plinius, *Histoire naturelle*, cartea XXXIII, art. 13.
[b] *Ibidem.*

care pînă atunci avusese numai zece aşi, să conţină şaisprezece aşi. Din această dublă operaţie a rezultat că în vreme ce creditorii republicii pierdeau jumătate[a], cei ai particularilor nu pierdeau decît o cincime[b]; preţurile mărfurilor nu creşteau decît cu o cincime; modificarea efectivă adusă monedei nu era decît de o cincime; celelalte urmări sînt vădite.

Romanii au procedat deci mai bine decît noi, care, în operaţiile noastre, am cuprins şi avuţiile publice şi averile particulare. Aceasta nu este totul: se va vedea că ei le-au efectuat în împrejurări mai prielnice decît noi.

CAPITOLUL XII

ÎMPREJURĂRILE ÎN CARE AU EFECTUAT ROMANII OPERAŢIILE LOR ASUPRA MONEDEI

În timpurile vechi exista foarte puţin aur şi argint în Italia; această ţară are puţine sau nu are de loc mine de aur şi de argint. Cînd galii au cucerit Roma, nu s-au găsit acolo decît o mie de livre de aur[c]. Cu toate acestea, romanii prădaseră mai multe oraşe puternice şi aduseseră bogăţiile de acolo la ei. Ei nu s-au servit multă vreme decît de moneda de aramă: numai după pacea cu Pyrrhus au avut destul argint pentru ca să bată din el monedă[d]. Ei au bătut din acest metal dinari care valorau zece aşi[e] sau zece livre de aramă. Atunci proporţia argintului faţă de aramă era ca 1 faţă de 960; căci, întrucît valoarea dinarului roman era de zece aşi sau de zece livre de aramă, el valora o sută douăzeci de uncii de aramă; şi deoarece acelaşi dinar valora o optime dintr-o uncie de argint[f], rezulta proporţia despre care vorbim.

---

[a] Ei primeau zece uncii de aramă pentru douăzeci.

[b] Ei primeau şaisprezece uncii de aramă pentru douăzeci.

[c] Plinius, cartea XXXIII, art. 5.

[d] Freinshemius, cartea V din decada a doua.

[e] *Ibidem.* Ei au bătut, ne spune acelaşi autor, şi jumătăţi de dinar, numite quinari, şi sferturi de dinari, numite sesterţi.

[f] O optime, după Budé[38]; o şeptime, după alţi autori.

Statornicindu-şi stăpînirea asupra acelei părţi din Italia care se află cel mai aproape de Grecia şi de Sicilia, Roma a ajuns încetul cu încetul să se afle între două popoare bogate: grecii şi cartaginezii; cantitatea de argint a sporit la Roma; şi deoarece proporţia de 1 la 960 dintre argint şi aramă nu s-a mai putut menţine, ea a efectuat asupra monedelor diferite operaţii, pe care noi nu le cunoaştem. Ştim doar că la începutul celui de-al doilea război punic, dinarul roman nu mai valora decît douăzeci de uncii de aramă[a] şi că în acest fel proporţia dintre argint şi aramă nu mai era decît de 1 la 160. Reducerea era foarte mare, căci republica a cîştigat cinci şesimi din valoarea întregii cantităţi de monedă de aramă. Prin aceasta nu s-a făcut însă decît ceea ce impunea natura lucrurilor, restabilindu-se proporţia dintre metalele servind ca monedă.

Pacea, care a pus capăt primului război punic, îi lăsase pe romani stăpîni ai Siciliei. Peste puţină vreme ei au intrat în Sardinia şi au început să aibă relaţii cu Spania; cantitatea de argint a sporit iarăşi la Roma, unde s-a efectuat operaţia care a redus dinarul de argint de la douăzeci de uncii la şaisprezece[b], ceea ce a avut ca urmare faptul de a fi stabilit o nouă proporţie între argint şi aramă; această proporţie era mai înainte de 1 la 160; ea a devenit de 1 la 128.

Cercetaţi istoria romanilor; niciodată nu-i veţi găsi atît de superiori ca în alegerea împrejurărilor în care au făcut şi binele şi răul[39].

CAPITOLUL XIII

OPERAŢIILE ASUPRA MONEDEI ÎN EPOCA ÎMPĂRAŢILOR

În operaţiile efectuate asupra monedei în timpul republicii, s-a procedat pe cale de reducere a greutăţii: statul arăta deschis poporului nevoile sale şi nu căuta să-l

[a] Plinius, *op. cit.*, cartea XXXIII, art. 13.
[b] Plinius, *op. cit.*

amăgească. Pe timpul împăraților, s-a folosit procedeul aliajului: acești principi, aduși într-o situație disperată de însăși dărnicia lor, s-au văzut nevoiți să altereze monedele; cale ocolită, care micșora răul, părînd că nu-l atinge: se lua înapoi o parte din dar cu o mînă nevăzută și, fără a se vorbi despre micșorarea lefurilor ori a distribuțiilor gratuite, ele se vedeau micșorate[40].

În colecții[a] se mai văd încă medalii numite dubleuri, care nu au decît o pojghiță de argint ce acoperă arama. Despre această monedă se vorbește într-un fragment din cartea LXXVII a lui Dion[b].

Didius Iulianus[41] a început să aplice reducerea de titlu la monede. Vedem că moneda lui Caracalla[c] era mai mult de jumătate dintr-un metal obișnuit; cea a lui Alexandrus Severus[d], două treimi; reducerea de titlu a mers mai departe; iar sub Gallienus[e] nu se mai întrebuința decît aramă argintată.

Se înțelege că asemenea operații silnice nu ar mai putea avea loc în timpurile noastre; un principe care ar recurge la ele s-ar înșela pe el însuși, și pe nimeni altul. Operațiile de schimb l-au învățat pe bancher să compare toate monedele din lume și să le estimeze la justa lor valoare; titlul monedelor nu mai poate fi ținut secret. Dacă un principe începe să reducă titlul monedelor menținîndu-le valoarea nominală, toți îl imită și fac aceasta în numele lui; monedele bune sînt scoase numaidecît din țară, fiindu-i trimise înapoi sub formă de monede slabe. Dacă, la fel ca împărații romani, ar reduce titlul la monedele de argint fără a-l reduce și la monedele de aur, el ar vedea cum monedele de aur dispar dintr-o dată, și

---

[a] Vezi Joubert, *Science des médailles* (Știința medaliilor), ed. de la Paris, 1739, p. 59.

[b] *Extrait des vertus et des vices* (Extras despre virtuți și vicii).

[c] Vezi Savotte[42], partea a II-a, cap. XII; și *Journal des Savants* (Jurnalul savanților) din 20 iulie 1681, în privința descoperirii a 50 000 de medalii.

[d] Vezi Savotte, *op. cit.*

[e] *Ibidem.*

el ar rămîne numai cu monedele sale de argint alterate. Operațiile de schimb, după cum am spus în cartea precedentă[a], au împiedicat luarea de măsuri samavolnice sau cel puțin au împiedicat succesul lor.

CAPITOLUL XIV

CUM CREEAZĂ OPERAȚIILE DE SCHIMB DIFICULTĂȚI STATELOR DESPOTICE

Moscovia ar vrea să părăsească despotismul său, și nu poate face aceasta. Statornicirea comerțului[44] o impune pe cea a operațiilor de schimb, iar operațiile de schimb vin în contradicție cu toate legile ei.

În 1745, țarina[45] a dat un ucaz de izgonire a evreilor, fiindcă aceștia transferaseră în străinătate banii celor ce erau deportați în Siberia și ai străinilor care se aflau în slujba țării. Toți supușii imperiului, ca niște sclavi, nu pot nici să iasă din țară, nici să-și trimită peste graniță bunurile, fără autorizație specială. Operațiile de schimb, care oferă mijlocul de a strămuta banii dintr-o țară în alta, sînt deci în contradicție cu legile Moscoviei.

Însuși comerțul se află în contradicție cu legile ei. Poporul nu este alcătuit acolo decît din sclavi legați de pămînt și din sclavi[46] ce se numesc clerici sau nobili, pentru că sînt stăpînii celor dintîi. Nu mai rămîne deci aproape nimeni pentru starea a treia, din care trebuie să se recruteze meșteșugarii și negustorii.

CAPITOLUL XV

UN OBICEI EXISTENT ÎN UNELE STATE DIN ITALIA

În unele state din Italia s-au întocmit legi care împiedică pe supuși să-și vîndă pămînturile pentru a-și transfera banii peste graniță[47]. Aceste legi puteau fi bune

[a] Cap. XVI[43].

atunci cînd bogăţiile fiecărui stat îi aparţineau într-o asemenea măsură, încît era foarte greu ca ele să fie trecute dintr-unul în altul. Dar, de cînd, datorită practicării operaţiilor de schimb, bogăţiile nu mai sînt, oarecum, ale nici unui stat în parte, şi este atît de lesne să le strămuţi dintr-un stat în altul, este rea acea lege care nu îngăduie să dispui, în interesul tău, de pămînturile tale, atunci cînd poţi dispune de banii tăi. Legea aceasta este rea, pentru că ea avantajează valorile mobiliare faţă de proprietăţile de pămînt, pentru că le taie străinilor pofta de a veni să se stabilească în acea ţară şi, în sfîrşit, pentru că ea poate fi eludată.

CAPITOLUL XVI

DESPRE AJUTORUL PE CARE STATUL ÎL POATE PRIMI DE LA BANCHERI

Menirea bancherilor este de a schimba banii, nu de a-i da cu împrumut. Dacă principele nu se foloseşte de ei decît pentru a-şi schimba banii — întrucît tranzacţiile încheiate de el sînt întotdeauna importante —, cel mai mic profit (comision) pe care li-l dă pentru operaţiile de schimb efectuate de ei alcătuieşte o sumă considerabilă; iar dacă i se pretind profituri mari, el poate fi sigur că este vorba de un cusur al administraţiei. Cînd, dimpotrivă, bancherii sînt folosiţi pentru a obţine de la ei credite, dibăcia lor constă în a scoate din banii lor profituri mari, fără a putea fi învinuiţi de camătă.

CAPITOLUL XVII

DESPRE DATORIILE PUBLICE

După părerea unora, este bine ca statul să aibă datorii faţă de el însuşi: ei au socotit că aceasta ar mări bogăţiile, sporind circulaţia[48].

Eu cred că s-a confundat o hîrtie aflată în circulație care reprezintă moneda[49], sau o hîrtie aflată în circulație care este semnul profiturilor pe care o companie le-a realizat sau le va realiza din comerț[50], cu o hîrtie care reprezintă o datorie[51]. Primele două sînt foarte avantajoase pentru stat, iar ultima nu poate să fie astfel; și tot ceea ce se poate aștepta de la ea este să fie în mîna particularilor o solidă garanție a datoriei publice, adică să le asigure plata sumelor date cu împrumut. Dar iată neajunsurile care decurg de aici:

1° Dacă străinii posedă multe hîrtii reprezentînd o datorie, ei scot în fiecare an, de la națiunea care le-a emis, sume foarte mari cu titlul de dobînzi;

2° La o națiune care este astfel mereu debitoare, cursul schimbului trebuie să fie foarte scăzut;

3° Impozitul perceput pentru plata dobînzilor datoriei aduce prejudicii manufacturilor, scumpind mîna de lucru;

4° Se iau adevăratele venituri ale statului de la cei harnici și iscusiți, pentru a le transfera la cei trîndavi; adică se fac înlesniri de a munci celor care nu muncesc și greutăți în a munci celor care muncesc.

Iată neajunsurile; cît despre avantaje, nu le cunosc. Să presupunem că zece persoane au fiecare cîte o mie de scuzi venit din pămînt sau dintr-o activitate productivă; pentru națiune, aceasta înseamnă, la o dobîndă de cinci la sută, un capital de două sute de mii de scuzi. Dacă aceste zece persoane întrebuințează jumătate din venitul lor, adică cinci mii de scuzi, pentru ca să plătească dobînzile a o sută de mii de scuzi pe care le-au luat cu împrumut de la alții, pentru stat aceasta nu înseamnă iarăși decît două sute de mii de scuzi; adică, în limbaj matematic: 200 000 de scuzi—100 000 de scuzi + 100 000 de scuzi = 200 000 de scuzi.

Ceea ce poate induce în eroare este faptul că o hîrtie care reprezintă datoria unei națiuni este un semn de bogăție, căci există numai un stat bogat[52] care poate suporta existența unei asemenea hîrtii fără să cadă în ruină. Iar dacă nu se ruinează, se vede treaba că el dispune de mari bogății din altă parte. Se spune că aici nu poate fi

vorba de vreun rău, de vreme ce există remedii împotriva acestui rău; şi se spune că răul este un bine, pentru că remediile sînt mai tari ca răul.

CAPITOLUL XVIII

DESPRE STINGEREA DATORIILOR PUBLICE

Între statul în calitate de creditor şi statul în calitate de debitor trebuie să existe un echilibru. Statul poate să fie creditor la infinit, dar debitor nu poate fi decît pînă la un anumit punct; iar cînd a ajuns să treacă de acest punct, calitatea sa de creditor dispare.

Dacă acest stat se mai bucură încă de un credit solid, el va putea face ceea ce s-a practicat cu rezultate atît de bune într-un stat din Europa[a]: anume, să-şi procure o mare cantitate de monedă şi să propună tuturor particularilor alternativa de a le restitui sumele împrumutate sau de a accepta reducerea dobînzii[53]. Într-adevăr, după cum atunci cînd statul se împrumută, particularii fixează nivelul dobînzii, atunci cînd statul vrea să stingă datoria poate fixa el însuşi acest nivel.

Nu este de ajuns să se reducă dobînda, mai trebuie şi ca beneficiul reducerii să creeze un fond de amortizare pentru a restitui în fiecare an o parte din capitaluri[54]: operaţie cu atît mai avantajoasă cu cît profitul adus de ea creşte mereu[55].

Atunci cînd creditul de care se bucură statul nu este deplin, acest lucru constituie încă un motiv pentru el de a căuta să creeze un fond de amortizare, deoarece crearea acestui fond restabileşte numaidecît încrederea în stat.

1° Dacă statul este republică, a cărei formă de guvernămînt permite, prin natura ei, ca acolo să se facă proiecte pe perioade lungi, capitalul fondului de amortizare

[a] Anglia.

poate să nu fie prea mare; într-o monarhie este necesar ca acest capital să fie mai mare;

2° Acest fond trebuie să fie supus unor astfel de norme, încît toţi cetăţenii statului să ducă povara creării lui, deoarece ei duc cu toţii povara datoriei create, iar creditorul statului îşi plăteşte lui însuşi prin sumele cu care contribuie la aceasta;

3° Există patru categorii de oameni care plătesc datoriile statului: proprietarii de pămînt, cei care exercită profesiunea de negustori, plugarii şi meşteşugarii, în fine, cei care trăiesc din dobînzile capitalurilor împrumutate statului sau particularilor[56]. Din aceste patru categorii, s-ar părea că, în caz de necesitate, ultima s-ar cuveni să fie cea mai puţin cruţată, pentru că ea este o categorie cu totul pasivă în sînul statului, în vreme ce acesta este susţinut de forţa activă a celorlalte trei. Dar, întrucît ea nu poate fi împovărată mai mult decît celelalte fără a spulbera încrederea obştească, de care statul în general, şi aceste trei clase în special, au în cea mai mare măsură nevoie; întrucît statul nu poate să nu-şi ţină angajamentele faţă de un anumit număr de cetăţeni fără să pară că nu şi le respectă faţă de toţi; întrucît categoria creditorilor este totdeauna cea mai expusă reformelor miniştrilor, — fiind, cum s-ar spune, totdeauna sub ochi şi la îndemînă, — trebuie ca statul să-i acorde o protecţie specială, şi ca partea debitoare să nu se bucure niciodată de cea mai neînsemnată favoare în comparaţie cu cea creditoare.

CAPITOLUL XIX

DESPRE ÎMPRUMUTURILE CU DOBÎNDĂ[57]

Banii sînt semnul valorilor. Este limpede că cel care are nevoie de acest semn trebuie să-l închirieze, aşa cum face cu toate lucrurile de care se întîmplă să aibă nevoie. Singura deosebire este că toate celelalte lucruri pot să

fie ori închiriate, ori cumpărate, pe cînd banii, care sînt prețul lucrurilor, se închiriază și nu se cumpără[a].

Este desigur o faptă foarte lăudabilă să împrumuți cuiva bani fără dobîndă; dar ne dăm seama că aceasta nu poate fi decît obiectul unui sfat religios, iar nu al unei legi civile[58].

Pentru ca negoțul să poată înflori, trebuie ca banii să aibă un anumit preț, dar acest preț să nu fie prea mare. Dacă este prea mare, negustorul, care vede că ar avea mai mult de dat pentru dobînzile banilor împrumutați decît ar putea să cîștige din comerțul său, nu întreprinde nimic. Dacă banii nu au nici un preț, nimeni nu-i dă cu împrumut, iar negustorul nu întreprinde nici el nimic.

Greșesc cînd spun că nimeni nu împrumută bani. Treburile obștești trebuie în orice caz să-și urmeze cursul; se statornicește camăta, dar cu excesele ce s-au văzut în toate timpurile.

Legea lui Mahomed nu face deosebire între camătă și împrumutul cu dobîndă[59]. În țările mahomedane camăta crește în proporție cu severitatea opreliștei; cel care dă cu împrumut se despăgubește pe această cale de riscurile ce decurg din încălcarea legii.

În aceste țări din Orient, cea mai mare parte a oamenilor nu au nimic care să se afle în siguranță; acolo nu este aproape de loc întemeiată speranța de a recăpăta, după ce ai împrumutat-o, o sumă pe care o ai acum; camăta crește deci acolo în proporție cu riscul de a nu putea reintra în posesiunea sumei împrumutate[60].

CAPITOLUL XX

DESPRE CAMĂTA ÎN COMERȚUL MARITIM

În comerțul maritim, camăta este mare din două motive: mai întîi, primejdia navigației pe mare, ceea ce face ca nimeni să nu se expună riscului de a-și da banii cu

[a] Nu vorbim despre cazurile în care aurul și argintul sînt luate ca mărfuri.

împrumut decît pentru a dobîndi mult mai mulţi, şi, apoi, uşurinţa pe care acest comerţ o prezintă pentru împrumutător de a face în scurt timp afaceri importante şi în număr mare; în timp ce pe uscat, camăta, nesprijinindu-se pe nici unul din aceste două temeiuri, este fie oprită de către legiuitori, fie, ceea ce este mai judicios, redusă la limite rezonabile[61].

CAPITOLUL XXI

DESPRE ÎMPRUMUTUL PRIN CONTRACT ŞI DESPRE CAMĂTĂ LA ROMANI

Pe lîngă împrumutul făcut pentru comerţ, mai există şi un fel de împrumut făcut printr-un contract civil, de unde rezultă o dobîndă sau camătă.

La romani, întrucît poporul şi-a sporit zi de zi puterea, magistraţii au căutat să-l linguşească, făcîndu-l să întocmească legile cele mai convenabile pentru el. Poporul a redus datoriile[62]; a micşorat dobînzile; a interzis apoi de a se mai lua vreo dobîndă; a desfiinţat măsura de privare de libertate a datornicilor pentru a-i constrînge să-şi achite datoriile; în sfîrşit, ori de cîte ori un tribun voia să se facă popular, se punea în discuţie chestiunea anulării datoriilor.

Aceste necontenite schimbări, fie prin legi, fie prin plebiscite, au împămîntenit camăta la Roma; căci creditorii, văzînd că poporul le este debitor, legiuitor şi judecător, au încetat de a mai avea încredere în contracte. Poporul, ca un debitor care şi-a pierdut creditul, nu ispitea pe nimeni să-i dea bani cu împrumut decît prin profituri mari[63]; cu atît mai mult cu cît, dacă legile nu veneau decît din timp în timp, plîngerile poporului nu mai conteneau şi îi speriau mereu pe creditori. Drept urmare, toate mijloacele cinstite de a da şi de a lua cu împrumut au fost desfiinţate la Roma, statornicindu-se acolo o ca-

mătă îngrozitoare, mereu doborîtă[a] şi mereu renăscîndă. Răul izvora din faptul că lucrurile nu fuseseră tratate cu măsură. Legile care nu păstrează măsura în bine dau naştere unui rău nemăsurat. A trebuit să se plătească şi pentru împrumutarea banilor, şi pentru riscul de a suferi pedepsele prevăzute de lege.

CAPITOLUL XXII

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Primii romani nu au avut legi care să reglementeze mărimea cametei[b]. În disputele care au loc în această privinţă între plebei şi patricieni, chiar în timpul retragerii plebeilor pe Muntele Sacru[c], nu s-a invocat de către una din părţi decît respectarea angajamentelor luate, iar de către cealaltă parte, marea asprime a contractelor.

Mărimea dobînzilor era deci aceea stabilită prin convenţiile private şi eu cred că cele mai obişnuite dobînzi erau de doisprezece la sută pe an. Argumentul meu este că, în vechea limbă a romanilor, dobînda de şase la sută se numea jumătatea cametei; dobînda de trei la sută, sfertul cametei[d]: camăta întreagă era deci dobînda de doisprezece la sută.

Iar dacă se va pune întrebarea cum de s-au putut statornici dobînzi atît de mari la un popor aproape lipsit de comerţ, voi răspunde că acest popor, care era adeseori obligat să se ducă la război fără soldă, avea foarte des

---

[a] Tacitus, *Anale*, cartea VI [cap. XVI].

[b] Camăta şi dobînda însemnau la romani unul şi acelaşi lucru.

[c] Vezi Dionysios din Halicarnas [IV, 43—90], care a descris-o atît de bine.

[d] *Usurae semisses, trientes, quadrantes*[64]. Vezi în această privinţă diferitele titluri din *Digeste* şi din *Cod* [IV, 32], *De Usuris* (Despre dobînzi), şi mai ales legea 17, cu nota sa, în *Digeste* [cartea XXII, titlul I], *De Usuris*.

nevoie să se împrumute; şi că, făcînd neîncetat expediţii încununate de izbîndă, avea foarte des şi înlesnirea de a plăti. Lucrul acesta se vede bine în descrierea disputelor care s-au iscat în această privinţă; nu se tăgăduieşte setea de cîştig a celor care dădeau cu împrumut, dar se spune că cei care se plîngeau ar fi putut să plătească dacă ar fi dus o viaţă cumpătată[a].

Se făceau deci legi care nu aveau influenţă decît asupra situaţiei din acel moment: se hotăra, de pildă, că cei ce se vor înrola în armată pentru războiul ce trebuia să fie purtat nu vor fi urmăriţi de către creditorii lor; că cei ce se aflau în cătuşe vor fi eliberaţi; că cei mai săraci vor fi duşi în colonii; uneori se făceau distribuţii gratuite din tezaurul public. Poporul se potolea prin uşurarea suferinţelor prezente; şi, întrucît nu cerea nimic pentru mai tîrziu, senatul nu se gîndea să i-o ia înainte cu măsurile.

Pe vremea cînd Senatul apăra cu atîta stăruinţă cauza cametei, romanii iubeau nespus de mult sărăcia, cumpătarea, modestia; dar orînduirea era astfel, încît cetăţenii de frunte duceau pe umerii lor toate sarcinile statului, iar poporul de jos nu plătea nimic. Cum puteau cei dintîi să fie lipsiţi de dreptul de a-şi urmări datornicii şi totodată să li se pretindă să-şi achite sarcinile şi să contribuie la satisfacerea nevoilor urgente ale republicii?

Tacitus[b] spunea că Legea celor Douăsprezece Table a fixat dobînda la unu la sută pe an. Este vădit că s-a înşelat şi că a luat drept Lege a celor Douăsprezece Table o altă lege despre care voi vorbi[65]. Dacă Legea celor Douăsprezece Table ar fi reglementat această chestiune nu s-ar fi făcut oare uz de autoritatea ei în disputele care s-au iscat după aceea între creditori şi debitori? Nu se găseşte nici o urmă a acestei legi privitoare la împrumutul cu dobîndă; şi cît de puţin versat ar fi cineva în istoria Romei, îşi dă seama că o asemenea lege nu putea să fie nicidecum opera decemvirilor.

---

[a] Vezi în Dionysios din Halicarnas [IV, 24, 38, 59—64], discursurile lui Appius în această privinţă.

[b] [*Anale*, cartea VI, 16].

Legea *Licinia*, întocmită la optzeci şi cinci de ani[a] după Legea celor Douăsprezece Table, a fost una din acele legi vremelnice despre care am vorbit. Ea a dispus să se scadă din datorie suma care fusese plătită cu titlul de dobînzi, iar restul să fie achitat în trei rate egale[66].

În anul 398 de la întemeierea Romei, tribunii Duellius şi Menenius au obţinut votarea unei legi care reducea dobînzile la unu la sută pe an[b]. Aceasta este legea pe care o confundă Tacitus[c] cu Legea celor Douăsprezece Table; şi ea este prima lege care a fost făcută la romani pentru a fixa mărimea dobînzii. Zece ani după aceea[d], această dobîndă a fost redusă la jumătate[e], iar mai tîrziu, ea a fost cu totul desfiinţată[f], şi, dacă dăm crezare unor autori de care s-a folosit Titus Livius, aceasta a avut loc sub consulatul lui C. Martius Rutilius şi al lui Q. Servilius[g], în anul 413 de la întemeierea Romei.

Cu această lege s-a întîmplat aşa cum se întîmplă cu toate legile în care legiuitorul a depăşit măsura: s-a găsit un mijloc de a o eluda. A trebuit deci să se facă multe alte legi pentru a o întări, a o îndrepta, a o atenua. Uneori au fost părăsite legile, pentru a se urma obiceiurile[h], alteori au fost părăsite obiceiurile pentru a se urma legile; în acest caz însă, era firesc ca obiceiul să învingă cu uşurinţă. Căci atunci cînd un om se împrumută, el găseşte o piedică în însăşi legea care este făcută în favoarea lui; această lege are împotriva ei şi pe cel pe care ea

---

[a] În anul 388 de la întemeierea Romei. Titus Livius, cartea VI [cap. XXV].

[b] *Unciaria usura*[67]. Titus Livius, cartea VII [cap. XVI].

[c] *Anale*, cartea VI [cap. XVI].

[d] Sub consulatul lui L. Manlius Torquatus şi al lui C. Plautius, după Titus Livius, cartea VII [cap. XXVII]; aceasta este legea despre care vorbeşte Tacitus, *Anale*, cartea VI [cap. XVI].

[e] *Semiunciaria usura*[67a].

[f] Cum spune Tacitus, *Anale*, cartea VI [cap. XVI].

[g] Legea în această privinţă a fost făcută în urmărirea lui M. Genucius, tribun al poporului. Titus Livius, cartea VII, la sfîrşit [cap. XLII].

[h] *Veteri iam more foenus receptum erat*[68]. Appian, *De la guerre civile* (Despre războaiele civile), cartea I.

îl apără şi pe cel pe care ea îl osîndeşte. Cînd praetorul Sempronius Asellus a îngăduit debitorilor să acţioneze conform legilor[a], el a fost ucis de către creditori[b] pentru că a vrut să reînvie amintirea unei stricteţi în aplicarea legilor care nu mai putea fi suportată[70].

Părăsesc Roma pentru ca să arunc o scurtă privire asupra provinciilor ei.

Am spus în altă parte[c] că provinciile romane erau copleşite de abuzurile unei cîrmuiri despotice şi crunte. Aceasta nu e însă totul: ele mai erau sleite şi de dobînzi îngrozitoare.

Cicero spune[d] că locuitorii Salaminei voiau să ia bani cu împrumut de la Roma şi că nu puteau face acest lucru din pricina legii *Gabinia.* Trebuie să cercetez ce cuprindea această lege.

Atunci cînd împrumuturile cu dobîndă au fost interzise la Roma, au fost născocite tot felul de mijloace pentru a eluda legea[e]; şi întrucît aliaţii[f] şi latinii nu erau supuşi legilor civile ale romanilor, s-a recurs la un latin sau la un aliat, care îşi împrumuta numele şi figura drept creditor. Legea nu făcuse deci decît să supună pe creditori la o formalitate, iar poporului nu i se adusese nici o uşurare.

Poporul s-a plîns de această fraudă; drept urmare, Marcus Sempronius, tribun al poporului, a obţinut, datorită autorităţii senatului, votarea unui plebiscit[g] care extindea aplicarea legilor ce interziceau împrumuturile cu dobîndă între doi cetăţeni romani la împrumuturile dintre un cetăţean roman şi un aliat sau un latin.

---

[a] *Permisit eos legibus agere*[69]. Appian, *De la guerre civile*, cartea I, şi *Epitoma* lui Titus Livius, cartea LXIV.

[b] În anul 663 de la întemeierea Romei.

[c] Cartea XI, cap. XIX.

[d] *Lettres à Atticus* (Scrisori către Atticus), cartea V, scrisoarea XXI.

[e] Titus Livius [cartea XXV, cap. VII].

[f] *Ibidem.*

[g] În anul 561 de la întemeierea Romei. Vezi Titus Livius, *op. cit.*

Pe vremea aceea, se numeau aliate popoarele din Italia propriu-zisă, care se întindea pînă la Arno şi Rubicon, şi care nu era guvernată sub formă de provincie romană.

Tacitus[a] spune că se săvîrşeau mereu noi fraude la legile împotriva cametei. Cînd nu s-a mai putut da ori lua cu împrumut sub numele unui aliat, a fost uşor să se folosească drept paravan un om din provincii care îşi împrumuta numele.

Era nevoie de o nouă lege împotriva acestui abuz; şi Gabinius[b71], făcînd faimoasa lege care avea ca ţel înfrînarea corupţiei în alegeri, a ajuns în chip firesc să se gîndească că cel mai bun mijloc pentru a izbuti în această privinţă era de a stăvili împrumuturile: aceste două lucruri erau, prin natura lor, legate între ele; căci dobînzile creşteau totdeauna în perioada alegerilor[c], deoarece era nevoie de bani pentru a cumpăra voturi. Este vădit deci că legea *Gabinia* extinsese senatus-consultul *Sempronian* asupra provincialilor, de vreme ce locuitorii Salaminei nu puteau lua bani cu împrumut de la Roma din pricina acestei legi. Brutus le-a împrumutat[d], sub nume străine, cu patru la sută pe lună[e] şi a obţinut pentru aceasta două senatus-consulte, primul dintre ele cuprinzînd prevederea că acest împrumut nu va fi socotit ca fraudă la lege şi că guvernatorul Ciliciei va judeca conform convenţiilor formulate în actul de împrumut al salaminienilor[f].

Întrucît împrumutul cu dobîndă era interzis de către legea *Gabinia* între locuitorii din provincii şi cetăţenii romani şi întrucît aceştia aveau pe atunci în mîinile lor

---

[a] *Anale*, cartea VI [cap. XVI].

[b] În anul 615 de la întemeierea Romei.

[c] Vezi *Lettres de Cicéron à Atticus* (Scrisorile lui Cicero către Atticus), cartea IV, scrisorile XV şi XVI.

[d] *Ibidem*, cartea VI, scrisoarea I.

[e] Pompei, care împrumutase regelui Ariobarzan[72] şase sute de talanţi, obţinuse o dobîndă de treizeci şi trei de talanţi atici la fiecare treizeci de zile. *Cicéron à Atticus* (Cicero către Atticus), cartea III, scrisoarea XXI; cartea VI, scrisoarea I.

[f] *Ut neque Salaminis, neque cui eis dedisset, fraudi esset*[73], în *loc. cit.*

toți banii din lume, a trebuit să fie ispitiți prin dobînzi ridicate, care au făcut să dispară, în ochii setei de cîștig, primejdia de a pierde suma dată cu împrumut. Și întrucît la Roma existau oameni puternici care îi înfricoșau pe magistrați și care reduceau la tăcere legile, acești oameni au fost mai îndrăzneți în a împrumuta și în a pretinde dobînzi mari. Datorită acestui fapt, provinciile au fost rînd pe rînd jefuite de către toți cei care aveau influență la Roma; și deoarece atunci cînd fiecare guvernator intra în provincia sa, dădea edictul său în care fixa[a] ce mărime a dobînzii găsea el cu cale, setea de cîștig și legislația își dădeau mîna.

Este necesar ca treburile să-și urmeze cursul, și un stat este pierdut dacă în sînul său totul este încremenit. Erau cazuri în care orașele, instituțiile de stat, asociațiile de orașe, particularii, trebuiau să se împrumute; și era nevoie cu prisosință de împrumuturi, de nu ar fi fost decît pentru a face față cerințelor izvorîte din stricăciunile produse de armate, din jafurile magistraților, din delapidările arendașilor de impozite și din relele practici care se înrădăcinau din zi în zi; căci niciodată nu au existat oameni nici atît de bogați și nici atît de săraci. Senatul, care deținea puterea executivă, acorda, ținînd seama de existența unei mari nevoi, adeseori pentru a face cuiva o favoare, autorizația de a lua cu împrumut de la cetățeni romani și dădea în această privință senatus-consulte. Dar înseși aceste senatus-consulte erau compromise de către lege; aceste senatus-consulte[b] puteau

---

[a] Edictul lui Cicero o fixa la unu la sută pe lună, calculînd dobînda dobînzii la sfîrșitul anului. Cît despre arendașii de impozite ai republicii el îi obliga să acorde un termen debitorilor lor. Dacă aceștia nu plăteau la termenul fixat, el acorda dobînda prevăzută în documentul respectiv. *Cicéron à Atticus*, cartea VI, scrisoarea I.

[b] Vezi ce spune Lucceius, *Lettre XXI à Atticus* (Scrisoarea XXI către Atticus), cartea V. A existat chiar un senatus-consult general pentru a fixa dobînda la unu la sută pe lună. Vezi aceeași scrisoare.

să dea poporului prilejul de a cere noi table[74]; ceea ce, sporind riscul pierderii capitalului împrumutat, sporea şi mai mult dobînda. Mereu voi repeta că moderaţia, nu lipsa de măsură, îi conduce pe oameni.

Plăteşte mai puţin, spune Ulpianus[a], cel care plăteşte mai tîrziu. Acesta este principiul care i-a călăuzit pe legiuitori, după prăbuşirea republicii romane.

---

[a] *L.* 12, *Dig.* [L, 16], *De Verborum significatione* (Despre înţelesul cuvintelor).

CARTEA XXIII

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL LOR CU NUMĂRUL LOCUITORILOR[1]

CAPITOLUL I

DESPRE OAMENI ŞI ANIMALE ÎN PRIVINŢA ÎNMULŢIRII SPECIEI LOR

„Tu a romanilor mamă, la oameni şi zei desfătare,
Rodnică Venus, sub bolta pe care alunecă stele,
Viaţa împrăştii în mări purtătoare de năvi şi în cîmpuri
Îmbelşugate: prin tine ce-i viu zămislire-şi primeşte
Şi pe pămînt ajungînd, se răsfaţă-n lumină de soare;
O tu, zeiţă, de tine fug vînturi şi nori se destramă
Cînd ne soseşti, pentru tine pămîntul măestru aşterne
Flori miresmate şi ţie-ţi surîd ale mării întinderi,
Iar împăcatele ceruri scîteie-n potopul de raze.
Cînd primăvara dezvăluie chipul seninelor zile
Şi roditorul Zefir sfărîmînd a lui lanţuri, adie,
Păsări străpunse în inimi de focul săgeţilor tale,
Cele dintîi în văzduh te vestesc şi îţi cîntă venirea.
Fiare şi turme apoi zburdînd trec prin pajişti în floare,
Taie înnot repezi rîuri şi prinse-n aşa chip de vrajă,
Ţie-ţi urmează-nsetate oriunde-a ta voie le duce.
Astfel în mări şi în munţi, în şuvoaie ce iau tot în cale,
În înverzitele cîmpuri şi-a pasării cuiburi de frunze,
Dulcea iubire sădind-o în pieptul a tot ce-i suflare,
Faci să-şi întindă cu patimă neamu-i în veac şi de-a pururi.
Singură tu în natură duci cîrma şi cum fără tine
Nu se arată nimic la limanul zeesc al luminii,
Nici nu se face vreun lucru ce place şi-ncîntă privirea,
Rogu-te dar să m-ajuţi în poemul ce-ncerc a-l compune"[a].

---

[a] Traducerea începutului din Lucretius; traducere franceză a lui Hesnault[2].

La animale, femelele au o fecunditate aproape constantă. La oameni însă, felul de a gîndi, caracterul, pasiunile, fanteziile, toanele, dorința de a-și menține frumusețea, neplăcerile sarcinii și acelea ale unei familii prea numeroase tulbură înmulțirea speciei în mii de chipuri.

CAPITOLUL II

DESPRE CĂSĂTORII

Îndatorirea naturală a tatălui de a-și hrăni copiii a dus la instituirea căsătoriei, care desemnează pe cel căruia îi revine această îndatorire. Popoarele[a] despre care vorbește Pomponius Mela[b] nu stabileau cine este tatăl decît după asemănare.

La popoarele cu adevărat civilizate, tatăl este cel pe care legile, prin ceremonia căsătoriei, l-au desemnat ca atare[c] pentru că ele găsesc în el persoana pe care o caută.

La animale, această îndatorire este așa de restrînsă încît mama poate, de obicei, să-i facă față ea singură. La oameni, această îndatorire are o întindere mult mai mare: copiii sînt înzestrați cu rațiune, dar ea nu se dezvoltă decît treptat; nu-i de ajuns să fie hrăniți, mai trebuie să fie și îndrumați; atunci cînd ei ar putea să trăiască, nu se pot încă conduce singuri.

Legăturile nelegitime contribuie în mică măsură la înmulțirea speciei. Căci persoana tatălui, care are îndatorirea naturală de a crește și de a-și hrăni copiii, nu este stabilită în această situație; iar mama, pe umerii căreia rămîne această îndatorire, întîmpină mii de piedici: rușinea, remușcările, stînjeneala proprie sexului său, asprimea legilor; de cele mai multe ori îi lipsesc mijloacele.

---

[a] Garamanții[3].
[b] Cartea I, cap. VIII[4].
[c] *Pater est quem nuptiae demonstrant*[5].

Femeile care s-au dedat prostituției publice nu pot dispune de condițiile de trai necesare pentru a-și educa copiii. Grijile acestei educații sînt chiar incompatibile cu condiția lor; și aceste femei sînt atît de corupte, încît legea nu ar putea avea încredere în ele.

Din toate acestea reiese că moralitatea publică se aliază în chip firesc cu înmulțirea speciei umane.

CAPITOLUL III

DESPRE CONDIȚIA COPIILOR

Însăși rațiunea dictează ca, în cazul existenței unei căsătorii, copiii să urmeze condiția tatălui și că atunci cînd nu există căsătorie, ei nu pot să o urmeze decît pe cea a mamei[a].

CAPITOLUL IV

DESPRE FAMILIE

Este un lucru admis aproape pretutindeni că soția intră în familia soțului. Obiceiul contrar e statornicit, fără nici un neajuns, în Formosa[b], unde soțul intră în componența familiei soției[6].

Această lege, care rînduiește familia pe baza unei înșiruiri de persoane de același sex, contribuie în însemnată măsură, pe lîngă cauzele arătate mai sus, la înmulțirea speciei umane. Familia este un fel de proprietate: un om care are copii din sexul ce nu o perpetuează nu este mulțumit pînă cînd nu are și din cel ce o perpetuează.

---

[a] Aceasta și este pricina datorită căreia, la popoarele care au sclavi, copilul urmează aproape întotdeauna condiția mamei.

[b] P. Du Halde, vol. I, p. 156.

Numele, care dau oamenilor ideea unui lucru ce pare că nu trebuie să piară, sînt foarte potrivite să inspire fiecărei familii dorința de a-și prelungi existența. Există popoare la care numele deosebesc familiile; există altele la care nu deosebesc decît persoanele; ceea ce nu este așa de bine[7].

CAPITOLUL V

DESPRE DIFERITE CATEGORII DE SOȚII LEGITIME

Uneori legile și religia au statornicit mai multe feluri de uniuni civile: așa este la mahomedani, unde există diferite categorii de soții, ai căror copii sînt recunoscuți prin faptul nașterii în casa tatălui, sau prin contracte civile, ori chiar prin aceea că mama este sclavă și tatăl îl recunoaște ulterior[8].

Ar fi împotriva rațiunii ca legea să stigmatizeze cînd e vorba de copii, ceea ce ea a aprobat cînd a fost vorba de tată: trebuie așadar ca acolo toți acești copii să ia parte la succesiune, afară numai dacă nu se opune la aceasta vreun motiv special, ca în Japonia, unde nu participă la succesiune decît copiii soției desemnată de către împărat[9]. Politica reclamă acolo ca bunurile pe care le dăruiește împăratul să nu fie prea fărîmițate, deoarece de ele sînt legate anumite îndatoriri, ca altădată feudele noastre.

Există țări în care una dintre soțiile legitime se bucură, în casă, cam de aceleași onoruri de care se bucură în regiunile noastre soția unică: acolo, copiii concubinelor sînt socotiți ca aparținînd primei soții. Așa este în China. Respectul filial[a], precum și ceremonialul unui doliu riguros nu sînt datorate mamei naturale, ci acestei mame pe care o desemnează legea[10].

---

[a] P. Du Halde, vol. II, p. 124.

Grație unei asemenea ficțiuni[a] nu mai există copii bastarzi; pe cînd în țările în care nu se face uz de această ficțiune, legea care legitimează pe copiii concubinelor este în chip vădit o lege inevitabilă; căci legea ar stigmatiza cea mai mare parte a poporului. În aceste țări, nu poate fi vorba nici despre copii adulterini. Izolarea femeilor, sihăstria lor, eunucii, zăvoarele fac ca lucrul acesta să fie atît de greu, încît legea îl socotește cu neputință. De altminteri, aceeași sabie ar suprima-o și pe mamă și pe copil.

CAPITOLUL VI

DESPRE BASTARZI, ÎN DIFERITELE FORME DE GUVERNĂMÎNT

În țările în care este îngăduită poligamia nu se cunosc deci aproape de loc bastarzi. Se cunosc în acelea în care este statornicită legea soției unice. În aceste țări, a trebuit să înfiereze concubinajul; a trebuit să fie deci stigmatizați și copiii rezultați din el.

În republici, unde este necesar ca moravurile să fie curate, se cuvine ca bastarzii să fie și mai detestați decît în monarhii.

Poate că la Roma s-au întocmit rînduieli prea aspre împotriva lor. Însă vechile instituții, constrîngîndu-i pe toți cetățenii să se căsătorească, iar legătura căsătoriei fiind de altminteri mai puțin rigidă datorită permisiunii de a repudia și de a divorța, numai o descompunere foarte mare a moravurilor ar fi putut duce la concubinaj[11].

---

[a] Soțiile se deosebesc în mari și mici, adică în legitime și nelegitime; între copii nu există însă o asemenea deosebire. „Acesta este marele principiu al imperiului", se spune într-o lucrare chinezească de morală, tradusă tot de Du Halde [t.III], p. 140.

Trebuie să remarcăm că, deoarece calitatea de cetățean are o foarte mare însemnătate în democrații, unde ea stă la baza puterii suverane, adeseori se făceau acolo legi privitoare la starea bastarzilor, care nu aveau atîta legătură cu fondul chestiunii sau cu onorabilitatea căsătoriei, cît cu structura specifică a republicii. Astfel, poporul i-a primit uneori pe bastarzi[a] în rîndul cetățenilor, pentru ca să-și sporească puterea împotriva celor mari. Astfel, la Atena, poporul i-a exclus pe bastarzi din rîndul cetățenilor pentru ca să aibă o porțiune mai mare din grîul pe care îl trimisese regele Egiptului. În sfîrșit, Aristotel[b] ne arată că, în mai multe orașe, atunci cînd nu erau destui cetățeni, bastarzii luau parte la succesiune; iar cînd erau destui cetățeni, ei nu mai participau la succesiune.

CAPITOLUL VII

DESPRE CONSIMȚĂMÎNTUL PĂRINȚILOR LA CĂSĂTORIE

Consimțămîntul părinților se bazează pe puterea lor, adică pe dreptul lor de proprietate; el se mai bazează pe dragostea, pe judecata lor și pe nesiguranța judecății copiilor lor, care, datorită vîrstei, se află în stare de ignoranță, iar datorită pasiunilor, în stare de orbire.

În republicile mici sau în formele de organizare neobișnuite, despre care am vorbit[12], pot exista legi care să dea în sarcina dregătorilor supravegherea căsătoriei copiilor de cetățeni, pe care natura o dăduse deja în sarcina părinților. Dragostea de binele public poate să fie acolo atît de mare, încît să egaleze ori să întreacă orice altă dragoste. Astfel, Platon cerea ca dregătorii să rînduiască căsătoriile; în acest chip le dirijau dregătorii spartani.

---

[a] Vezi Aristotel, *Politica*, cartea VI, cap. IV.
[b] *Ibidem*, cartea III, cap. III.

În formele de organizare obișnuite însă, este treaba părinților să-și căsătorească copiii; prudența lor în această privință va fi totdeauna mai presus de orice alt lucru. Natura le dă părinților dorința de a asigura urmași copiilor lor, dorință pe care aceștia o simt într-o foarte slabă măsură pentru ei înșiși: prin diferitele generații, părinții se văd pe ei înșiși înaintînd pe nesimțite către viitor. Ce s-ar întîmpla însă dacă samavolnicia și setea de cîștig ar merge pînă acolo încît să uzurpe autoritatea părinților? Să-l ascultăm pe Thomas Gage[a13] vorbind despre purtarea spaniolilor în Indii.

„Pentru a spori numărul oamenilor care plătesc dările, trebuie ca toți indienii care au cincisprezece ani să se căsătorească; și chiar s-a fixat vîrsta căsătoriei indienilor la paisprezece ani pentru bărbați și la treisprezece pentru fete. Se ia ca temei un canon care spune că pornirea spre păcat poate să compenseze vîrsta fragedă". El a asistat la una din aceste numărători: „era, spune el, un lucru rușinos". Așa că, în privința actului care trebuie să fie cel mai liber din lume, indienii sînt încă sclavi.

CAPITOLUL VIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

În Anglia, fetele abuzează adeseori de lege pentru a se căsători după placul lor, fără a-și consulta părinții. Nu știu dacă acest obicei nu ar putea fi tolerat acolo mai mult decît în alte părți, pentru motivul că, deoarece legile nu au statornicit acolo celibatul mănăstiresc, fetele nu au de ales altă situație decît pe aceea a căsătoriei și nu se pot abține de la ea. Dimpotrivă, în Franța, unde e statornicit

---

[a] *Relation de* Thomas Gage (Descrierea de călătorie a lui Thomas Gage), p. 171.

monahismul, fetele au mereu la dispoziție soluția celibatului; iar legea care le poruncește să aștepte consimțămîntul părinților ar putea fi acolo mai potrivită. În acest sens, obiceiul din Italia și din Spania ar fi cel mai puțin rațional: acolo este statornicit monahismul, iar căsătoria se poate face fără consimțămîntul părinților[14].

CAPITOLUL IX

DESPRE FETE

Fetele, care ajung să cunoască plăcerile și libertatea numai pe calea căsătoriei; care au o minte ce nu cutează să gîndească, o inimă ce nu cutează să simtă, ochi ce nu cutează să vadă, urechi ce nu cutează să audă; care nu se înfățișează în societate decît spre a se arăta stupide; fetele, osîndite ca, fără încetare, să se ocupe cu nimicuri și să se supună unor precepte, sînt destul de înclinate spre căsătorie: trebuie așadar ca băieții să fie stimulați spre ea.

CAPITOLUL X

CE-I DETERMINĂ PE OAMENI LA CĂSĂTORIE

Pretutindeni unde se găsește un loc în care două ființe omenești pot duce o viață tihnită se încheie o căsătorie. Natura îi îndeamnă îndeajuns pe oameni la aceasta, atunci cînd nu este împiedicată de greutățile traiului.

Popoarele tinere se înmulțesc și sporesc mult la număr. A trăi în celibat ar fi la ele ceva foarte supărător, pe cînd copii mulți nu sînt de loc un neajuns. Contrariul se întîmplă la un popor format.

CAPITOLUL XI

DESPRE ASPRIMEA CÎRMUIRII

Oamenii care nu au absolut nimic, cum sînt cerşetorii, au mulţi copii. Căci ei se află în situaţia popoarelor tinere: pe tată nu-l costă nimic să transmită meseria lui copiilor săi, care chiar sînt, prin naştere, unelte ale acestei meserii. Aceşti oameni, într-o ţară bogată ori superstiţioasă, se înmulţesc într-o măsură mai mare, pentru că asupra lor nu apasă sarcinile obşteşti, ci sînt ei înşişi sarcini ale societăţii. Dar oamenii care nu sînt săraci decît pentru că trăiesc sub o cîrmuire aspră, care văd în ogorul lor mai puţin baza mijloacelor lor de trai, cît un prilej de abuzuri din partea stăpînirii; aceşti oameni, spun eu, fac puţini copii. Ei nu au nici măcar atîta hrană cîtă le trebuie lor: atunci cum s-ar putea gîndi s-o mai împartă cu alţii? Ei nu se pot îngriji cînd sînt bolnavi: atunci cum ar putea să crească nişte fiinţe ce se află într-o stare de boală neîntreruptă, anume copilăria?[15]

Numai uşurătatea în a vorbi şi incapacitatea de a studia cu amănunţime ceva au făcut să se spună că cu cît supuşii sînt mai săraci, cu atît sînt mai numeroase familiile; că, cu cît sînt mai încărcaţi de impozite, cu atît caută ei mai mult să ajungă a fi în stare să le plătească[16]; iată două sofisme care totdeauna au dus şi vor duce totdeauna monarhiile la pieire.

Asprimea cîrmuirii poate merge pînă acolo încît să ducă la înăbuşirea simţămintelor naturale datorită însoşi simţămintelor naturale. Femeile din America[a][17] nu-şi provocau oare avorturi numai pentru ca copiii lor să nu aibă stăpîni atît de cruzi?

---

[a] *Relation de Thomas Gage*, p. 58.

CAPITOLUL XII

DESPRE NUMĂRUL FETELOR ŞI AL BĂIEŢILOR ÎN DIFERITE ŢĂRI

Am spus deja[a] că în Europa se nasc ceva mai mulţi băieţi decît fete. S-a observat că în Japonia[b] se nasc ceva mai multe fete decît băieţi. În condiţii egale, în Japonia vor fi mai multe femei capabile de procreare decît în Europa şi, ca atare, o populaţie mai numeroasă.

Descrierile de călătorie[c] ne arată că în Bantam există zece fete la un băiat: o asemenea disproporţie, care ar face ca numărul familiilor de acolo să fie faţă de numărul celor din alte clime ca unu faţă de cinci şi jumătate, ar fi excesivă. Familiile ar putea să fie acolo într-adevăr mai mari, dar există puţini oameni îndeajuns de înstăriţi ca să poată întreţine o familie atît de mare.

CAPITOLUL XIII

DESPRE PORTURILE MARITIME

În porturile maritime, unde oamenii se expun la mii de primejdii şi se duc să trăiască sau să moară în regiuni îndepărtate, există mai puţini bărbaţi decît femei; totuşi, acolo există mai mulţi copii decît în alte părţi: aceasta se datoreşte uşurinţei întreţinerii. Poate chiar că părţile grase ale peştelui sînt mai proprii pentru producerea acelei substanţe care serveşte la procreare. Aceasta

---

[a] În cartea XVI, cap. IV.

[b] Vezi Kempfer, care prezintă un recensămînt din Meaco.

[c] *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes* (Culegere de călătorii care au servit la instituirea Companiei Indiilor), vol. I, p. 347.

ar fi una din cauzele nenumăratei mulțimi de oameni care există în Japonia[a] și în China[b], unde hrana este alcătuită aproape numai din pește[c]. Dacă ar fi așa, anumite reguli monahale, care impun ca hrană peștele, ar fi în contradicție cu însăși intenția legiuitorului.

CAPITOLUL XIV

DESPRE PRODUSELE SOLULUI CARE CER UN NUMĂR MAI MARE SAU MAI MIC DE LOCUITORI

Regiunile de păşunat sînt puțin populate, pentru că acolo puțini oameni își găsesc o ocupație; pămînturile arabile dau de lucru la mai mulți oameni, iar podgoriile la un număr mult mai mare.

În Anglia, s-au auzit adeseori plîngeri cum că sporirea păşunilor aducea scăderea numărului locuitorilor[d]; iar în Franța, se poate observa că marea întindere a podgoriilor este una dintre însemnatele cauze ale numeroasei ei populații.

Țările în care minele de cărbuni procură combustibil au față de altele avantajul că acolo nu este nevoie de păduri și că toate pămînturile pot fi cultivate.

În regiunile în care se cultivă orezul e nevoie de lucrări mari de irigație; deci acolo își găsesc ocupație mulți oameni. Ceva mai mult: acolo este nevoie de mai puțin

---

[a] Japonia este alcătuită din insule, ea are multe țărmuri, iar în mare se află foarte mult pește.

[b] China este plină de cursuri de apă.

[c] Vezi Du Halde, vol. II, pp. 139, 142 și urm.

[d] Majoritatea proprietarilor de pămînt, spune Burnet, văzînd că cîștigă mai bine din vînzarea lînii decît din a grîului lor, și-au îngrădit posesiunile. Comunele[1], care piereau de foame, s-au răsculat: s-a propus o lege agrară; înșuși tînărul rege a scris în această privință; s-au dat proclamații împotriva celor care își împrejmuiseră pămînturile. *Abrégé de l'histoire de la réforme* (Prescurtare a istoriei reformei)[1], pp. 44 și 83.

pămînt pentru a asigura întreținerea unei familii decît în regiunile care produc alte grîne; în sfîrșit, pămîntul, care în alte părți folosește pentru a procura hrana animalelor, servește acolo ca să procure în chip nemijlocit hrana oamenilor; munca pe care în alte părți o îndeplinesc animalele, aici este îndeplinită de către oameni; iar cultura pămîntului devine pentru oameni o uriașă manufactură[20].

CAPITOLUL XV

DESPRE NUMĂRUL LOCUITORILOR ÎN RAPORT CU MEȘTEȘUGURILE

Atunci cînd există o lege agrară și cînd pămînturile sînt împărțite în mod egal, țara poate să fie foarte populată, cu toate că există puține meșteșuguri, deoarece fiecare cetățean obține, muncindu-și pămîntul, tocmai cele trebuincioase traiului său, și toți cetățenii la un loc consumă întreaga recoltă a țării. Așa era în unele republici antice.

În statele noastre de astăzi însă, pămînturile sînt distribuite în mod inegal; ca atare, ele produc o recoltă mai mare decît pot să consume cei care le cultivă; și dacă meșteșugurile sînt neglijate și agricultura constituie singura îndeletnicire, țara nu poate să fie populată. Cei care cultivă sau pun pe alții să cultive pămîntul, avînd produse peste nevoile lor, nimic nu îi îndeamnă să muncească și anul următor: căci, altminteri, produsele nu ar fi consumate de către oamenii fără ocupație, deoarece oamenii care stau fără lucru nu ar avea cu ce să le cumpere. Trebuie deci să se înfiripeze meșteșuguri pentru ca produsele agricole să fie consumate de către plugari și meșteșugari. Într-un cuvînt, în aceste state este nevoie ca mulți oameni să cultive peste ceea ce corespunde trebuințelor lor. Pentru aceasta, trebuie să li se

trezească dorința de a avea un prisos, dorință pe care însă numai dezvoltarea meșteșugurilor o poate trezi.

Mașinile, a căror menire este de a ușura munca meșteșugarului, nu sînt întotdeauna de folos. Dacă un obiect se vinde la un preț moderat, care să convină deopotrivă și celui care îl cumpără și lucrătorului care l-a făcut, mașinile care ar simplifica confecționarea lui, adică ar micșora numărul lucrătorilor, ar fi dăunătoare; și dacă morile de apă nu ar fi introduse peste tot, eu nu le-aș socoti atît de folositoare pe cît se spune, deoarece ele au condamnat la inactivitate nenumărate brațe, au lipsit pe mulți oameni de folosința apelor și au făcut ca multe pămînturi să-și piardă rodnicia[21].

CAPITOLUL XVI

DESPRE ATITUDINEA LEGIUITORULUI FAȚĂ DE ÎNMULȚIREA POPULAȚIEI

Rînduielile privitoare la numărul cetățenilor depind în mare măsură de împrejurări. Există țări în care natura a făcut totul; acolo legiuitorul nu mai are deci nimic de făcut. La ce bun să mai stimuleze, cu ajutorul legilor, înmulțirea populației, cînd fecunditatea proprie climei asigură un număr îndestulător de locuitori? Uneori clima este mai favorabilă decît solul, numărul locuitorilor sporînd, pe de o parte, iar foametea nimicindu-i, pe de alta: în această situație se află China. De aceea, acolo tatăl își vinde fiicele și își abandonează copiii mici. Aceleași cauze produc în Tonkin aceleași efecte[a]; și nu este nevoie să recurgem la ideea metempsihozei pentru a explica aceasta, cum fac călătorii arabi, a căror descriere de călătorie ne-a redat-o[b] Renaudot[22].

[a] *Voyages de* Dampierre (Călătoriile lui Dampierre), vol. II, p. 41.

[b] *Ibidem*, p. 167.

Din aceleaşi cauze, în insula Formosa[a] religia nu le îngăduie femeilor să aducă pe lume copii, dacă nu au treizeci şi cinci de ani: înainte de această vîrstă preoteasa le calcă pîntecele şi le provoacă avort.

CAPITOLUL XVII

DESPRE GRECIA ŞI DESPRE NUMĂRUL LOCUITORILOR EI

Ceea ce se datoreşte, în anumite ţări ale Orientului, unor cauze de ordin fizic, s-a datorat în Grecia naturii guvernămîntului. Grecii erau un mare popor, constituit în cetăţi care îşi aveau fiecare cîrmuirea şi legile sale. Ele nu erau mai pornite pe cuceriri decît sînt astăzi cele din Elveţia, din Olanda şi din Germania[23]. În fiecare republică, legiuitorul avusese ca scop, în interior, fericirea cetăţenilor, iar în afară, o putere care să nu fie inferioară aceleia a cetăţilor vecine[b]. Cu un teritoriu mic şi cu o mare prosperitate, era uşor ca numărul cetăţenilor să crească şi să devină pentru ele apăsător: de aceea, grecii creau fără încetare colonii[c]; se tocmeau ca mercenari, cum fac astăzi elveţienii; nu a fost neglijat nimic din ceea ce putea să împiedice sporirea prea mare a numărului copiilor.

Existau, la ei, republici a căror formă de organizare era neobişnuită. Nişte popoare subjugate erau obligate să procure cetăţenilor mijloacele de trai: lacedemonienii erau hrăniţi de către iloţi; cretanii, de către perieci; tesalienii, de către penesti. Acolo nu trebuia să existe decît un anumit număr de oameni liberi, pentru ca sclavii să fie în stare să le procure mijloacele de trai. Noi spunem astăzi că trebuie să limităm numărul trupelor regulate[24].

---

[a] Vezi *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes*, vol. V, partea I, pp. 182 şi 188.

[b] Prin vitejie, disciplină şi exerciţii militare.

[c] Galii, care erau în aceeaşi situaţie, au făcut la fel.

Or, Lacedemona era o armată întreţinută de către ţărani; trebuia deci să se limiteze această armată; altminteri, oamenii liberi, care se bucurau de toate avantajele în societate, s-ar fi înmulţit peste măsură, iar plugarii ar fi fost zdrobiţi de povară.

Gînditorii politici greci au dat, ca atare, o atenţie deosebită reglementării numărului de cetăţeni. Platon[a] îl fixează la cinci mii patruzeci şi cere să se frîneze ori să se stimuleze înmulţirea, după trebuinţă, prin onoruri, prin oprobriu şi prin poveţele bătrînilor, el cere chiar să se reglementeze numărul căsătoriilor[b25] în aşa fel, încît populaţia să se refacă necontenit, fără ca republica să fie împovărată.

Dacă legea ţării, spune Aristotel[c], interzice abandonarea copiilor, va trebui să se limiteze numărul celor pe care fiecare îi poate zămisli. Dacă oarecari căsnicii devin fecunde peste limita impusă de lege, el sfătuieşte[d] să se provoace avortul mai înainte ca embrionul să aibă viaţă.

Aristotel ne redă mijlocul dezgustător pe care îl întrebuinţau cretanii pentru ca să evite numărul prea mare de copii, dar simţămîntul de pudoare m-a oprit să-l descriu[26].

Există locuri, mai spune Aristotel[e], unde legea îi face cetăţeni pe străini, sau pe bastarzi, sau pe cei a căror mamă este ea singură cetăţeană; de îndată însă ce au destulă populaţie, nu mai fac lucrul acesta. Sălbaticii din Canada îşi ard prizonierii, dar atunci cînd au de unde să le dea colibe goale, îi consideră ca aparţinînd neamului lor.

Cavalerul Petty[27] a presupus, în calculele sale, că un om valorează în Anglia suma cu care ar putea fi vîndut la Alger[f]. Aceasta nu poate fi exact decît pentru Anglia; există ţări în care un om nu valorează nimic; şi chiar unele în care el valorează mai puţin decît nimic.

---

[a] În *Legile* sale, cartea V.
[b] *Republica*, cartea V.
[c] *Politica*, cartea VII, cap. XVI.
[d] *Ibidem*.
[e] *Politica*, cartea III, cap. III.
[f] Şaizeci de lire sterline.

CAPITOLUL XVIII

DESPRE STAREA POPOARELOR ÎNAINTE DE ROMANI

Italia, Sicilia, Asia Mică, Spania, Galia, Germania erau, aproape ca și Grecia, pline de popoare mici și ticsite de locuitori: ca atare, acolo nu era nevoie de legi pentru a spori numărul acestora[28].

CAPITOLUL XIX

DEPOPULAREA PĂMÎNTULUI

Toate aceste mici republici au fost înghițite de una mare și pămîntul s-a depopulat încetul cu încetul: ca dovadă este de aiurs să vedem cum erau Italia și Grecia înainte și după victoriile romanilor.

„Mă va întreba cineva, spune Titus Livius[a], unde au putut găsi volscii destui soldați pentru a duce război, după ce au fost învinși de atîtea ori. Trebuie să fi fost o populație foarte numeroasă în aceste ținuturi, care n-ar fi astăzi decît o pustietate, dacă nu ar exista cîțiva soldați și cîțiva sclavi romani".

„Oracolele au amuțit, spune Plutarh[b], pentru că locurile unde răsuna glasul lor sînt pustiite: cu greu s-ar găsi astăzi în Grecia trei mii de oșteni".

„Nu voi descrie de fel, spune Strabon[c], Epirul și locurile din împrejurimi, deoarece aceste ținuturi sînt cu totul pustii. Această depopulare, care a început de mult timp, continuă zi de zi; astfel că soldații romani se așază cu tabăra în casele părăsite". El află cauza acestei stări

---

[a] Cartea VI [cap. XII][29].
[b] *Oeuvres morales, Despre oracolele care au amuțit.*
[c] Cartea VII, p. 496.

de lucruri în Polybios, care spune că Paulus Aemilius[30], după victoria sa, a distrus şaptezeci de oraşe din Epir şi a luat de acolo o sută cincizeci de mii de sclavi.

CAPITOLUL XX

ROMANII AU FOST NEVOIŢI SĂ FACĂ LEGI PENTRU ÎNMULŢIREA POPULAŢIEI

Distrugînd toate popoarele, romanii se distrugeau şi pe ei înşişi. Fiind într-o necurmată acţiune şi sforţare, silnicind mereu pe cîte cineva, ei se uzau, cum se întîmplă cu o armă de care te foloseşti într-una.

Nu voi vorbi de fel aici despre grija pe care au avut-o ei ca să-şi procure cetăţeni pe măsură ce îi pierdeau[a], despre aliaţele pe care le-au creat, despre drepturile cetăţeneşti pe care le-au acordat şi despre acea imensă pepinieră de cetăţeni pe care au găsit-o în sclavii lor. Voi spune ce au făcut nu pentru a înlocui pierderile de cetăţeni, ci pe acelea de locuitori în general; şi, întrucît a fost poporul care a ştiut cel mai bine din lume să-şi potrivească legile cu intenţiile sale, nu este de loc lipsit de interes să cercetăm ce a făcut el în această privinţă[31].

CAPITOLUL XXI

DESPRE LEGILE ROMANILOR CU PRIVIRE LA ÎNMULŢIREA POPULAŢIEI

Străvechile legi ale Romei au căutat în chip strălucitor să-i determine pe cetăţeni la căsătorie. Senatul şi poporul au făcut deseori rînduieli în această privinţă, cum spune Augustus în cuvîntarea redată de către Dion[b].

---

[a] Am tratat despre aceasta în *Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et de leur Décadence.*

[b] Cartea LVI.

Dionysios din Halicarnas[a] nu poate crede că după moartea celor trei sute cinci fabieni exterminaţi de către vei, nu ar mai fi rămas din această seminţie decît un singur copil, deoarece legea veche, care impunea fiecărui cetăţean să se căsătorească şi să-şi crească toţi copiii, era încă în vigoare[b].

În afară de legi, şi censorii erau cu ochii aţintiţi la căsătorii; şi, după trebuinţele republicii, ei îi stimulau pe cetăţeni în această direcţie, şi prin ameninţarea dezonoarei[c], şi prin pedepse.

Corupţia, care a început să atingă moravurile, a contribuit în mare măsură la a-i face pe cetăţeni să simtă silă faţă de căsătorie, care nu oferă decît griji celor ce nu nu mai pot gusta plăcerile nevinovate. Acesta este spiritul cuvîntării[d] pe care a ţinut-o în faţa poporului Metellus Numidicus, pe timpul cînd era censor. „Dacă ar fi cu putinţă să ne lipsim cu totul de femei, atunci ne-am elibera de acest rău; dar, întrucît natura a rînduit că nu putem trăi aproape de loc fericiţi cu ele, nici să dăinuim fără ele, trebuie să avem în vedere mai mult conservarea neamului nostru decît satisfacţiile trecătoare".

Corupţia moravurilor a distrus censura, care fusese înfiinţată pentru a înlătura corupţia moravurilor; dar, atunci cînd această corupţie a devenit generală, censura nu a mai avut putere[e].

Dezbinările civile, triumviratele, proscripţiile au slăbit Roma mai mult decît oricare din războaiele pe care le-ar mai fi purtat: rămăseseră cetăţeni[f] puţini, iar cea mai

---

[a] Cartea II.

[b] Anul 277 de la fundarea Romei.

[c] Vezi, despre ce au făcut în această privinţă, Titus Livius, cartea XLV; *Epitoma* lui Titus Livius, cartea LIX; Aulus Gellius, cartea I, cap. VI; Valerius Maximus, cartea II, cap. XIX.

[d] Ea se află în Aulus Gellius, cartea I, cap. VI.

[e] Vezi ce am spus în cartea V, cap. XIX[32].

[f] După războiul civil, Caesar, făcînd recensămîntul, nu s-au mai găsit decît o sută cincizeci de mii de capi de familie. *Epitoma* lui Florus asupra lui Titus Livius, decada a doua-sprezecea.

mare parte nu erau căsătoriţi. Pentru a îndrepta acest ultim rău, Caesar şi Augustus au restabilit censura şi au voit chiar să fie censori[a]. Ei au statornicit diferite rînduieli: Caesar a acordat recompense celor care aveau mulţi copii[b]; el a interzis femeilor care aveau sub patruzeci şi cinci de ani şi care nu aveau nici soţ, nici copii, să poarte pietre preţioase şi să se folosească de litiere[c]: metodă excelentă de a lupta împotriva celibatului cu ajutorul vanităţii. Legile lui Augustus au fost mai stăruitoare[d]. El a aplicat[e33] noi pedepse celor care nu erau căsătoriţi şi a sporit recompensele pentru cei care erau căsătoriţi şi pentru cei care aveau copii. Tacitus le numeşte pe acestea legile *Iulia*[f]. Este probabil că în ele au fost contopite vechile rînduieli statornicite de către senat, popor şi censori.

Legea lui Augustus a întîmpinat mii de piedici; şi la treizeci şi patru[g] de ani după ce a fost făcută, cavalerii romani i-au cerut revocarea. El a poruncit să fie puşi de o parte cei căsătoriţi, iar de alta, cei care nu erau căsătoriţi: s-a găsit că cei din urmă erau în număr mai mare, ceea ce i-a surprins pe cetăţeni şi i-a făcut să roşească. Cu gravitatea vechilor censori, Augustus le-a vorbit astfel[h]:

„În timp ce bolile şi războaiele ne răpesc atîţia cetăţeni, care va fi soarta cetăţii, dacă nimeni nu se mai căsătoreşte? Cetatea nu constă din case, porticuri şi pieţe publice: oamenii formează cetatea. Nu veţi vedea nicidecum, ca în poveşti, oameni ieşind de sub pămînt pentru a se îngriji de treburile voastre. Voi nu staţi celibatari ca să trăiţi singuri; toţi aveţi legături cu femei care vă

---

[a] Vezi Dion, cartea XLIII; şi Xiphil., *in Augusto* (Despre Augustus).

[b] Dion, cartea XLIII; Suetonius, *Vie de César* (Viaţa lui Caesar), cap. XX; Appian, cartea II, *De la guerre civile.*

[c] Eusebiu, în *Cronica* sa.

[d] Dion, cartea LIV [cap. XVI].

[e] În anul 736 de la fundarea Romei.

[f] *Iulias rogationes. Anale*, cartea III [cap. XXV].

[g] În anul 762 de la fundarea Romei. Dion, cartea LVI [cap. I].

[h] Am prescurtat acest discurs, care este de o lungime supărătoare; el se află redat în Dion, cartea LVI.

sînt părtaşe la masă şi la pat, şi nu căutaţi decît tihna în destrăbălarea voastră. O să citaţi poate aici exemplul fecioarelor vestale? Dar atunci, dacă nu respectaţi legile castităţii, ar trebui să fiţi pedepsiţi ca şi ele[34]. Voi sînteţi deopotrivă cetăţeni răi, fie că toţi imită exemplul vostru, fie că nimeni nu îl urmează. Singurul meu scop este dăinuirea republicii[35]. Am sporit pedepsele pentru cei care nu s-au supus; iar în privinţa recompenselor, ele sînt aşa de însemnate, încît nu ştiu ca vreodată virtutea să fi primit unele mai mari; există recompense mai mici, care sînt pentru mii de oameni îmbold ca să-şi pună în primejdie viaţa, iar acestea nu vă vor îndemna ele oare să vă luaţi o soţie şi să creşteţi copii?"

El a dat legea care a fost numită *Iulia,* după numele lui, şi *Papia Poppaea*[36], după numele consulilor[a] care şi-au exercitat funcţia într-o parte a acelui an. Întinderea răului se vădea în însuşi faptul alegerii lor; Dion[b] ne spune că ei nu erau căsătoriţi şi nu aveau copii.

Această lege a lui Augustus a fost, la drept vorbind, un cod de legi, o colecţie sistematică a tuturor rînduielilor care se puteau statornici în această materie. Aici au fost prelucrate legile *Iulia*[c] şi li s-a dat mai multă tărie; ele sînt atît de cuprinzătoare, influenţează asupra atîtor lucruri, încît alcătuiesc cea mai frumoasă parte din legile civile ale romanilor.

Părţile din care sînt formate le găsim[d] răspîndite în preţioasele fragmente ale lui Ulpianus; în legile din *Digeste* extrase din autorii care au scris despre legile *Papia;* în istoricii şi autorii care le-au citat; în *Codul theodosian,* care le-a abrogat; în părinţii bisericii care le-au criticat, cu un zel de bună seamă lăudabil pentru lucrurile din viaţa de dincolo, dar cu o foarte slabă cunoaştere a treburilor celei de aici.

---

[a] *Marcus Pappius Mutilus* şi *Q. Poppaeus Sabinus.* Dion, cartea LVI.

[b] *Ibidem.*

[c] Titlul XXV al *Fragmentelor* lui Ulpianus distinge foarte bine legea *Iulia* de legea *Papia*[37].

[d] Jacques Godefroy[38] a făcut o compilaţie din ele.

Aceste legi aveau mai multe capitole, şi se cunosc treizeci şi cinci[a]. Dar, mergînd la subiect pe cel mai drept drum îmi va fi cu putinţă, voi începe cu capitolul despre care Aulus Gellius[b] ne spune că este al şaptelea şi care se referă la onorurile şi recompensele acordate de această lege.

Romanii, proveniţi în cea mai mare parte din orasele latine, care erau colonii lacedemoniene[c39], şi care chiar împrumutaseră din aceste oraşe o parte din legile lor[d], aveau, ca şi lacedemonienii, faţă de bătrîneţe, acel respect care îi acordă toate onorurile şi toate precăderile. Cînd republica a început să ducă lipsă de cetăţeni, s-au acordat căsătoriei şi numărului de copii prerogativele care se acordaseră vîrstei[e]. Unele au fost acordate căsătoriei ca atare, independent de copiii care se puteau naşte din ea: acestea constituiau ceea ce se numea dreptul soţilor. Altele au fost acordate celor care aveau copii, iar unele mai mari, celor care aveau trei copii. Nu trebuie ca aceste trei lucruri să fie confundate. De unele dintre aceste privilegii se bucurau întotdeauna oamenii căsătoriţi, ca, de exemplu, să ocupe un anume loc la teatru[f]; de altele, ei nu se bucurau decît atunci cînd nu le pretindeau cei care aveau copii sau care aveau mai mulţi decît ei.

Aceste privilegii erau foarte întinse. Oamenii căsătoriţi care aveau cel mai mare număr de copii se bucurau întotdeauna de întîietate, fie în obţinerea onorurilor, fie în practicarea acestor onoruri[g]. Consulul cu cei mai mulţi

---

[a] Al treizeci şi cincilea este citat în legea 19, *Dig.* [Cartea XXIII, titlul II], *De ritu nuptiarum* (Despre formalităţile căsătoriei).

[b] Cartea II, cap. XV.

[c] Dionysios din Halicarnas.

[d] Romanii care au fost trimişi să cerceteze legile greceşti s-au dus la Atena şi în oraşele din Italia[40].

[e] Aulus Gellius, cartea II, cap. XV.

[f] Suetonius, *in Augusto*, cap. XLIV.

[g] Tacitus [*Anale*], cartea II [cap. LI]: *Ut numerus liberorum in candidatis praepolleret, quod lex iubebat*[41].

copii lua cel dintîi fasciile[a] şi îşi alegea provinciile[b]; senatorul care avea cei mai mulţi copii era trecut primul în catalogul senatorilor; în senat, el îşi spunea părerea cel dintîi[c]. Magistraturile puteau fi ocupate înainte de vîrsta stabilită pentru aceasta, deoarece fiecare copil aducea o dispensă de un an[d]. Dacă la Roma, cineva avea trei copii, el era scutit de toate obligaţiile personale[e]. Femeile libere din naştere care aveau trei copii, şi libertele care aveau patru, ieşeau[f] de sub acea tutelă perpetuă sub care le ţineau[g] vechile legi ale Romei[42].

Iar dacă existau recompense, existau şi pedepse[h]. Cei care nu erau căsătoriţi nu puteau să primească nimic prin testament de la străini[i]; iar cei care, fiind căsătoriţi, nu aveau copii, nu primeau decît jumătate[j][43]. Romanii, spune Plutarh[k], se căsătoreau pentru a fi moştenitori, iar nu pentru a avea moştenitori.

Donaţiile pe care puteau să şi le facă prin testament soţul şi soţia erau limitate prin lege. Puteau să-şi doneze

---

[a] Aulus Gellius, cartea II, cap. XV.

[b] Tacitus, *Anale*, cartea XV [cap. XIX].

[c] Vezi legea 6, § 5, *Dig.* [cartea I, titlul II], *De decurionibus* (Despre decurioni).

[d] Vezi legea 2, *Dig.* [cartea IV, titlul IV],*De minoribus* (Despre minori).

[e] Legile 1 [§ 3] şi 2 [§ 1], *Dig.* [cartea I, titlul V], *De vacat. et excusat. muner.* (Despre dispense şi scuze în materie de sarcini politice).

[f] *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XXIX, § 3.

[g] Plutarh, *Viaţa lui Numa.*

[h] Vezi *Fragmentele* lui Ulpianus, la titlurile XIV, XV, XVI, XVI şi XVIII, care constituie una dintre frumoasele părţi ale vechii jurisprudenţe romane.

[i] Sozomenos, cartea I, cap. IX. Primeau de la părinţii lor. *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XVI, § 1.

[j] Sozomenos[44], cartea I, cap. IX, şi legea unică, *Codul theodosian* [cartea VIII, titlul XVI], *De infirm. poenis coelib. et orbitat* (Despre anularea pedepsei contra celibatului şi a lipsei de copii).

[k] *Oeuvres morales, Despre dragostea părinţilor faţă de copiii lor* [cap. 2].

întregul avut[a], dacă aveau copii unul de la altul; dacă nu aveau așa ceva, puteau să primească a zecea parte din moștenire, pe temeiul căsătoriei; iar dacă aveau copii din altă căsătorie, ei puteau să-și doneze atîtea zecimi cîți copii aveau[45].

Dacă un soț lipsea de lîngă soția lui[b] din alt motiv decît pentru treburile publice, el nu putea să o moștenească.

Legea acorda unui soț sau unei soții care supraviețuia un interval de doi ani pentru a se recăsători[c] și un an și jumătate în caz de divorț. Părinții care nu voiau să-și căsătorească copiii ori să dea zestre fetelor lor erau constrînși la aceasta de către magistrați[d].

Nu se putea face logodna atunci cînd căsătoria trebuia să fie amînată cu mai mult de doi ani[e]; și întrucît o fată nu putea fi luată în căsătorie decît atunci cînd avea doisprezece ani, nu putea fi logodită decît la zece. Legea nu voia ca, sub pretextul logodnei, cineva să se bucure în mod inutil[f] de privilegiile oamenilor căsătoriți.

Unui bărbat care avea șaizeci de ani îi era interzis să se căsătorească cu o femeie de cincizeci de ani[g]. Întrucît se acordaseră privilegii însemnate celor căsătoriți, legea

---

[a] Vezi mai pe larg despre aceasta în *Fragmentele* lui Ulpianus, titlurile XV și XVI.

[b] *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XVI, § 1.

[c] *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XIV. Se pare că primele legi *Iulia* acordau un interval de trei ani. Cuvîntarea lui Augustus, în Dion, cartea LVI; Suetonius, *Viața lui Augustus, cap.* XXXV. Alte legi *Iulia* nu au acordat decît un an. În sfîrșit, legea *Papia* a acordat doi ani. *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XIV. Aceste legi nu erau de loc pe placul poporului, iar Augustus le îndulcea sau le înăsprea, după cum poporul era mai mult sau mai puțin dispus să le rabde.

[d] Acesta era articolul al treizeci și cincilea din legea *Papia*, L. 19, *Dig.* [cartea XXIII, titlul II], *De ritu nuptiarum.*

[e] Vezi Dion, cartea LIV, pentru anul 736; Suetonius, *in Octavio* (Despre Octavius), cap. XXXIV.

[f] Vezi Dion, cartea LIV; și în același Dion, *Cuvîntarea lui Augustus*, cartea LVI.

[g] *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XVI și legea XXVII, în *Cod* [cartea V, titlul IV], *De Nuptiis* (Despre căsătorie).

nu voia să existe căsătorii inutile. Din același motiv, senatus-consultul *Calvisian* declara inegală căsătoria unei femei trecute de cincizeci de ani cu un bărbat care avea mai puțin de șaizeci[a], astfel că o femeie de cincizeci de ani nu se putea mărita fără să-și atragă pedepsele prevăzute de aceste legi. Tiberius a sporit severitatea legii *Papia*[b] și a interzis unui bărbat de șaizeci de ani să ia în căsătorie o femeie care avea mai puțin de cincizeci, așa că un om de șaizeci de ani nu se putea căsători, în nici un caz, fără să-și atragă pedeapsa; însă Claudius a abrogat ceea ce se statornicise sub Tiberius în această privință[c].

Toate aceste rînduieli erau mai potrivite cu clima Italiei decît cu cea din nord, unde un bărbat de șaizeci de ani este încă în putere și unde femeile de cincizeci de ani nu sînt în general sterile.

Pentru a nu limita în mod inutil posibilitatea de alegere, Augustus a îngăduit tuturor bărbaților liberi din naștere care nu erau senatori[d] să se căsătorească cu libertе[e]. Legea[f] *Papia* interzicea senatorilor să ia în căsătorie femei dezrobite sau care apăruseră pe scenă; iar pe vremea lui Ulpianus[g], celor liberi din naștere le era interzis să ia în căsătorie femei care duseseră o viață destrăbălată, care se arătaseră pe scenă sau care fuseseră condamnate printr-o hotărîre publică. De bună seamă că vreun senatus-consult stabilise toate acestea. Pe vremea republicii nu se făcuseră aproape de loc asemenea legi, pentru că censorii înlăturau neorînduielile care se produceau în această privință sau le preîntîmpinau.

---

a *Ibidem*, titlul XVI, § 3.

b Vezi Suetonius, *in Claudio* (Despre Claudius), cap. XXIII.

c Vezi Suetonius, *Viața lui Claudius*, cap. XXIII și *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XVI, § 3.

d Dion, cartea LIV, *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XIII.

e Cuvîntarea lui Augustus, în Dion, cartea LVI.

f *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XIII, și legea XLIV, *Dig.* [cartea XXIII, titlul II], *De ritu nuptiarum*, la sfîrșit.

g Vezi *Fragmentele* lui Ulpianus, titlurile XIII și XVI.

Cînd Constantin[a] a făcut o lege prin care îngloba în interdicţia prevăzută de legea *Papia* nu numai pe senatori, ci şi pe toţi cei ce ocupau o poziţie înaltă în stat, fără a vorbi de cei ce erau de o condiţie inferioară, această lege a constituit dreptul acelui timp: numai celor liberi din naştere, cuprinşi în legea lui Constantin, le erau interzise asemenea căsătorii. Iustinian[b] a abrogat şi legea lui Constantin, îngăduind tuturor categoriilor de persoane să contracteze asemenea căsătorii; în felul acesta am dobîndit noi o atît de tristă libertate[46].

Este vădit că pedepsele îndreptate împotriva celor ce se căsătoreau, nesocotind interdicţia legii, erau la fel cu cele îndreptate împotriva celor ce nu se căsătoreau de loc. Aceste căsătorii nu le aduceau nici un avantaj civil[c]: dota[d] era caducă după moartea soţiei[49e].

Întrucît Augustus a trecut în folosul tezaurului public moştenirile şi legatele celor pe care aceste legi îi declarau incapabili[f], aceste legi s-au înfăţişat mai degrabă ca legi fiscale decît ca legi politice şi civile. Sila pe care o aveau deja oamenii faţă de o constrîngere ce părea copleşitoare a fost sporită de către aceea de a se vedea necontenit pradă lăcomiei fiscului. Din această pricină, sub Tiberius, a trebuit să se modifice aceste legi[g], Nero a micşorat recompensele pentru denunţătorii la fisc[h], Traian

---

[a] Vezi legea 1, în *Cod* [cartea V, titlul XXVII], *De nat. lib.* (Despre naşterea de copii)[47].

[b] Novella 117.

[c] Legea 37, *Dig.* [cartea XXXVIII, titlul I], *De oper. libert.* (Despre serviciile liberţilor)[48]; *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XVI, § 2.

[d] *Fragmentele* lui Ulpianus, în *loc. cit.*

[e] Vezi mai departe cap. XIII din cartea XXVI.

[f] Cu excepţia anumitor cazuri. Vezi *Fragmentele* lui Ulpianus, titl. XVIII, şi legea unică, în *Cod.* [cartea V, titl. LI], *De caduc tollend.*[50] (Despre desfiinţarea părţilor caduce).

[g] *Relatum de moderanda Papia Poppaea*[51]. Tacitus, *Anale*, cartea III.

[h] El le-a redus la a patra parte. Suetonius, *in Nerone* (în Nero), cap. X.

a stăvilit jafurile lor[a], Severus a modificat aceste legi[b], iar jurisconsulţii le-au socotit odioase, îndepărtîndu-se de severitatea lor, în hotărîrile lor.

De altminteri, împăraţii au redus însemnătatea acestor legi prin acordarea şi altor persoane a privilegiilor pe care le constituiau drepturile soţilor, a privilegiilor legate de existenţa copiilor şi a celor legate de un număr de cel puţin trei copii[c]. Ei au făcut mai mult: au scutit pe particulari de aplicarea pedepselor prevăzute de aceste legi[d]. Se părea însă că nişte rînduieli statornicite în vederea utilităţii publice nu trebuiau să admită scutiri.

Fusese ceva just să se acorde privilegiul celor cu copii[54] şi vestalelor[e], cărora religia le impunea să rămînă mereu fecioare; tot aşa s-a acordat[f] şi soldaţilor privilegiul soţilor, deoarece ei nu se puteau căsători. Se obişnuia ca împăraţii să fie scutiţi de îngrădirile stingheritoare ale anumitor legi civile; astfel, Augustus a fost scutit de obligaţia respectării legii care limita dreptul de a elibera pe sclavi[g] şi de acea care îngrădea dreptul de a dona prin testament[h]. Toate acestea nu erau decît cazuri izolate; mai tîrziu însă, scutirile au fost acordate fără măsură, iar regula nu a mai fost decît o excepţie.

---

a Vezi *Panegiricul* lui Plinius[52].

b Severus a prelungit pînă la douăzeci şi cinci de ani, pentru bărbaţi, şi pînă la douăzeci de ani, pentru fete, vîrsta prevăzută în legea *Papia*, după cum se vede din confruntarea *Fragmentelor* lui Ulpianus, titlul XVI, cu ceea ce spune Tertullianus, *Apologet.*[53], cap. IV.

c Censorul P. Scipio, în cuvîntarea ţinută poporului cu privire la moravuri, se plînge de abuzul, care se şi introdusese pe atunci, ca fiul adoptiv să atragă acelaşi privilegiu ca şi cel natural. Aulus Gellius, cartea V, cap. XIX.

d Vezi legea 31, *Dig.* [cartea XXIII, titlul II], *De ritu nuptiarum.*

e Prin legea *Papia*, Augustus le-a acordat acelaşi privilegiu ca şi mamelor. Vezi Dion, cartea LVI. Numa le acordase vechiul privilegiu al femeilor care aveau trei copii, constînd în a nu avea curator. Plutarh, în *Vie de Numa* (Viaţa lui Numa).

f Claudius le-a acordat acest privilegiu. Dion, cartea LX.

g *L. Apud eum* [14]. *Dig.* [cartea XL, titlul I], *De manumissionibus* (Despre dezrobiri), § 1.

h Dion, cartea LV.

Unele secte filozofice[55] introduseseră deja în imperiu un spirit de antipatie față de treburile publice, care nu s-ar fi putut propaga în asemenea măsură pe vremea republicii[a], cînd toată lumea era prinsă de îndeletnicirile războiului și de meșteșugurile păcii. De aici, ideea unei perfecțiuni legată de tot ceea ce duce la o viață contemplativă; de aici, sila față de grijile și de greutățile unei familii. Religia creștină, venind după filozofie, a fixat, ca să spunem așa, idei pe care aceasta nu făcuse decît să le pregătească.

Creștinismul a imprimat jurisprudenței pecetea sa; căci autoritățile civile au totdeauna legătură cu autoritățile bisericești. Aceasta se poate vedea în *Codul theodosian,* care nu este decît o compilație de dispoziții ale împăraților creștini.

Un panegirist[b] al lui Constantin spune acestui împărat: „Legile tale nu au fost făcute decît pentru a pedepsi viciile și a pune ordine în moravuri; ai înlăturat violența din vechile legi, care păreau că nu au alte scopuri decît de a întinde curse purității".

Este sigur că schimbările introduse de Constantin au avut la bază fie idei ce aveau legătură cu răspîndirea creștinismului, fie idei insuflate de perfecțiunea lui. Din primele idei au izvorît acele legi care au dat episcopilor o asemenea autoritate, încît ele au constituit fundamentul jurisdicției bisericești; de aci au luat naștere legile care au slăbit autoritatea părintească[c], luînd tatălui proprietatea avutului copiilor săi. Pentru a răs-

---

[a] Vezi în *De officiis* (Despre îndatoriri) a lui Cicero [cartea I], ideile sale asupra acestui spirit de speculații filozofice.

[b] Nazarie[56], *in Panegyrico Constantini anno 321.* (Panegiricul lui Constantin, anul 32).

[c] Vezi legile 1, 2 și 3 din *Codul theodosian* [cartea VIII, titlul XVII], *De bonis maternis, maternique generis* (Despre bunurile din partea mamei și a ascendenților materni), etc., și legea unică, în același *Cod*[57] [cartea VII[r], titlul XIX], *De bonis quae filiis famil. acquiruntur* (Despre bunurile ce se dobîndesc pentru fiii familiei).

pînd o religie nouă, trebuie să se restrîngă dependenţa peste măsură de mare a copiilor, care ţin totdeauna mai puţin la ceea ce este dinainte statornicit[58].

Legile care au avut în vedere perfecţiunea creştină au fost mai ales cele prin care împăratul a desfiinţat pedepsele prevăzute în legile *Papia*[a], scutindu-i de ele atît pe cei care nu erau căsătoriţi, cît şi pe cei care, fiind căsătoriţi, nu aveau copii.

„Aceste legi fuseseră statornicite, spune un istoric al bisericii[b], ca şi cum înmulţirea speciei umane ar putea să fie un rezultat al unor măsuri luate de noi, în loc să se vadă că numărul oamenilor creşte şi descreşte după rînduiala Providenţei".

Principiile religiei au influenţat extrem de mult înmulţirea speciei umane; uneori au stimulat-o, ca la evrei, mahomedani, ghebri şi chinezi; alteori au împiedicat-o, ca la romanii creştinaţi[59].

Pretutindeni s-a predicat neîncetat înfrînarea, adică acea virtute care este mai înaltă, deoarece, prin natura ei, trebuie să fie practicată de foarte puţini oameni[60].

Constantin nu se atinsese de legile decimarii[61], care sporeau darurile pe care soţul şi soţia şi le puteau face în raport cu numărul copiilor lor; Theodosius cel Tînăr a abrogat[c] şi aceste legi.

Iustinian a declarat valabile[d] toate căsătoriile pe care le interziseseră legile *Papia*. Aceste legi urmăreau ca oamenii să se recăsătorească; Iustinian[e] a acordat avantaje celor care nu se vor recăsători.

Potrivit vechilor legi, dreptul natural pe care îl are fiecare de a se căsători şi de a avea copii nu poate fi

---

[a] Leg. unică, *Codul theod.* [cartea VII, titlul XVI], *De infirm. poen. coelib. et orbit.*

[b] Sozomenos [cartea I, cap. IX], p. 27.

[c] Leg. 2 şi 3, *Codul theod.* [cartea VIII, titl. XVII], *De iur. lib.* (Despre dreptul copiilor)[62].

[d] Leg. *Sancimus* (Hotărîm) [27], *Codul* [cartea V, titl. IV], *De Nuptiis.*

[e] Novella 127, cap. III; Novella 118, cap. V.

luat. Astfel, atunci cînd cineva primea un legat[a] cu condiţia de a nu se căsători, atunci cînd un patron îl punea pe libertul său să jure[b] că el nu se va căsători şi că nu va avea copii, legea *Papia* anula[c] şi această condiţie şi acest jurămînt. Clauza statornicită la noi: *cu condiţia păstrării văduviei,* contrazice deci vechiul drept, şi îşi are originea în constituţiunile imperiale, alcătuite pe baza ideilor de perfecţiune[64].

Nu există vreo lege care să cuprindă o abrogare expresă a privilegiilor şi a onorurilor pe care romanii păgîni le acordaseră căsătoriilor şi numărului de copii; dar acolo unde celibatul avea precădere, nu se mai putea acorda consideraţie căsătoriei; şi întrucît arendaşii de impozite au putut fi siliţi să renunţe la atîtea profituri prin desfiinţarea pedepselor, se înţelege că a fost şi mai uşor să se desfiinţeze recompensele.

Acelaşi motiv de ordin religios, care făcuse să se îngăduie celibatul, a impus curînd chiar necesitatea celibatului. Ferească Dumnezeu să vorbesc aici împotriva celibatului pe care l-a adoptat religia![65] Dar cine ar putea să nu spună nimic împotriva celui pe care l-a statornicit desfrîul, împotriva celui în care cele două sexe, corupîndu-se prin înseşi simţămintele naturale, fug de o unire menită să-i facă mai buni, pentru ca să trăiască în cea care îi face întotdeauna mai răi?[66].

Este o regulă desprinsă chiar din natură că, cu cît se reduce mai mult numărul căsătoriilor ce s-ar putea încheia, cu atît se corup mai mult cele care sînt încheiate; cu cît există mai puţini oameni căsătoriţi, cu atît există mai puţină fidelitate în căsătorii; după cum, atunci cînd există mai mulţi hoţi, se săvîrşesc mai multe furturi.

---

[a] Leg. 54, *Dig.* [cartea XXXV, titl. I], *De condit. et demonst.*[63] (Despre condiţiuni şi desemnări).

[b] Leg. 5, § 4, *Dig.* [cartea XXXVII, titl. XIV], *De iure patronatus* (Despre dreptul de patronat).

[c] Paulus, în ale sale *Sentences* (Sentenţe), cartea III, titl. IV, § 15.

CAPITOLUL XXII

DESPRE ABANDONAREA COPIILOR[67]

Primii romani au avut o rînduială destul de bună cu privire la abandonarea copiilor. Dionysios din Halicarnas[a] spune că Romulus a impus tuturor cetăţenilor obligaţia de a-şi creşte toţi copiii de sex masculin şi fiicele cele mai mari. Dacă copiii erau diformi sau monstruoşi, el îngăduia ca ei să fie abandonaţi, după ce erau arătaţi la cinci dintre vecinii cei mai apropiaţi.

Romulus nu a îngăduit[b] uciderea nici unui copil avînd mai puţin de trei ani; prin aceasta, el împăca legea care dădea tatălui dreptul de viaţă şi de moarte asupra copiilor săi cu cea care îl oprea de a-i abandona.

În Dionysios din Halicarnas[c] mai aflăm că legea care impunea cetăţenilor îndatorirea de a se căsători şi de a-şi creşte toţi copiii era în vigoare în anul 277 de la fundarea Romei; se vede deci că obiceiul adusese o limitare legii lui Romulus, care îngăduia să se abandoneze fiicele mai mici.

Noi nu ştim ce a statuat cu privire la abandonarea copiilor Legea celor Douăsprezece Table, statornicită în anul 301 de la fundarea Romei decît printr-un pasaj din Cicero[d], care, vorbind despre tribunatul poporului, spune că, îndată după naşterea sa, întocmai ca şi copilul monstruos din Legea celor Douăsprezece Table, el a fost înăbuşit; aşadar, copiii care nu erau monstruoşi erau păstraţi, iar Legea celor Douăsprezece Table nu a modificat cu nimic rînduielile precedente.

„Germanii, spune Tacitus[e], nu îşi abandonează copiii;

---

[a] *Antiquités romaines* (Antichităţi romane), cartea II.
[b] *Ibidem.*
[c] Cartea IX.
[d] Cartea III, *De legibus* (Despre legi) [cap. XIX].
[e] *De moribus Germanorum* (Despre obiceiurile germanilor) [cap. XIX].

iar la ei, bunele moravuri au mai multă tărie decît au în alte părți legile bune". La romani, existau așadar legi împotriva acestui obicei și ele nu mai erau respectate. Nu găsim nici o lege romană care să îngăduie abandonarea copiilor[a]; a fost fără îndoială vorba în această privință de un abuz practicat în timpurile din urmă, cînd luxul a făcut să dispară bunăstarea, cînd bogățiile împărțite erau numite lipsuri, cînd tatăl socotea ca pierdut ceea ce dădea familiei sale și cînd făcea deosebire între această familie și proprietatea sa.

CAPITOLUL XXIII

DESPRE STAREA LUMII DUPĂ PRĂBUȘIREA ROMANILOR

Rînduielile statornicite de romani pentru a spori numărul cetățenilor lor au fost eficace atîta timp cît republica lor, aflată în plină forță a orînduirii sale, nu avea de compensat decît pierderile pe care le suferea ca urmare a curajului, îndrăznelii, fermității, dragostei de glorie și chiar virtuții sale. În curînd însă, legile cele mai înțelepte nu au fost în stare să refacă ceea ce o republică în agonie, o anarhie generală, un guvernămînt militar, o cîrmuire aspră, un despotism îngîmfat, o monarhie slabă și o curte stupidă, neghioabă și superstițioasă distruseseră în mod succesiv; ai fi spus că ei nu cuceriseră lumea decît pentru a o slăbi și a o preda lipsită de apărare barbarilor. Popoarele gotice, getice, sarazine[68] și tătărești au năpădit-o, rînd pe rînd; în curînd, popoarele barbare nu au mai avut de distrus decît tot popoare barbare. Tot așa, în vremurile mitologice, după inundații și potopuri, au ieșit din pămînt oameni înarmați care s-au nimicit unii pe alții.

---

[a] În *Digeste* nu există nici un titlu în această privință; titlul din *Cod.* [VIII, 51], precum și Novellele nu spun nimic despre aceasta.

CAPITOLUL XXIV

SCHIMBĂRI CARE AU AVUT LOC ÎN EUROPA ÎN PRIVINȚA NUMĂRULUI DE LOCUITORI

În starea în care se afla Europa, nu s-ar fi crezut ca ea să se poată reface, îndeosebi atunci cînd, sub Carol cel Mare, ea nu mai forma decît un vast imperiu. Dar, datorită naturii guvernămîntului de pe atunci, ea s-a împărțit într-un mare număr de mici stăpîniri de sine stătătoare. Și, întrucît un senior locuia în satul ori în orașul său, și deoarece măreția, bogăția, puterea și, mai mult decît atît, siguranța lui depindeau de-a dreptul de numărul locuitorilor, fiecare a depus o deosebită stăruință ca să-și aducă la înflorire micul său ținut; lucrul acesta a izbutit în așa de mare măsură încît, în ciuda neorînduielilor conducerii, a lipsei de cunoștințe care au fost dobîndite de atunci încoace cu privire la comerț, a numărului mare de războaie și de conflicte care s-au iscat neîncetat, în cea mai mare parte a regiunilor Europei a existat mai multă populație decît astăzi.

Nu am timp să adîncesc această chestiune; dar voi cita uriașele armate ale cruciaților, alcătuite din tot felul de oameni. Domnul Pufendorf spune[a] că sub Carol al IX-lea existau în Franța douăzeci de milioane de oameni.

Această scădere a numărului de locuitori este efectul neîncetatelor contopiri a mai multor state mici. Odinioară, fiecare sat din Franța era o capitală; astăzi nu mai există decît una mare; fiecare parte a statului era un centru de putere; astăzi totul gravitează spre un singur centru și acest centru este, ca să spunem așa, însuși statul[69].

---

[a] *Histoire de l'univers* (Istoria lumii), cap. V, *Despre Franța.*

CAPITOLUL XXV

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Este adevărat că, de două veacuri încoace, Europa şi-a dezvoltat mult navigaţia maritimă: pe de o parte, aceasta i-a adus locuitori, iar pe de alta, a făcut-o să piardă din ei[70]. Olanda trimite în fiecare an în Indii[71] un mare număr de marinari, din care nu se mai întorc decît două treimi; restul pier ori se stabilesc în Indii: cam acelaşi lucru li se întîmplă tuturor celorlalte popoare ce se îndeletnicesc cu comerţul maritim.

Nu trebuie să judecăm Europa ca pe un stat luat individual, care ar practica el singur o navigaţie maritimă întinsă. Un asemenea stat şi-ar spori populaţia, deoarece toate naţiunile vecine ar veni să ia parte la această navigaţie; ar veni acolo marinari din toate părţile. Europa însă, izolată de restul lumii prin religie[a], prin mări întinse şi prin pustiuri, nu-şi reface populaţia pe aceeaşi cale.

CAPITOLUL XXVI

CONCLUZII

Din toate acestea, trebuie să tragem concluzia că Europa este şi astăzi în situaţia de a avea nevoie de legi care să favorizeze înmulţirea populaţiei: de aceea, după cum gînditorii politici greci ne vorbesc în mod constant despre marele număr de cetăţeni care împovărează statul, gînditorii politici de astăzi[72] nu ne vorbesc decît de mijloacele potrivite să sporească populaţia.

---

[a] Ţările mahomedane o înconjoară aproape din toate părţile.

CAPITOLUL XXVII

DESPRE LEGEA FĂCUTĂ ÎN FRANȚA PENTRU STIMULAREA ÎNMULȚIRII POPULAȚIEI

Ludovic al XIV-lea a hotărît[a] acordarea anumitor pensii locuitorilor care vor avea zece copii și unele mai mari pentru cei ce vor avea doisprezece; dar problema nu era de a se acorda recompense în cazurile excepționale. Pentru a crea un spirit general care să ducă la înmulțirea populației, trebuia să se înființeze, ca la romani, recompense generale sau pedepse generale.

CAPITOLUL XXVIII

ÎN CE CHIP SE POATE REFACE NUMĂRUL LOCUITORILOR DUPĂ O DEPOPULARE

Atunci cînd un stat s-a depopulat datorită unor nenorociri neprevăzute, cum sînt războaiele, molimele, foametea, există mijloace de refacere. Oamenii care rămîn în viață pot să-și păstreze sîrguința și iscusința; ei pot să se străduiască să șteargă urmele nenorocirilor și pot să devină mai iscusiți datorită însăși calamității care i-a lovit. Aproape incurabil este răul atunci cînd depopularea are cauze vechi, ea fiind rezultatul unui viciu interior și al unei rele cîrmuiri. În acest caz, oamenii se prăpădesc datorită unei boli neobservate și cronice; născuți în istovire și mizerie, sub jugul violenței și al prejudecăților cîrmuirii, ei se văd pierind, adeseori fără să-și dea seama de cauzele pieirii lor. Țările copleșite de abuzurile chinuitoare ale despotismului sau de privile-

[a] Edictul din 1666 în sprijinul căsătoriilor.

giile excesive ale clerului față de laici[73] sînt două exemple deosebit de grăitoare.

Pentru a reface un stat depopulat în acest fel, zadarnic s-ar aștepta salvarea din partea copiilor ce s-ar putea naște. Nu mai este timp: oamenii, în pustietățile lor, sînt lipsiți de energie și de pricepere. Deși există pămînturi care pot procura hrana unui întreg popor, cu greu se poate hrăni o familie. Poporul de jos, în aceste țări, nu-și are partea lui nici măcar din mizieria lor, adică din paraginile de care sînt pline. Clerul, principele, orașele, cei mari, cîțiva cetățeni de vază au devenit pe nesimțite proprietarii întregului pămînt; el este necultivat, dar, pe lîngă aceasta, familiile stinse le-au lăsat și pe al lor ca pășuni, iar muncitorul nu are de fel pămînt.

În această situație, ar trebui să se facă pe toată întinderea statului ceea ce romanii făceau într-o parte a statului lor: să se ia, atunci cînd e lipsă de locuitori, măsurile pe care ei le luau atunci cînd aveau locuitori din belșug, adică să se distribuie pămînturi tuturor familiilor care nu au nimic, să li se procure mijloace pentru a le desțeleni și pentru a le cultiva. Această distribuire ar trebui să se înfăptuiască pe măsură ce s-ar ivi un om care să primească o bucată de pămînt; în așa fel, încît să nu fie nici o clipă pierdută pentru muncă[74].

CAPITOLUL XXIX

DESPRE AZILURI

Un om nu este sărac pentru că nu are nimic, ci pentru că nu muncește. Cel care nu are nici o avere, dar muncește, se bucură de aceeași bunăstare ca și cel care are un venit de o sută de scuzi fără să muncească. Cel care nu are nimic și are o meserie nu este mai sărac decît cel care este proprietarul a zece pogoane de pămînt și care trebuie să le cultive pentru a avea cu ce trăi. Muncitorul care a transmis copiilor săi ca moștenire meseria sa, le-a

lăsat o avere care a sporit în proporție cu numărul lor. Nu tot așa stau lucrurile cu cel ce are zece pogoane de pămînt pentru ca să trăiască și le împarte copiilor săi[75].

În țările comerciale[76], în care mulți oameni nu au decît meseria lor, statul este adeseori nevoit să se îngrijească de procurarea celor trebuincioase bătrînilor, bolnavilor și orfanilor. Un stat bine administrat scoate mijloacele necesare pentru aceasta chiar din cîmpul meseriilor: el dă unora lucrările pe care sînt în stare să le execute și învață pe alții să muncească, ceea ce constituie chiar din acea clipă o muncă.

Cîte o pomană făcută cînd și cînd cu vreun calic de pe stradă nu acoperă de fel îndatoririle statului, care trebuie să asigure tuturor cetățenilor mijloacele necesare pentru a trăi: hrană, îmbrăcăminte potrivită și un fel de viață care să nu dăuneze sănătății[77].

Aureng-Zeb[a][78], cînd a fost întrebat de ce nu construia aziluri, a răspuns: „Voi face ca imperiul meu să fie atît de bogat, încît să nu aibă nevoie de aziluri". Ar fi trebuit să spună: Voi începe prin a-mi face imperiul bogat și voi construi aziluri.

Bogățiile unui stat presupun o largă activitate productivă. Nu este cu putință ca într-un număr atît de mare de ramuri comerciale să nu fie mereu vreuna în suferință și ai cărei lucrători să nu fie, prin urmare, într-o strîmtorare vremelnică.

Atunci trebuie ca statul să aducă un ajutor grabnic, fie pentru a stăvili suferințele poporului, fie pentru a evita răzvrătirea lui; în acest caz este nevoie de aziluri sau de rînduială echivalentă, care să poată preîntîmpina această mizerie.

Cînd însă națiunea este săracă, sărăcia individuală este urmarea mizeriei generale; și, ca să spunem așa, ea este mizeria generală însăși. Toate azilurile din lume nu ar izbuti să pună capăt acestei sărăcii individuale; dimpotrivă, înclinarea spre trîndăvie, pe care ele o fac să se

---

[a] Vezi Chardin, *Voyage de Perse* (Călătorie în Persia), vol. VIII.

nască, sporește mizeria generală și, ca atare, pe cea individuală.

Henric al VIII-lea[a], voind să reformeze biserica Angliei, a desființat tagma călugărilor, trîndavă ea însăși, și care întreținea trîndăvia celorlalți; căci, datorită ospitalității practicată de către călugări, un foarte mare număr de oameni fără ocupație, nobili și burghezi, își petreceau viața colindînd din mănăstire în mănăstire[79]. El a desființat și azilurile, în care oamenii de jos își găseau mijloacele de trai, așa cum nobilii și le găseau pe ale lor în mănăstiri. De la înfăptuirea acestor schimbări, s-a statornicit în Anglia spiritul comercial și spiritul inventiv.

La Roma, datorită azilurilor, toată lumea trăiește în belșug, cu excepția celor ce muncesc, a celor iscusiți, a celor ce se îndeletnicesc cu meșteșugurile, a celor ce au pămînturi, a celor ce practică comerțul[80].

Am spus că națiunile bogate au nevoie de aziluri, pentru că bunăstarea este expusă acolo la mii de accidente; se înțelege însă că ajutoarele temporare ar fi mult mai preferabile decît așezămintele permanente. Răul este trecător; trebuiesc deci ajutoare de aceeași natură, și care să poată fi întrebuințate pentru fiecare caz de acest fel în parte.

---

[a] Burnet, *Histoire de la Réforme d'Angleterre* (Istoria Reformei în Anglia).

PARTEA A CINCEA

CARTEA XXIV

DESPRE LEGI ÎN RAPORTUL LOR CU RELIGIA STATORNICITĂ[2] ÎN FIECARE ȚARĂ, EXAMINATĂ ÎN CEEA CE PRIVEȘTE FORMELE EI DE CULT ȘI ÎN SINE

CAPITOLUL I

DESPRE RELIGII ÎN GENERAL

După cum între o întunecime și alta poți să apreciezi care e mai puțin deasă, iar între prăpăstii care e mai puțin adîncă, tot astfel poți căuta să afli pe acelea dintre religiile greșite, care corespund în cea mai mare măsură binelui obștesc; pe acelea care, deși nu-i conduc pe oameni spre fericirea supremă din cealaltă viață, pot să contribue cel mai mult la fericirea lor din viața de aici.

Nu voi cerceta deci diferitele religii din lume decît în raport cu binele pe care îl pot aduce vieții în societate, fie că vorbesc despre religia care își are originea în cer, fie despre acelea care și-o au pe pămînt.

Întrucît în această lucrare eu nu sînt teolog, ci scriitor politic, s-ar putea afla în ea unele lucruri care să nu fie în întregime adevărate decît dintr-un punct de vedere omenesc, ele nefiind examinate de fel în legătură cu adevăruri mai înalte[3].

Cu privire la adevărata religie, nu va fi nevoie decît de foarte puțină echitate pentru a vedea că niciodată nu am căutat să subordonez interesele sale intereselor politice, ci am urmărit să le îmbin: or, pentru a le îmbina, trebuie să le cunoști.

Religia creștină, care poruncește oamenilor să se iubească, pretinde, fără îndoială, ca fiecare popor să aibă

cele mai bune legi politice și cele mai bune legi civile, pentru că ele sînt, după ea, cel mai mare bun pe care oamenii îl pot da și primi.

CAPITOLUL II

PARADOXUL LUI BAYLE[4]

Monsieur Bayle[a] a căutat să facă dovadă că este mai bine să fii ateu decît idolatru; cu alte cuvinte, că este mai puțin primejdios să nu ai absolut nici o religie, decît să ai una rea. „Aș prefera, spune el, să se spună despre mine că nu exist, decît să se spună că sînt un om de nimic". Aici nu este vorba decît de un sofism, întemeiat pe faptul că nu este de nici un folos neamului omenesc să se creadă că un oarecare om există, pe cîtă vreme este foarte folcsitor să se creadă că Dumnezeu există. Din ideea că el nu există decurge ideea independenței noastre sau, dacă nu putem avea această idee, cea a răzvrătirii noastre. A spune că religia nu este o frînă fiindcă ea nu înfrînează totdeauna înseamnă a spune că nici legile civile nu sînt o frînă[6]. A face, într-o lucrare voluminoasă, o lungă însușire a relelor pe care le-a produs religia, fără a face la fel și în privința binefacerilor aduse de ea, înseamnă a raționa greșit în combaterea ei. Dacă aș voi să înfățișez toate relele pe care le-au produs în lume legile civile, monarhia, guvernămîntul republican, aș spune lucruri îngrozitoare. Chiar dacă ar fi inutil ca supușii să aibă o religie, nu ar fi inutil ca să aibă principii una și ca ei să fie ținuți în loc de singurul frîu pe care-l pot avea cei ce *nu se tem de fel de legile* umane[7].

Un principe care iubește religia și care se teme de ea este ca un leu ce ascultă de mîna care îl dezmiardă sau de glasul care îl îmblînzește; un principe care se teme de

---

[a] *Pensées sur la comète* (Cugetări asupra cometei)[5], etc.

religie și o urăște este ca o fiară sălbatică ce mușcă lanțul care o împiedică să se arunce asupra trecătorilor; un principe care nu are nici o religie este ca acel animal feroce care nu se simte liber decît atunci cînd sfîșie și devorează.

Chestiunea nu este de a ști dacă ar fi mai bine ca un oarecare om sau un oarecare popor să nu aibă nici o religie decît să abuzeze de cea pe care o are, ci de a ști care este răul cel mai mic: oamenii să abuzeze uneori de religie ori să nu aibă absolut nici una.

Pentru a micșora groaza pe care o inspiră ateismul, se învinovățește prea tare idolatria. Nu este adevărat că atunci cînd cei vechi ridicau altare vreunui viciu, aceasta însemna că ei iubeau acel viciu, ci, dimpotrivă, îl urau[8]. Cînd lacedemonienii au ridicat o capelă Fricii, aceasta nu însemna că acest neam războinic îi cerea să pună stăpînire în lupte pe inimile lacedemonienilor. Erau divinități cărora li se cerea să nu îndemne la nelegiuire și altele cărora li se cerea să-i abată pe oameni de la ea.

CAPITOLUL III

GUVERNĂMÎNTUL MODERAT SE POTRIVEȘTE MAI BINE CU RELIGIA CREȘTINĂ, IAR CEL DESPOTIC CU CEA MAHOMEDANĂ

Religia creștină este străină de purul despotism[9]; căci blîndețea, fiind atît de recomandată în Evanghelie, ea se opune mîniei despotice cu care principele și-ar face dreptate și și-ar înfăptui cruzimile.

Această religie, interzicînd pluralitatea femeilor, principii creștini duc o viață mai puțin închisă, sînt mai puțin izolați de supușii lor și, drept urmare, sînt mai umani; ei sînt mai înclinați să-și impună legi și mai capabili de a-și da seama că nu le stă totul în putință.

În timp ce principii mahomedani seamănă neîncetat în jurul lor moartea sau pier ei înșiși de o moarte violentă,

la creştini, religia îi face pe principi mai puţin temători şi, drept urmare, mai puţin cruzi. Principele se bizuie pe supuşii săi, iar supuşii pe principe. Lucru minunat! religia creştină, care pare să nu aibă alt scop decît fericirea supremă din cealaltă viaţă, face fericirea noastră şi în cea de aici.

Religia creştină a împiedicat, în ciuda mărimii imperiului şi a climei dăunătoare, statornicirea despotismului în Etiopia şi a dus în mijlocul Africii moravurile Europei şi legile sale[10].

Principele moştenitor din Etiopia[11] are un principat şi dă celorlalţi supuşi exemplu de dragoste şi de ascultare. Foarte aproape de acolo vedem cum în Senaar[12], unde stăpîneşte mahomedanismul, copiii regelui[a] sînt ţinuţi închişi; la moartea acestuia, consiliul dispune ca ei să fie omoriţi în interesul celui ce se urcă pe tron.

Să ne gîndim, pe de o parte, la masacrele continui ale regilor şi conducătorilor greci şi romani, iar pe de alta, la distrugerea popoarelor şi a cetăţilor tot de către aceşti conducători; la Timur[14] şi Genghis-han, care au pustiit Asia, şi atunci vom vedea că datorăm creştinismului, în cîrmuirea internă, un anumit drept politic, iar, în vreme de război, un anumit drept al ginţilor, pentru care fiinţa umană nu ar putea avea destulă recunoştinţă.

Mulţumită acestui drept al ginţilor, la noi, învingătorii lasă popoarelor învinse aceste însemnate bunuri: viaţa, libertatea, legile, avutul şi întotdeauna religia, afară numai dacă ei nu-şi pierd minţile.

Se poate spune că popoarele din Europa nu sînt astăzi mai învrăjbite decît erau popoarele şi armatele în Imperiul roman — devenit despotic şi militar — sau decît erau de dezbinate între ele armatele: pe de o parte, armatele se luptau unele cu altele, iar pe de alta, li se dădea dreptul de jefuire a oraşelor şi de împărţire sau de confiscare a pămînturilor[15].

---

[a] *Relation d'Ethiopie* (Descriere de călătorie în Etiopia), de Poncet[13], medic, în colecţia a patra, din *Lettres édifiantes* (Scrisori edificatoare).

CAPITOLUL IV

URMĂRILE CE DECURG DIN CARACTERUL RELIGIEI CREȘTINE ȘI DIN CEL AL RELIGIEI MAHOMEDANE

Dat fiind caracterul religiei creștine și cel al religiei mahomedane, se cuvine ca, fără altă examinare, să îmbrățișăm pe una și să respingem pe cealaltă; căci, pentru noi, este mult mai vădit dacă o religie îmblînzește moravurile oamenilor decît dacă ea este adevărată[16].

E o nenorocire pentru ființa umană atunci cînd religia îți este impusă de către un cuceritor. Religia mahomedană, care nu vorbește decît de sabie, continuă să acționeze asupra oamenilor în acest spirit de distrugere care a întemeiat-o.

Întîmplarea lui Sabbacon[a17], unul dintre regii păstori, este minunată. Zeul din Teba i-a apărut în vis și i-a poruncit să trimită la moarte pe toți preoții din Egipt. El a socotit că zeii nu mai găseau cu cale ca el să domnească, de vreme ce îi porunceau niște lucruri atît de contrare voinței lor obișnuite; și s-a retras în Etiopia.

CAPITOLUL V

RELIGIA CATOLICĂ SE POTRIVEȘTE MAI BINE CU O MONARHIE, IAR CEA PROTESTANTĂ CU O REPUBLICĂ

Atunci cînd o religie se naște și se formează într-un stat, ea urmează de obicei forma de organizare a statului în care e statornicită, căci oamenii care și-o însușesc și cei care o introduc nu au aproape de fel alte idei de organizare decît acelea ale statului în care s-au născut[18].

---

[a] Vezi Diodor, cartea II.

Cînd, acum două veacuri, religia creştină a suferit acea nenorocită scindare în catolică şi protestantă, popoarele din nord au îmbrăţişat-o pe cea protestantă, iar cele din sud au păstrat-o pe cea catolică.

Aceasta pentru că popoarele din nord au şi vor avea mereu un spirit de independenţă şi de libertate pe care nu-l au popoarele din sud[19]; şi pentru că o religie care nu are un conducător vizibil se potriveşte mai bine cu spiritul de independenţă specific acelei clime decît religia care are un astfel de conducător[20].

În înseşi ţările în care s-a statornicit religia protestantă, prefacerile s-au înfăptuit în concordanţă cu structura politică. Luther, avînd de partea lui mari principi, nu ar fi putut aproape de loc să-i facă să aprecieze o autoritate bisericească care n-ar fi avut o ierarhie vădită. Calvin însă, avînd de partea lui popoare care trăiau în republici, sau locuitori ţinuţi în umbră în monarhii, putea foarte bine să nu statornicească ierarhii şi demnităţi[21].

Fiecare dintre aceste două religii putea să se creadă cea mai desăvîrşită; cea calvină, socotindu-se mai conformă cu ceea ce spunea Iisus Hristos, iar cea luterană, cu ceea ce făcuseră apostolii.

CAPITOLUL VI

ALT PARADOX AL LUI BAYLE

După ce a insultat toate religiile, Domnul Bayle defăimează religia creştină; el îndrăzneşte să afirme că nişte creştini adevăraţi nu ar fi în stare să întemeieze un stat care să poată dăinui. Şi de ce nu? Aceştia ar fi nişte cetăţeni extrem de luminaţi în ceea ce priveşte îndatoririle lor şi ar avea o foarte mare rîvnă ca să le îndeplinească; ei ar fi foarte conştienţi de drepturile de apărare naturală; cu cît ar socoti că datorează mai mult religiei lor, cu atît ar gîndi că datorează mai mult patriei. Principiile creşti-

nismului, adînc întipărite în inimă, ar fi nemăsurat mai puternice decît această falsă onoare din monarhii, decît aceste virtuți omenești din republici și decît această teamă slugarnică din statele despotice[22].

Este surprinzător că e cazul să i se impute acestui mare om[23] faptul de a se fi înșelat în privința spiritului propriei sale religii; de a nu fi știut să deosebească rînduielile făcute pentru statornicirea creștinismului de creștinismul însuși și nici poruncile Evangheliei de sfaturile ei. Atunci cînd, în loc de legi, legiuitorul a dat sfaturi, înseamnă că el a înțeles că sfaturile lui, dacă ar fi impuse ca legi, ar fi contrare spiritului legilor sale.

CAPITOLUL VII

DESPRE LEGILE DE DESĂVÎRȘIRE, ÎN RELIGIE

Legile omenești, menite să vorbească spiritului, trebuie să dea porunci, iar nu sfaturi; religia, menită să vorbească inimii, trebuie să dea multe sfaturi și puține porunci.

Cînd, de pildă, ea dă reguli, nu pentru bine, ci pentru ceea ce este cel mai bine, nu pentru ce este bun, ci pentru ce este desăvîrșit, e nimerit ca acestea să fie sfaturi, iar nu legi; căci perfecțiunea nu privește nici totalitatea oamenilor, nici a lucrurilor. Mai mult încă, dacă aceste reguli sînt legi, va mai fi nevoie de nenumărate altele pentru a-i sili pe oameni să nu se abată de la cele dintîi. Celibatul a fost un sfat dat de creștinism[24]: atunci cînd s-a făcut din el o lege pentru o anumită categorie de oameni, a fost nevoie în fiecare zi de noi legi[a] pentru a-i constrînge pe oameni s-o respecte pe cea dintîi. Legiuitorul s-a obosit pe el, a

[a] Vezi *Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques du sixième siècle* (Biblioteca autorilor bisericești din veacul al șaselea), vol. V, de Dupin[25].

obosit şi societatea pentru a-i determina pe oameni, prin poruncă, să îndeplinească ceea ce acei care iubesc perfecţiunea ar fi îndeplinit ca pe un simplu sfat[26].

CAPITOLUL VIII

DESPRE PUNEREA DE ACORD A LEGILOR MORALE CU CELE ALE RELIGIEI

Într-o ţară în care din nenorocire oamenii au o religie pe care nu au căpătat-o de la Dumnezeu, este totdeauna necesar ca aceasta să corespundă cu morala, deoarece religia, chiar falsă, este cea mai bună garanţie pe care o pot avea oamenii pentru probitatea oamenilor.

Principalele reguli ale religiei celor din Pegu[a27] sînt de a nu ucide, de a nu fura, de a se feri de desfrîu, de a nu produce nici o supărare aproapelui, de a-i face, dimpotrivă, tot binele cu putinţă. Prin respectarea acestor reguli, ei sînt încredinţaţi că omul se poate mîntui în orice religie; ceea ce face că aceste popoare, deşi mîndre şi sărace, să arate blîndeţe şi milă faţă de cei nenorociţi.

CAPITOLUL IX

DESPRE ESENIENI

Esenienii[b28] făgăduiau prin jurămînt lui Dumnezeu să fie drepţi faţă de oameni, să nu facă rău nimănui, chiar pentru a da ascultare cuiva, să urască pe cei nedrepţi, să-şi

---

[a] *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes*, vol. III, part. I, p. 63.

[b] P r i d e a u x. *Histoire des Juifs* (Istoria evreilor)[29].

ţină cuvîntul dat faţă de oricine, să poruncească cu modestie, să ia întotdeauna partea adevărului, să fugă de orice cîştig nelegitim.

CAPITOLUL X

DESPRE SECTA STOICILOR

Diferitele secte filozofice, la cei vechi, puteau fi socotite ca specii de religii. N-a existat niciodată vreuna dintre ele, ale cărei principii să fi fost mai demne de om şi mai apte să formeze oameni virtuoşi ca aceea a stoicilor; şi, dacă aş putea să uit o clipă că sînt creştin, nu m-aş putea opri de a trece distrugerea sectei lui Zenon printre nenorocirile care au lovit neamul omenesc.

Ea nu exagera decît lucrurile care arată înălţime morală: dispreţul plăcerilor şi al durerii.

Ea singură ştia să formeze pe cetăţeni; ea singură făurea oameni mari; ea singură făurea mari împăraţi.

Faceţi o clipă abstracţie de adevărurile revelate; căutaţi în întreaga natură, şi nu veţi găsi în ea o imagine mai măreaţă decît a Antoninilor. Iulian însuşi, Iulian! (o laudă smulsă în acest fel nu mă va face complicele apostaziei lui). Nu, n-a existat după el vreun principe mai vrednic de a conduce oamenii[30].

În timp ce vedeau o zădărnicie în bogăţii, în măririle omeneşti, în durere, în mîhniri, în plăceri, stoicii nu erau preocupaţi decît să lucreze pentru fericirea oamenilor şi să-şi îndeplinească îndatoririle obşteşti; se părea că ei considerau acel spirit sacru pe care credeau că-l posedă ca pe un fel de providenţă binevoitoare ce veghea asupra neamului omenesc.

Născuţi pentru societate, ei socoteau cu toţii că destinul lor era de a lucra pentru ea: îi erau cu atît mai puţin o povară, cu cît recompensele se aflau toate în ei înşişi şi cu cît, găsindu-şi toată fericirea în filozofia lor, se părea că numai fericirea altora putea să le-o sporească pe a lor[31].

CAPITOLUL XI

DESPRE CONTEMPLAŢIE

Menirea oamenilor fiind aceea de a se conserva, de a se hrăni, de a se îmbrăca şi de a participa la întreaga activitate socială, religia nu trebuie să le prescrie o viaţă prea contemplativă[a].

Mahomedanii capătă înclinare spre speculaţie prin deprindere; ei se roagă de cinci ori pe zi, şi de fiecare dată trebuie să facă un gest prin care se leapădă de tot ceea ce ţine de această lume: aceasta îi formează în spiritul speculaţiei. Adăugaţi la aceasta indiferenţa faţă de toate lucrurile,pe care o imprimă dogma unui destin nestrămutat.

Dacă, în afară de acestea, mai contribuie şi alte cauze pentru a-i împinge spre detaşarea de viaţă, de pildă, dacă asprimea cîrmuirii sau dacă legile privind proprietatea pămînturilor creează un spirit de nesiguranţă, atunci totul este pierdut.

Religia ghebrilor[33] a făcut odinioară înfloritor statul persan; ea înlătura relele efecte ale despotismului; religia mahomedană distruge astăzi acelaşi stat.

CAPITOLUL XII

DESPRE PENITENŢE

Este bine ca penitenţele să fie legate de ideea de muncă, nu de ideea de trîndăvie; de ideea de bine, nu de ideea extraordinarului; de ideea de cumpătare, nu de ideea de lăcomie.

---

[a] Acesta-i neajunsul doctrinei lui Foe şi a lui Laockiun[32].

CAPITOLUL XIII

DESPRE CRIME CARE NU POT FI ISPĂȘITE

Dintr-un pasaj din cărțile pontifilor, redat de Cicero[a], reiese că la romani existau crime[b] care nu puteau fi ispășite; pe acestea își sprijină Zosima povestirea care are în așa de mare măsură darul de a face odioase, răstălmăcindu-le, motivele convertirii la creștinism a lui Constantin[34]; iar Iulian, acea amară batjocorire a acestei convertiri din cartea sa despre *Caesares*[35].

Religia păgînă, care nu interzicea decît cîteva crime grosolane, care oprea mîna și lăsa inima în voia ei, putea să aibă crime de neispășit; dar o religie care îmbrățișează toate patimile, care nu se interesează mai mult de fapte decît de dorințe și de intenții; care nu ne ține legați prin cîteva lanțuri, ci prin nenumărate fire; care lasă deoparte justiția umană și introduce o altă justiție; care este alcătuită în așa fel că duce neîncetat de la căință la dragoste și de la dragoste la căință, care așază între judecător și criminal un mare mediator[37], între cel drept și mediator un mare judecător o astfel de religie nu trebuie să aibă crime de neispășit. Dar, deși trezește temeri și speranțe în toate sufletele, ea ne face îndeajuns să înțelegem că dacă nu există crimă care, prin natura sa, să fie de neispășit, o viață întreagă poate fi astfel; că ar fi foarte primejdios de a cerca neîncetat îndurarea Domnului prin noi crime și prin noi ispășiri; că, îngrijorați de vechile datorii, niciodată achitate față de Domnul, trebuie să ne ferim de a contracta altele, de a întrece măsura și de a merge pînă la capătul bunătății părintești.

---

[a] Cartea II a *Legilor* [cap. XX'I].

[b] *Sacrum commissum, quod neque expiari poterit, impie commissum est; quod expiare poterit, publici sacerdotes expianto*[36].

CAPITOLUL XIV

CUM SE ÎMBINĂ FORȚA RELIGIEI CU CEA A LEGILOR CIVILE

Întrucît religia și legile civile trebuie să tindă mai cu seamă la a-i face pe oameni buni cetățeni, e vădit că, atunci cînd una se va îndepărta de această țintă, cealaltă trebuie să tindă mai mult spre ea: cu cît înfrînează mai puțin religia, cu atît mai mult trebuie să înfrîneze legile civile.

Astfel, în Japonia, religia dominantă, neavînd aproape de loc dogme, și nefăgăduind nici paradis, nici infern, pentru ca să compenseze această lipsă, s-au făcut legi foarte aspre și au fost aplicate cu o strictețe extraordinară[38].

Atunci cînd religia statornicește dogma necesității faptelor omenești, pedepsele prevăzute de lege trebuie să fie mai aspre, iar cîrmuirea mai vigilentă, pentru ca acestea să determine conduita oamenilor, care altminteri s-ar lăsa în voia înclinărilor lor naturale; dacă însă religia stabilește dogma libertății, atunci este altceva.

Din lenea spirituală se naște dogma predestinației mahomedane, iar din dogma acestei predestinații se naște lenea spirituală. Se spune: aceasta-i voința lui Dumnezeu; deci trebuie să stăm în inacțiune. Într-un asemenea caz, trebuie ca oamenii adormiți de religie să fie treziți din somn prin legi[39].

Atunci cînd religia condamnă ceea ce legile civile trebuie să îngăduie, este primejdios ca, la rîndul lor, legile civile să nu îngăduie ceea ce religia trebuie să condamne; căci, unul din aceste două fapte denotă întotdeauna o lipsă de armonie și de echilibru în idei, care se răsfrînge asupra celuilalt.

Astfel, tătarii[a] lui Genghis-han, la care era un păcat, ba chiar o crimă capitală să pui cuțitul în foc, să te

[a] Vezi descrierea de călătorie a lui Jean Duplan Carpin[40], trimis în Tataria de către papa Inocențiu al IV-lea, în anul 1246.

sprijini în bici, să baţi un cal cu dîrlogii, să spargi un os cu altul, nu credeau că ar fi păcat să-ţi calci cuvîntul, să răpeşti bunul altuia, să vatămi un om, să-l ucizi. Într-un cuvînt, legile care fac să fie socotit ca necesar ceea ce este indiferent au neajunsul de a face să fie socotit ca indiferent ceea ce este necesar.

Locuitorii din Formosa[a] cred într-un fel de iad; el este însă merit să pedepsească pe cei care nu au umblat goi în anumite anotimpuri, care şi-au pus îmbrăcăminte de pînză în loc de mătase, care au fost la pescuit de stridii, care au acţionat fără să cerceteze ce prevesteşte cîntecul păsărilor; pe de altă parte, ei nu privesc de fel ca păcate beţia şi desfrîul; ei cred chiar că orgiile copiilor lor sînt plăcute zeilor.

Atunci cînd religia leagă spălarea de păcat de ceva nesubstanţial, ea renunţă fără nici un folos la cel mai puternic imbold al oamenilor. Indienii cred că apele Gangelui au o virtute mîntuitoare[b]: se consideră că cei care mor pe malurile lui sînt feriţi de pedepsele din viaţa de apoi şi că vor sălăşlui într-un loc plin de desfătări; din ţinuturile cele mai îndepărtate se trimit urne pline cu cenuşa morţilor pentru a fi aruncate în Gange. Puţin interesează dacă duci o viaţă virtuoasă sau nu! Vei hotărî să ţi se arunce cenuşa în Gange.

Ideea unui loc de răsplată atrage după ea, în mod necesar, ideea unui loc de pedepsire; iar atunci cînd nădăjduieşti într-unul fără să te temi de celălalt, legile civile nu mai au putere. Oamenii care socotesc sigure recompensele din lumea cealaltă, vor rămîne în afara influenţei legiuitorului, căci ei vor avea prea mare dispreţ faţă de moarte. Cum să stăpîneşti prin legi pe un om care crede că, fără nici o îndoială, cea mai mare pedeapsă pe care i-o vor putea aplica magistraţii nu se va consuma decît pentru a-i deschide în aceeaşi clipă poarta fericirii?[41]

---

[a] *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes*, vol. V, partea I, p. 192.

[b] *Lettres édifiantes*, colecţia a cincisprezecea.

CAPITOLUL XV

ÎN CE FEL LEGILE CIVILE ÎNDREAPTĂ UNEORI RELIGIILE GREŞITE

Respectul pentru cele vechi, simplitatea ori superstiţia au statornicit uneori mistere sau ceremonii care puteau să jignească simţul pudorii; şi exemple de acest fel nu au fost rare în lume. Aristotel[a] spune că, în acest caz, legea îngăduie capilor de familie să se ducă la templu şi să ia parte la oficierea acestor mistere în locul soţiilor şi al copiilor lor. Admirabilă lege civilă, care apără moravurile împotriva religiei!

Augustus[b] a oprit pe tinerii de ambele sexe să asiste la vreo ceremonie nocturnă, dacă nu erau însoţiţi de o rudă mai în vîrstă; şi, atunci cînd a restabilit serbările lupercale[42], el s-a opus ca tinerii să alerge goi[c].

CAPITOLUL XVI

ÎN CE FEL ÎNDREAPTĂ LEGILE RELIGIEI NEAJUNSURILE ORGANIZĂRII POLITICE

Pe de altă parte, religia poate să sprijine guvernămîntul politic, atunci cînd legile sînt reduse la neputinţă. Astfel, atunci cînd statul este adeseori tulburat de războaie civile, religia va face mult dacă izbuteşte ca o anumită parte din acest stat să rămînă mereu în stare de pace. La greci, eleenii, ca preoţi ai lui Apolo, se bucurau

---

a *Politica*, cartea VII, cap. XVII.
b Suetonius, *in Augusto*, cap. XXXI.
c *Ibidem.*

de o pace perpetuă[43]. În Japonia[a], orașul Meaco, care este un oraș sfînt, nu cunoaște războiul; religia menține această rînduială[44]. Acest imperiu, care pare să fie singurul de pe pămînt ce nu se folosește și nu vrea să se folosească de nici un fel de mijloace din partea străinilor, are permanent în interiorul său un comerț pe care războiul nu-l ruinează.

În statele în care războaiele nu se pornesc în urma unei deliberări obștești și în care legile nu și-au rezervat nici un mijloc de a le pune capăt sau de a le preveni, religia statornicește perioade de pace sau de armistițiu, pentru ca poporul să poată îndeplini muncile fără de care statul nu s-ar putea menține, cum ar fi semănatul și celelalte munci de acest fel.

În fiecare an, timp de patru luni, orice ostilitate înceta între triburile[b] arabe: cea mai mică tulburare a păcii în acea perioadă ar fi fost socotită ca o impietate. Cînd, în Franța, fiecare senior făcea război sau încheia pace, religia impunea armistiții care trebuiau să aibă loc în anumite anotimpuri[45].

CAPITOLUL XVII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Atunci cînd într-un stat există multe prilejuri de dușmănie, trebuie ca religia să ofere multe mijloace de împăcare. Arabii, popor de briganzi, își pricinuiau adeseori reciproc vătămări și pagube. Mahomed[c] a făcut această lege: „Dacă cineva iartă sîngele fratelui său[d], el va putea urmări pe răufăcător pentru daune-interese; dar cel care

---

[a] *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes*, vol. IV, partea I, p. 127.

[b] Vezi P r i d e a u x, *Vie de Mahomet* (Viața lui Mahomed), p. 64.

[c] În *Coran*, cartea I, cap. *Despre vacă*.

[d] Renunțînd la legea talionului.

îi va face vreun rău acestuia din urmă după ce va fi obținut satisfacție de la el, va avea de suferit chinuri crunte în ziua judecății"[46].

La germani, se moșteneau dușmăniile și vrăjmășiile rudelor apropiate; ele însă nu erau veșnice. Omorul se ispășea dînd un anumit număr de vite; și întreaga familie a celui ucis primea reparația: „lucru foarte folositor, spune Tacitus[a], deoarece la un popor liber vrăjmășiile sînt foarte primejdioase". Cred că slujitorii religiei, care se bucurau la ei de multă autoritate, interveneau în realizarea acestor împăcări.

La malaiezi[b], care nu cunosc împăcarea, cel ce a ucis pe cineva, fiind sigur că va fi omorît de către rudele sau de către prietenii mortului, se lasă în voia furiei sale, rănind și ucigînd tot ce-i iese în cale.

CAPITOLUL XVIII

ÎN CE FEL LEGILE RELIGIEI OBȚIN EFECTUL CELOR CIVILE

Primii greci erau mici seminții, adeseori împrăștiate, pirați pe mare, răufăcători pe uscat, fără organizare politică și fără legi. Frumoasele isprăvi ale lui Hercule și cele ale lui Teseu arată starea în care se afla acest popor tînăr. Ce putea face religia decît ceea ce a făcut pentru a inspira sila față de omor? Ea a stabilit că un om ucis prin violență[c] era din prima clipă furios împotriva ucigașului, că îi provoca acestuia tulburare și groază, și că îi cerea să-i lase lui locurile pe care trăise[48]; nimeni nu putea să

---

[a] *De moribus germanorum* (Despre obiceiurile germanilor) [cap. XX].

[b] *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes*, vol. VI, p. 303. Vezi, de asemenea *Mémoires du Comte de Forbin* (Memoriile comitelui de Forbin) și ceea ce spune despre locuitorii din Makasar[47].

[c] Platon, *Legile*, cartea IX.

atingă pe criminal, nici să stea de vorbă cu el, fără a fi pîngărit[a] şi a pierde dreptul de a testa; ucigaşul trebuia izgonit din cetate, şi ea trebuia să fie purificată prin săvîrşirea anumitor rituri[b].

CAPITOLUL XIX

NU ATÎT ADEVĂRUL SAU FALSITATEA UNEI DOGME O FAC FOLOSITOARE SAU VĂTĂMĂTOARE PENTRU OAMENII AFLAŢI ÎN STAREA DE SOCIETATE, CÎT APLICAREA EI CORECTĂ SAU ABUZUL DE EA

Dogmele cele mai adevărate şi cele mai sfinte pot avea urmări foarte rele atunci cînd nu sînt legate de principiile societăţii; şi, dimpotrivă, dogmele cele mai false pot să aibă urmări excelente atunci cînd sînt legate de aceste principii.

Religia lui Confucius[c50] neagă nemurirea sufletului, secta lui Zenon, de asemenea, nu crede în ea. Cine ar spune-o? aceste două secte au tras, din principiile lor greşite, concluzii nu numai juste, dar minunate pentru societate.

Religia taoiştilor şi cea a budiştilor[52] cred în nemurirea sufletului, dar din această dogmă atît de sfîntă ei au tras concluzii îngrozitoare.

---

[a] Vezi tragedia *Oedipe à Colonne* (Oedip la Colonna)[49].

[b] Platon, *Legile*, cartea IX.

[c] Un filozof chinez argumentează astfel împotriva doctrinei lui Foe: „Într-o carte a acestei secte se spune că trupul este casa noastră, iar sufletul, oaspetele nemuritor care locuieşte în ea; dar, dacă trupul părinţilor noştri nu este decît o locuinţă, este firesc să-l privim cu acelaşi dispreţ pe care îl avem pentru o grămadă de noroi şi de pămînt. Aceasta nu înseamnă oare a voi să smulgi din inimă dragostea de părinţi? Aceasta ne mai îndeamnă să nesocotim grija faţă de trup şi să-i refuzăm mila şi afecţiunea atît de trebuitoare pentru conservarea lui; drept urmare, discipolii lui Foe se sinucid cu miile". Lucrarea unui filozof chinez, în colecţia lui Du Halde, vol. III, p. 52[51].

Aproape în toată lumea şi în toate timpurile, credinţa în nemurirea sufletului, greşit înţeleasă, a îndemnat pe femei, pe sclavi, pe supuşi şi pe prieteni să se omoare pentru a se duce în cealaltă lume ca să slujească obiectul veneraţiei sau al iubirii lor. Aşa era în Indiile occidentale; aşa era la danezi[a] şi aşa este pînă astăzi în Japonia[b], în Makasar[c], şi în multe alte ţinuturi de pe pămînt.

Aceste obiceiuri provin mai puţin din dogma nemuririi sufletului cît din aceea a învierii corpurilor; de unde s-a tras concluzia că după moarte un individ ar avea aceleaşi trebuinţe, aceleaşi sentimente, aceleaşi pasiuni ca şi în viaţă. Din acest punct de vedere, dogma nemuririi sufletului produce o impresie extraordinar de puternică asupra oamenilor, deoarece ideea unei simple schimbări de lăcaş este mai accesibilă minţii noastre şi mai plăcută inimii noastre decît ideea unei modificări care acum ni se întîmplă întîia dată.

Nu este destul ca o religie să statornicească o dogmă, mai trebuie ca ea să o şi îndrumeze. Aceasta a făcut în chip minunat religia creştină în privinţa dogmelor despre care vorbim: ea ne face să nădăjduim într-o stare în care credem, iar nu într-una pe care o simţim sau pe care o cunoaştem; totul, pînă şi învierea trupurilor, ne conduce la idei spirituale[54].

CAPITOLUL XX

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Cărţile sfinte[d] ale vechilor perşi spuneau: „Dacă vrei să fii sfînt, educă-ţi copiii, deoarece toate faptele bune pe care le vor face ei vor fi puse în seama ta". Ele dădeau

[a] Vezi Thomas Bartholin[53], *Antiquités danoises* (Antichităţi daneze).

[b] *Descriere de călătorie în Japonia*, în *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes* [vol. V, partea a II-a].

[c] *Mémoires de* Forbin (Memoriile lui Forbin).

[d] Hyde[55].

sfatul ca oamenii să se căsătorească de timpuriu, deoarece copiii vor fi ca un fel de punte în ziua judecăţii, iar cei care nu vor avea copii nu vor putea trece dincolo. Aceste dogme erau false, dar erau foarte folositoare.

CAPITOLUL XXI

DESPRE METEMPSIHOZĂ

Dogma nemuririi sufletului se împarte în trei ramuri: cea a nemuririi pure, cea a simplei schimbări de lăcaş şi cea a metempsihozei: adică sistemul creştinilor, sistemul sciţilor[56] şi sistemul indienilor. Am vorbit mai înainte despre primele două sisteme; iar despre al treilea voi spune că, întrucît el a fost călăuzit şi bine şi rău, el a avut în Indii şi urmări bune, şi urmări rele. Întrucît el îi deprinde pe oameni să privească cu o anumită groază vărsarea de sînge, în Indii se săvîrşesc foarte puţine omoruri, şi cu toate că acolo nu se aplică aproape de loc pedeapsa cu moartea, toată lumea este liniştită.

Pe de altă parte, acolo femeile se aruncă pe rug ca să ardă la moartea soţilor lor[57]: numai cei nevinovaţi sufăr acolo o moarte violentă.

CAPITOLUL XXII

CÎT ESTE DE PRIMEJDIOS CA RELIGIA SĂ INSPIRE DEZGUST FAŢĂ DE LUCRURI INDIFERENTE

O anumită idee de onoare, pe care o favorizează în Indii prejudecăţile religioase, face ca diferitele caste să aibă repulsie unele faţă de altele. Această idee de onoare se bazează numai pe religie; aceste deosebiri de familie nu constituie deosebiri civile: există indieni care s-ar socoti dezonoraţi dacă ar mînca la aceeaşi masă cu regele lor.

Distincţiile de acest fel sînt legate de o anumită aversiune faţă de ceilalţi oameni, foarte deosebită de simţămintele la care trebuie să dea naştere diferenţele de rang, printre care la noi se cuprinde dragostea faţă de inferiori.

Legile religiei se vor feri de a insufla alt dispreţ decît cel faţă de viciu şi mai ales de a-i abate pe oameni de la dragostea şi mila faţă de semenii lor.

Religia mahomedană şi cea indiană sînt îmbrăţişate de nenumărate popoare: indienii îi urăsc pe mahomedani, fiindcă aceştia mănîncă carne de vacă; mahomedanii nu pot să-i sufere pe indieni, pentru că aceştia mănîncă carne de porc.

CAPITOLUL XXIII

DESPRE SĂRBĂTORI

Atunci cînd o religie porunceşte încetarea lucrului, ea trebuie să ţină seama mai mult de trebuinţele oamenilor decît de măreţia fiinţei pe care o cinsteşte.

Numărul excesiv de sărbători era un mare neajuns la Atena[a]. La acest popor dominator, înaintea căruia veneau să-şi prezinte spre dezlegare neînţelegerile toate cetăţile din Grecia, nu se putea face faţă treburilor obşteşti.

Cînd Constantin a stabilit să nu se lucreze duminica, el a făcut această rînduială pentru oraşe[b], nu pentru populaţia de la ţară: el îşi dădea seama că dacă muncile de la oraşe erau folositoare, cele de la ţară erau munci indispensabile.

Pentru acelaşi motiv, în ţările care trăiesc din comerţ, numărul sărbătorilor trebuie să fie potrivit cu nevoile

---

[a] Xenophon, *De la République d'Athènes* (Despre statul atenian) [cap. III, § 8].

[b] L. 3, *Cod* [III, 12], *De feriis* (Despre zilele nelucrătoare). Fără îndoială că această lege nu era făcută decît pentru păgîni.

acestui comerţ. Ţările protestante şi cele catolice sînt astfel aşezate[a], încît în cele dintîi este nevoie de mai multă muncă decît în cele din urmă: desfiinţarea sărbătorilor se potrivea deci mai mult cu ţările protestante decît cu cele catolice[58].

Dampierre[b] observă că distracţiile popoarelor variază într-o mare măsură în raport cu clima. Întrucît regiunile calde produc multe fructe bune de mîncat, sălbaticii, care găsesc lesne cele necesare traiului, întrebuinţează mai mult timp cu petrecerile. Indienii din ţinuturile reci[59] nu au atîta răgaz; ei trebuie să pescuiască şi să vîneze necontenit: ca atare, la ei există mai puţine dansuri, mai puţină muzică, mai puţine ospeţe; şi o religie care s-ar statornici la aceste popoare ar trebui să ţină seamă de această împrejurare la stabilirea sărbătorilor[60].

CAPITOLUL XXIV

DESPRE LEGILE RELIGIOASE CU CARACTER LOCAL

În diferitele religii există multe legi cu caracter local. Cînd Montezuma[61] se încăpăţîna atît de mult în a susţine că religia spaniolilor era bună pentru ţara lor, iar cea a Mexicului, pentru ţara lui, el nu susţinea o absurditate, pentru că, în adevăr, legiuitorii n-au putut să nu ţină seama de ceea ce natura statornicise înaintea lor[62].

Doctrina metempsihozei corespunde climei din Indii. Căldura excesivă arde[c] toate cîmpiile; acolo nu se pot hrăni decît foarte puţine vite; mereu există primejdia de a nu avea destule vite pentru plugărie; vitele nu se înmulţesc[d] acolo decît prea puţin, şi sînt expuse la multe

---

[a] Catolicii sînt mai către sud, iar protestanţii către nord.

[b] *Nouveaux voyages autour du monde* (Noi călătorii în jurul lumii), vol. II.

[c] *Voyage de Bernier* (Călătoria lui Bernier), vol. II, p. 137.

[d] *Lettres édifiantes*, colecţia a douăsprezecea, p. 95.

boli; deci o lege religioasă avînd ca scop ocrotirea lor este foarte potrivită pentru buna gospodărire a țării.

În timp ce pășunile sînt arse de soare, orezul și legumele cresc acolo foarte bine, datorită apelor care se pot folosi pentru aceasta: deci o lege religioasă care nu îngăduie decît acest fel de hrană este foarte folositoare pentru oamenii din aceste regiuni.

Acolo carnea[a] vitelor nu are gust, iar laptele și untul pe care ele îl dau alcătuiește o parte din hrana lor; legea care îi oprește de a mînca și tăia vaci nu este deci lipsită de sens în Indii[63].

Atena avea o populație foarte numeroasă, iar pămîntul ei era sterp; de aici, regula religioasă potrivit căreia cei care aduceau zeilor anumite ofrande mărunte îi cinsteau[b] mai mult decît acei care jertfeau boi.

CAPITOLUL XXV

NEAJUNSUL TRECERII RELIGIEI DINTR-O ȚARĂ ÎN ALTA

De aici rezultă că foarte adeseori introducerea unei religii[c] dintr-o țară în alta dă naștere la multe neajunsuri.

„Porcul, spune[d] domnul de Boulainvilliers[65], trebuie să fie foarte puțin răspîndit în Arabia, unde pădurile lipsesc aproape cu totul și unde nu se găsește aproape nimic bun pentru hrana acestor animale; de altminteri, sărătura apelor și a alimentelor face ca populația să capete foarte ușor boli de piele". Legea locală, care interzice consumarea cărnii de porc, nu ar putea fi bună și pentru alte

---

[a] *Voyage de* Bernier, vol. II. p. 137.

[b] Euripide, în Athenaios, cartea II, p. 40.

[c] Nu este de fel vorba aici despre religia creștină, deoarece, după cum s-a spus în cartea XXIV, cap. I, la sfîrșit, religia creștină este cel mai însemnat dintre bunuri[64].

[d] *Vie de Mahomet.*

ţări[a], unde această carne este o hrană aproape generală şi oarecum necesară.

Voi face aici o reflecţie. Sanctorius[66] a observat că întrebuinţarea în alimentaţie a cărnii de porc are ca urmare o transpiraţie redusă[b]; şi că această hrană împiedică mult chiar şi transpiraţia substanţelor rezultate din alte alimente; el a constatat că reducerea transpiraţiei mergea pînă la o treime[c]. Se ştie, de altminteri, că lipsa de transpiraţie produce sau înrăutăţeşte bolile de piele: alimentarea cu carne de porc trebuie deci să fie oprită în climele în care oamenii sînt expuşi la aceste boli, cum ar fi aceea a Palestinei, Arabiei, a Egiptului şi a Libiei[67].

CAPITOLUL XXVI

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Domnul Chardin[d] spune că în Persia nu există nici un fluviu navigabil, în afară de fluviul Kura[68], care se află la marginea împărăţiei. Vechea lege a ghebrilor, care interzicea navigaţia pe fluvii, nu prezenta deci nici un neajuns în ţara lor; în alta însă, ea ar fi ruinat comerţul.

Abluţiunile des repetate sînt foarte mult practicate în ţinuturile calde. Aceasta face ca legea mahomedană şi religia indiană să impună abluţiunile. La indieni este o faptă foarte vrednică de laudă să te rogi[e] lui Dumnezeu stînd într-o apă curgătoare; dar cum să se îndeplinească aceste ritualuri în alte regiuni?

Atunci cînd religia, bazată pe climă, a fost în contradicţie prea puternică cu clima altei ţări, ea nu s-a putut statornici acolo; iar dacă a fost introdusă, a fost izgonită

---

[a] Ca în China.
[b] *Médecine statique* (Medicină statică), sect. III, aforism 22.
[c] *Ibidem*, sect. III, aforism 23.
[d] *Voyages de Perse*, vol. II.
[e] *Veyage de* Bernier, vol. II.

după aceea. Se pare, vorbind din punct de vedere omenesc, că clima este aceea care a fixat limitele religiei creştine şi religiei mahomedane[69].

De aici reiese că aproape întotdeauna este potrivit ca o religie să aibă dogme particulare şi un cult general. Legile privitoare la practicile cultului trebuie să cuprindă puţine amănunte: de exemplu, să indice mortificări, iar nu o anumită mortificare. Creştinismul este plin de bun simţ; abstinenţa este de drept divin; dar o abstinenţă de un anumit fel este de drept uman[70] şi poate fi modificată.

CARTEA XXV

DESPRE LEGI ÎN RAPORTUL LOR CU STATORNICIREA RELIGIEI ÎN FIECARE ŢARĂ ŞI CU MANIFESTĂRILE EI EXTERNE[1]

CAPITOLUL I

DESPRE SENTIMENTUL RELIGIOS

Omul evlavios precum şi ateul vorbesc mereu despre religie: unul vorbeşte despre ceea ce iubeşte, iar celălalt de ceea ce se teme.

CAPITOLUL II

DESPRE CEEA CE DETERMINĂ ATAŞAMENTUL FAŢĂ DE DIFERITELE RELIGII

Diferitele religii din lume nu procură celor care le mărturisesc motive egale de ataşament faţă de ele; aceasta depinde în mare măsură de felul în care ele se împacă cu modul de a gîndi şi de a simţi al oamenilor.

Noi sîntem extrem de înclinaţi spre idolatrie şi totuşi nu sîntem tare atraşi de religiile idolatre; noi nu sîntem prea înclinaţi către principiile spirituale şi totuşi sîntem foarte atraşi de religiile care ne fac să adorăm o fiinţă spirituală. Acesta e un simţămînt fericit care vine în parte de la mulţumirea pe care o aflăm în noi înşine de a fi fost destul de inteligenţi să alegem o religie care scoate divinitatea din situaţia umilitoare în care o aşezaseră celelalte religii. Noi vedem în idolatrie religia popoarelor necivilizate, iar în religia care are

drept obiect o ființă spirituală, pe cea a popoarelor luminate.

Cînd ideii unei ființe spirituale supreme, care alcătuiește dogma, îi putem alătura și idei sensibile, care intră în cult, aceasta ne provoacă un puternic atașament față de religie, deoarece motivele despre care am vorbit se află îmbinate cu înclinarea noastră firească față de lucrurile sensibile. De aceea, catolicii, care au în mai mare măsură acest fel de cult decît protestanții, sînt mai neclintiți decît aceștia în atașamentul față de religia lor și mai plini de zel pentru răspîndirea ei.

Atunci cînd[a] locuitorii din Efes au aflat că Sinodul ecumenic[2] hotărîse că Fecioara putea fi numită *Maica Domnului,* ei și-au ieșit din fire de bucurie: sărutau mîinile episcopilor, le îmbrățișau genunchii; pretutindeni răsunau strigăte de bucurie.

Cînd o religie spirituală ne mai dă ideea unei alegeri făcute de către divinitate, și pe aceea a unei distincții a celor care o mărturisesc față de cei care nu o mărturisesc, acest lucru ne leagă mult de acea religie. Mahomedanii nu ar fi atît de buni musulmani dacă, pe de o parte, nu ar mai exista popoare idolatre, ceea ce îi face să creadă că ei au misiunea de a fi răzbunătorii unității profanate a lui Dumnezeu,iar, pe de alta, dacă nu ar exista creștinii, care să-i facă să creadă că la ei ține Dumnezeu mai mult.

O religie care impune multe[b] rituri atrage mai mult decît una care impune mai puține; oamenii țin mult la lucrurile care îi ocupă necontenit: dovadă dîrza încăpățînare a mahomedanilor[c] și a evreilor, și ușurința

---

[a] *Lettre de* Saint Cyrille (Scrisorile Sfîntului Chiril).

[b] Aceasta nu contrazice de fel ceea ce am spus în capitolul penultim al cărții precedente: aici vorbesc despre ceea ce determină atașamentul față de o religie, iar acolo, despre mijloacele de a o răspîndi mai mult.

[c] Aceasta se observă pe tot pămîntul. Vezi, cu privire la turci, *Missions du Levant*[3] (Misiunile lui Levant); *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes.* vol. III, partea I, p. 201, despre maurii din Batavia[4]; și Labat[5], despre negrii mahomedani etc.

cu care își schimbă religia popoarele barbare și sălbatice, care, fiind ocupate numai cu vînătoarea și cu războiul, nu se împovărează aproape de loc cu practici religioase.

Oamenii sînt extrem de înclinați să spere și să se teamă; o religie care nu ar avea nici iad, nici rai nu i-ar putea satisface. Aceasta o dovedește ușurința cu care religiile străine s-au stabilit în Japonia, precum și zelul și dragostea cu care au fost ele primite acolo[a].

Pentru ca o religie să atragă, trebuie ca ea să aibă o morală curată[7]. Oamenii, necinstiți cînd sînt luați fiecare în parte, sînt foarte cinstiți cînd se află laolaltă; le place morala; și, de nu aș trata o chestiune atît de importantă, aș spune că acest lucru se vede extrem de bine pe scenă: ești sigur că placi poporului exprimînd sentimentele pe care le aprobă morala și ești sigur că îl jignești exprimîndu-le pe acelea pe care ea le respinge.

Atunci cînd cultul exterior are o mare strălucire, aceasta ne încîntă și ne provoacă un puternic atașament față de religie. Bogățiile templelor și cele ale clerului ne impresionează mult. Așa că, însăși mizeria popoarelor este unul dintre motivele ce le face să se atașeze de această religie care a servit drept pretext celor ce le-au pricinuit mizeria[8].

CAPITOLUL III

DESPRE TEMPLE

Aproape toate popoarele civilizate locuiesc în case. De aici a venit în mod firesc ideea de a clădi pentru Dumnezeu un lăcaș, în care oamenii să i se poată închina și unde să-l caute în clipele lor de teamă sau de speranță.

---

[a] Religia creștină și religiile din Indii: ele au iad și rai, în timp ce religia șintoistă[6] nu are.

Într-adevăr, nimic nu este mai mîngîietor pentru oameni decît un loc în care ei socot că divinitatea e mai prezentă şi în care toţi laolaltă dau glas slăbiciunii şi nenorocirii lor.

Dar această idee, atît de firească, nu le vine în minte decît popoarelor care cultivă pămîntul, şi astfel, nu se vor vedea clădindu-se temple la popoarele care nu au ele însele case.

Aceasta l-a făcut pe Genghis-han să arate un dispreţ atît de mare pentru moschei[a]. Acest principe[b] i-a interogat pe mahomedani; el le-a aprobat toate dogmele, afară de aceea privitoare la obligaţia de a merge la Mekka: nu putea înţelege ca Dumnezeu să nu poată fi adorat pretutindeni. Nelocuind în case, tătarii nu cunoşteau templele.

Popoarele care nu au temple sînt puţin ataşate de religia lor; iată de ce tătarii au fost totdeauna atît de toleranţi[c]; iată de ce popoarele barbare care au cucerit Imperiul Roman nu au pregetat o clipă să îmbrăţişeze creştinismul; iată de ce sălbaticii din America sînt atît de puţin ataşaţi de propria lor religie şi de ce, din momentul în care misionarii noştri le-au clădit biserici în Paraguay, ei arată atît de mult zel faţă de religia noastră.

Cum divinitatea este sprijinul celor nenorociţi, şi cum nu există oameni mai nenorociţi decît criminalii, oamenii au fost înclinaţi să considere templele ca un azil pentru aceştia din urmă, iar această idee a apărut şi mai firească la greci, la care ucigaşii, alungaţi din cetatea lor şi împiedicaţi de a avea legături cu semenii lor, păreau că nu mai au alte case decît templele şi nici alţi protectori decît pe zei.

---

[a] Intrînd în moscheea de la Buhara, el a luat *Coranul* şi l-a aruncat sub picioarele cailor săi. *Histoire des Tartares* (Istoria tătarilor), partea a III-a, p. 273.

[b] *Ibidem*, p. 342.

[c] Această mentalitate a ajuns la japonezi, care se trag din tătari, cum este lesne de dovedit[9].

La început, aceasta nu se referea decît la ucigaşii involuntari; atunci însă cînd s-au adăugat şi marii criminali, aceasta a dus la o contradicţie grosolană: dacă păcătuiseră împotriva oamenilor, cu atît mai mult păcătuiseră împotriva zeilor.

Aceste locuri de azil s-au înmulţit în Grecia. Templele, spune Tacitus[a], erau pline de debitori insolvabili şi de sclavi răufăcători; autorităţilor le era greu să menţină ordinea; poporul ocrotea crimele oamenilor o dată cu ceremoniile în cinstea zeilor; senatul a fost nevoit să desfiinţeze un mare număr dintre acestea[10].

Legile lui Moise au fost foarte înţelepte. Ucigaşii involuntari erau consideraţi ca nevinovaţi, dar ei trebuiau să fie feriţi de a fi văzuţi de rudele mortului; el a stabilit deci un azil[b] pentru ei. Marii criminali nu meritä nici un fel de azil şi de aceea nici nu au avut vreunul[c]. Evreii nu aveau decît un tabernacol transportabil, şi căruia i se schimba mereu locul, ceea ce excludea ideea de azil. Este adevărat că ei trebuiau să aibă un templu, dar criminalii care ar fi venit acolo din toate părţile ar fi putut să tulbure serviciul divin. Dacă ucigaşii ar fi fost alungaţi din ţară, ca la greci, ar fi fost de temut ca ei să nu se închine unor zei străini. Toate aceste consideraţii au determinat statornicirea unor oraşe de azil, unde cei care primeau azilul trebuiau să rămînă pînă la moartea marelui preot[11].

CAPITOLUL IV

DESPRE SLUJITORII CULTULUI

Primii oameni, spune Porphyrius[12], nu aduceau ca jertfă altceva decît iarbă. Pentru un cult atît de simplu, fiecare putea să fie preot în propria sa familie.

---

a *Anale*, cartea III [cap. LX].
b *Numerii*, cap. XXXV [v. 14].
c *Ibidem* [v. 16 şi urm.].

Dorința firească de a place divinității a sporit numărul ceremoniilor; drept urmare, oamenii, ocupați cu agricultura, au devenit incapabili de a le îndeplini pe toate în amănunt.

Li s-au închinat zeilor locuri speciale; a fost nevoie de slujitori care să se îngrijească de ele, așa cum fiecare cetățean se îngrijește de casa sa și de treburile sale casnice. De aceea, popoarele care nu au preoți sînt de obicei sălbatice. Așa erau odinioară pedalienii[a13], așa mai sînt încă volguskii[b].

Oamenii consacrați divinității trebuiau să se bucure de stimă, mai ales la popoarele care credeau că era necesară o anumită puritate trupească pentru a se apropia de locurile cele mai plăcute zeilor, puritate legată de anumite rituri.

Cultul zeilor cerînd o grijă necontenită, cele mai multe popoare au fost înclinate să facă din cler o categorie socială aparte. Astfel, la egipteni, la evrei și la perși[c] au fost consacrate divinității anumite familii care își treceau din generație în generație funcția de oficiere a slujbei bisericești. Au existat chiar și religii în care nu numai că s-a socotit că e nimerit a-i ține pe clerici departe de treburile laice, dar și de a le înlătura grijile unei familii; acesta este sistemul practicat de către principala ramură a religiei creștine[15].

Nu voi vorbi de loc aici despre urmările legii celibatului; se înțelege că ea ar putea deveni vătămătoare în măsura în care numărul clericilor ar fi prea mare și, prin urmare, cel al laicilor ar fi prea mic[16].

Prin însăși natura intelectului uman, nouă ne place în ce privește religia tot ceea ce presupune un efort, după cum, în ce privește morala, ne place în teorie tot ceea ce poartă pecetea austerității. Celibatul a fost mai plăcut po-

---

[a] Lilius Giraldus, p. 726.

[b] Popor din Siberia. Vezi descrierea de călătorie a lui Everard Isbrands-Ides, în *Recueil des voyages du Nord* (Colecția călătoriilor în Nord), vol. VIII.

[c] Vezi Hyde[14].

poarelor cărora părea a li se potrivi mai puțin și pentru care el putea avea urmări mai supărătoare. În țările din sudul Europei, unde, prin natura climei, legea celibatului este mai greu de respectat, ea a fost menținută; în cele din nord, unde pasiunile sînt mai puțin vii, ea a fost suprimată. Pe mai mult încă: în țările cu locuitori puțini, ea a fost admisă; în acelea unde există mulți locuitori, ea a fost respinsă. Se înțelege că toate aceste reflecții nu se referă decît la răspîndirea prea mare a celibatului, iar nu la celibat ca atare.

CAPITOLUL V

DESPRE LIMITELE PE CARE LEGILE TREBUIE SĂ LE PUNĂ BOGĂȚIILOR CLERULUI[17]

Familiile, luate fiecare în parte, se pot stinge: deci bunurile lor nu au veșnic aceeași destinație. Clerul este o familie care nu poate pieri: ca urmare, bunurile lui sînt legate de el pentru totdeauna și nu pot trece în alte mîini.

Familiile, luate fiecare în parte, pot să se mărească; trebuie deci ca și avutul lor să poată crește. Clerul este o familie care nu trebuie să sporească de loc; avutul lui trebuie deci să fie limitat.

Noi am menținut dispozițiile din Levitic cu privire la bunurile clerului, cu excepția acelora care se referă la limitele acestor bunuri[18]: în adevăr, la noi nu se va ști niciodată care este limita dincolo de care nu-i mai este îngăduit unei comunități religioase să dobîndească.

Aceste dobîndiri fără sfîrșit apar popoarelor atît de nesăbuite, încît cel care ar voi să le ia apărarea ar fi privit ca un imbecil.

Legile civile întîmpină uneori piedici în înlăturarea unor abuzuri înrădăcinate, pentru că acestea sînt legate de lucruri pe care ele trebuie să le respecte; în cazul acesta o măsură indirectă este un semn de mai multă înțelepciune

din partea legiuitorului decît altă măsură care ar lovi abuzul de-a dreptul. În loc de a interzice clerului să dobîndească, trebuie să se caute a-l determina să refuze el însuşi de a face aşa ceva; trebuie să se menţină dreptul, zădărnicindu-se realizarea lui.

În unele ţări din Europa, ţinînd seama de drepturile seniorilor, s-a stabilit în favoarea lor o taxă de indemnizare pentru bunurile imobile dobîndite de către instituţiile de mînă moartă[19]. Interesul principelui l-a făcut să pretindă în acelaşi caz o taxă de mînă moartă[20]. În Castilia, unde nu există o astfel de taxă, clerul a acaparat totul; în Aragon, unde există o anumită taxă de mînă moartă, el a dobîndit mai puţin; în Franţa, unde e statornicită şi această taxă şi cea de indemnizare, el a dobîndit şi mai puţin; şi se poate spune că înflorirea acestui stat se datoreşte, în parte, aplicării acestor două taxe. Sporiţi aceste taxe şi stăviliţi mîna moartă, dacă este cu putinţă[21].

Faceţi să devină sacre şi inviolabile vechile şi necesarele domenii ale clerului; să fie nestrămutate şi veşnice ca şi el; dar lăsaţi să iasă din mîinile sale noile domenii.

Îngăduiţi să se calce regula atunci cînd regula a devenit un abuz; toleraţi abuzul atunci cînd el se încadrează în regulă.

La Roma se mai pomeneşte încă despre un memoriu trimis acolo cu prilejul unor neînţelegeri cu clerul. În el se formulase acest principiu: „Clerul trebuie să contribuie la sarcinile statului, orice ar spune despre aceasta *Vechiul Testament*". De aici s-a tras concluzia că autorul memoriului pricepea mai bine limbajul fiscal decît pe cel al religiei.

CAPITOLUL VI

DESPRE MANĂSTIRI

Cel mai elementar bun-simţ ne arată că aceste instituţii, care dăinuiesc la nesfîrşit, nu trebuie să-şi vîndă pămînturile lor pe viaţă, nici să facă împrumuturi viagere, afară

numai dacă nu s-ar dori ca ele să devină moştenitoare ale tuturor celor ce nu au şi ale tuturor celor ce nu voiesc să aibă rude. Aceste instituţii lucrează împotriva intereselor poporului şi se îmbogăţesc în dauna lui[22].

CAPITOLUL VII

DESPRE LUXUL DATORAT SUPERSTIŢIEI

„Sînt lipsiţi de evlavie faţă de zei — spune Platon[a] — cei ce le tăgăduiesc existenţa, sau cei ce le-o recunosc, dar susţin că ei nu se amestecă de fel în treburile pămînteşti, sau, în sfîrşit, cei care socot că zeii sînt lesne îmblînziţi prin jertfe: iată trei păreri deopotrivă de dăunătoare". Platon spune aici tot ceea ce glasul raţiunii a rostit vreodată mai judicios în materie de religie[23].

Strălucirea cultului exterior are o strînsă legătură cu organizarea statului. În republicile bine cîrmuite, s-a înfrînat nu numai luxul izvorît din vanitate, ci şi cel datorat superstiţiei; în cadrul religiei s-au făcut legi de economie. Printre acestea se numără mai multe dintre legile lui Solon[24] şi mai multe dintre cele ale lui Platon[25] asupra funeraliilor, pe care le-a adoptat şi Cicero[26]; în sfîrşit, unele legi ale lui Numa[b27] cu privire la jertfele aduse zeilor.

„Păsările şi imaginile zugrăvite într-o zi sînt daruri cu totul divine", spune Cicero.

„Noi aducem ca ofrandă lucruri obişnuite, spunea un spartan, pentru ca să avem în toate zilele putinţa de a-i cinsti pe zei".

Grija pe care trebuie s-o aibă oamenii de a aduce închinare divinităţii prin slujba religioasă este cu totul altceva decît fastul cultului. Să nu-i aducem ca ofrandă comorile noastre dacă nu voim să-i arătăm preţuirea ce o acordăm lucrurilor pe care ea vrea să le dispreţuim.

---

[a] *Legile*, cartea X.

[b] *Rogum vino ne respergito*[28]. Legea celor Douăsprezece Table.

„Dacă ne gîndim că un om de bine s-ar rușina să primească daruri din partea unui om necinstit, spune foarte frumos Platon[29], ce trebuie să gîndească zeii despre darurile celor necucernici?".

Nu trebuie ca religia, sub pretextul darurilor, să pretindă popoarelor ceea ce necesitățile statului le-au lăsat; și, după cum spune Platon[a], oamenii neprihăniți și pioși trebuie să ofere daruri care se potrivesc cu ei.

De asemenea, nu ar trebui ca religia să încurajeze cheltuielile de înmormîntare. Ce este oare mai firesc decît de a șterge deosebirea de averi într-o împrejurare și în clipele care pun pe aceeași treaptă toate averile?

CAPITOLUL VIII

DESPRE DEMNITATEA DE PREOT SUPREM

Atunci cînd religia are mulți slujitori, este natural ca ei să aibă un șef, instituindu-se demnitatea de slujitor suprem al ei. În monarhii, unde este necesară o separare netă a păturilor sociale și unde nu trebuie să fie întrunite toate puterile în mîinile aceleiași persoane, este bine ca puterea religioasă să fie separată de puterea civilă[30]. În guvernămîntul despotic nu există această necesitate, deoarece natura acestui guvernămînt este de a întruni toate puterile în mîinile aceleiași persoane. Dar, în acest caz, s-ar putea întîmpla ca principele să privească religia ca pe o lege făcută de el însuși și deci ca pe un rezultat al voinței sale. Pentru a preîntîmpina acest neajuns, trebuie să existe monumente scrise ale religiei: de exemplu, cărți sfinte care să o precizeze și să o statornicească. Regele Persiei este și capul religiei, dar aceasta este supusă regulilor din *Coran;* împăratul Chinei este preotul suprem, dar

---

[a] *Legile,* cartea III.

există cărți ce se află în mîinile tuturor și cărora el însuși trebuie să li se conformeze. În zadar a voit un împărat[31] să le suprime, ele au înfrînt tirania.

CAPITOLUL IX

DESPRE TOLERANȚA RELIGIOASĂ[32]

Eu vorbesc aici ca scriitor politic, nu ca teolog; și, chiar pentru teologi, este o mare deosebire între a tolera o religie și a o aproba.

Atunci cînd legile unui stat cred că e cazul să tolereze mai multe religii, trebuie să le oblige, de asemenea, să se tolereze unele pe altele. Este un principiu că orice religie care e persecutată devine ea însăși persecutoare; căci de îndată ce, printr-o oarecare întîmplare, ea poate să scape de persecuție, atacă religia care a persecutat-o, nu ca o religie, ci ca o tiranie.

Este deci folositor ca legile să pretindă acestor religii diferite nu numai să nu tulbure statul, dar și ca ele să nu se tulbure între ele. Un cetățean nu-și face datoria față de legi mulțumindu-se să nu producă tulburări în sînul statului; mai trebuie și ca el să nu tulbure pe nici un cetățean, oricare ar fi el.

CAPITOLUL X

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Din moment ce aproape numai religiile intolerante manifestă un mare zel de a se extinde în alte părți[33], — dat fiind că o religie care poate să tolereze pe celelalte nu se gîndește mai de loc la răspîndirea ei, — va fi o lege civilă

foarte bună atunci cînd statul este mulţumit cu religia deja statornicită, aceea de a nu îngădui statornicirea[a] alteia.

Iată deci principiul fundamental al legilor politice în ceea ce priveşte religia: atunci cînd statul este liber să admită ori să nu admită introducerea în sînul său a unei noi religii, el nu trebuie să-i admită statornicirea; dacă ea e statornicită acolo, trebuie s-o tolereze.

CAPITOLUL XI

DESPRE SCHIMBAREA RELIGIEI

Un principe care porneşte la lichidarea sau la modificarea religiei dominante din statul său se expune multor primejdii. Dacă guvernămîntul său este despotic, el se expune prin aceasta riscului de a vedea stîrnindu-se o revoluţie mai mult decît prin orice act de violenţă, şi care, în acest fel de state, nu este niciodată ceva nou. Revoluţia se datoreşte faptului că un stat nu-şi schimbă religia, moravurile şi obiceiurile într-o clipă, pe dată ce îşi publică principele ordonanţa de statornicire a unei noi religii.

Mai mult încă, religia veche este legată de forma de organizare a statului[94], pe cînd cea nouă îi este străină; cea dintîi se potriveşte cu clima, şi adeseori cea din urmă nu se împacă cu ea. Ba încă şi mai mult: cetăţenii se dezgustă de legile lor; ei încep să dispreţuiască cîrmuirea existentă; credinţa fermă într-o religie este înlocuită prin îndoieli faţă de amîndouă religiile; într-un cuvînt, statul capătă, cel puţin pentru un timp, şi cetăţeni răi şi credincioşi răi.

---

[a] În tot acest capitol nu vorbesc de fel despre religia creştină, deoarece, aşa cum am spus în altă parte, religia creştină este primul dintre bunuri. Vezi sfîrşitul capitolului I al cărţii precedente şi *Défense de l'Esprit des Loix* (Apărarea Spiritului legilor), partea a doua.

CAPITOLUL XII

DESPRE LEGILE PENALE

În materie de religie trebuie să se evite legile penale. Ele insuflă teama, este adevărat, dar, întrucît religia are şi ea legile ei penale care insuflă teama, una e anulată de cealaltă. Prinse între aceste două temeri diferite, sufletele se înăspresc.

Religia are atît de mari ameninţări şi atît de mari făgăduinţe, încît, dacă ele intră în sufletul nostru, orice ar face stăpînirea pentru a ne sili să o părăsim, ni se pare că nu ne mai lasă nimic atunci cînd ne-o iau şi că nu ne iau nimic atunci cînd ne-o lasă.

Aşadar, nu prin umplerea sufletului cu acest măreţ obiect[35], apropiind sufletul de clipa[36] în care aceasta trebuie să aibă pentru el cea mai mare însemnătate, izbutim noi să-l desprindem de acest obiect: ne ajungem mai sigur ţinta atacînd o religie pe calea favorurilor, pe calea plăcerilor vieţii, prin speranţa averii; nu prin ceea ce trezeşte luarea-aminte, ci prin ceea ce duce la uitare; nu prin ceea ce stîrneşte indignarea, ci prin ceea ce aduce nepăsarea, atunci cînd alte pasiuni ne frămîntă sufletul, iar acelea pe care le inspiră religia stau tăcute. Regulă generală: cînd e vorba de schimbarea religiei, se obţine mai mult prin îmbieri decît prin pedepse.

Această trăsătură caracteristică a spiritului omenesc s-a vădit în însăşi atitudinea faţă de natura pedepselor care au fost întrebuinţate. Să ne amintim de persecuţiile din Japonia[a]: oamenii s-au revoltat mai mult împotriva chinurilor decît împotriva pedepselor lungi, care obosesc mai mult decît înspăimîntă, pentru că par mai puţin grele, cu toate că sînt mai greu de răbdat.

---

[a] Vezi *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes*, vol. V, partea I, p. 192.

Într-un cuvînt, istoria ne arată îndeajuns că legile penale nu au avut niciodată alt rezultat în afară de distrugerea fizică[37].

CAPITOLUL XIII

O FOARTE UMILĂ MUSTRARE ADRESATĂ INCHIZITORILOR DIN SPANIA ŞI PORTUGALIA[38]

O evreică de optsprezece ani, arsă la Lisabona în ultimul autodafé[39], a prilejuit mica scriere de mai jos; şi eu cred că este cea mai zadarnică din cîte lucruri s-au scris vreodată. Cînd este vorba de a dovedi lucruri atît de limpezi, eşti sigur că nu vei convinge pe nimeni.

Autorul declară că, deşi este evreu, respectă religia creştină şi o iubeşte destul de mult pentru a lipsi pe principii necreştini de un pretext plauzibil ca s-o persecute.

„Voi vă plîngeţi, spune el inchizitorilor, de faptul că împăratul Japoniei porunceşte ca toţi creştinii aflaţi în posesiunile sale să fie arşi cu încetul; dar el vă va răspunde: noi vă tratăm, pe voi care nu credeţi la fel ca noi, aşa cum trataţi voi înşivă pe cei ce nu cred ca voi; voi nu vă puteţi plînge decît de slăbiciunea voastră, care vă împiedică de a ne extermina şi care ne îngăduie ca noi să vă exterminăm.

„Dar trebuie să recunoaştem că sînteţi mult mai cruzi decît acest împărat. Voi ne ucideţi, pe noi care nu credem decît ceea ce credeţi şi voi, pentru faptul că noi nu credem în tot ceea ce credeţi voi. Noi avem o religie despre care voi înşivă ştiţi că a fost cîndva iubită de Dumnezeu; noi credem că Dumnezeu o mai iubeşte încă, iar voi credeţi că nu o mai iubeşte; şi, pentru că voi judecaţi astfel, treceţi prin sabie şi foc pe cei cuprinşi

de această rătăcire atît de scuzabilă, şi anume de a crede că Dumnezeu[a] mai iubeşte încă ceea ce a iubit.

„Dacă sînteţi cruzi faţă de noi, sînteţi mult mai cruzi faţă de copiii noştri; voi porunciţi ca ei să fie arşi, fiindcă ei urmează poveţele care le-au fost date de către cei pe care legea naturală şi legile tuturor popoarelor îi învaţă să-i cinstească la fel ca pe zei.

„Vă lipsiţi de superioritatea pe care v-au dat-o faţă de mahomedani felul în care s-a statornicit religia lor. Cînd ei se laudă cu numărul credincioşilor lor, voi le răspundeţi că i-au dobîndit cu forţa şi că şi-au răspîndit religia prin sabie; de ce atunci o introduceţi pe a voastră prin foc?

„Cînd vreţi să ne atrageţi la voi, noi ripostăm, indicîndu-vă un izvor din care vă mîndriţi că vă trageţi. Voi ne răspundeţi că religia voastră este nouă, dar că este divină; şi ne dovediţi aceasta, arătînd că ea s-a întins prin persecutarea păgînilor şi prin sîngele martirilor voştri; dar astăzi voi jucaţi rolul Diocleţianilor şi ne puneţi pe noi să-l jucăm pe al vostru.

„Vă implorăm, nu în numele lui Dumnezeu cel atotputernic, căruia îi slujim şi voi şi noi, ci în numele lui Hristos, despre care ne spuneţi că s-a făcut om pentru a vă da exemple pe care să le puteţi urma; vă implorăm să vă purtaţi cu noi cum s-ar purta el însuşi dacă ar mai fi încă pe pămînt. Voiţi ca noi să fim creştini, iar voi nu voiţi să fiţi.

„Dar, dacă voi nu voiţi să fiţi creştini, fiţi cel puţin oameni: trataţi-ne cum aţi face dacă, neavînd decît aceste slabe lumini de dreptate pe care ni le dă natura, nu aţi mai avea şi o religie ca să vă conducă, şi o revelaţie ca să vă lumineze.

„Dacă cerul v-a iubit destul spre a vă face să vedeţi adevărul, v-a făcut o mare favoare; dar oare copiii care

---

[a] Izvorul orbirii evreilor constă tocmai în faptul de a nu-şi da seama că rînduiala Evangheliei se încadrează în planurile lui Dumnezeu şi că în acest fel ea este o urmare a însăşi imuabilităţii sale.

au moştenit pe tată trebuie să urască pe cei care nu l-au moştenit?

„Dacă stăpîniţi acest adevăr, atunci nu ni-l ascundeţi prin felul în care ni-l oferiţi. Trăsătura distinctivă a adevărului este biruinţa lui asupra inimilor şi a minţilor, iar nu această neputinţă pe care o mărturisiţi atunci cînd voiţi să-l impuneţi prin chinuri.

„Dacă sînteţi înţelepţi nu trebuie să ne trimiteţi la moarte pentru că nu voim să vă înşelăm. Dacă Hristos este fiul lui Dumnezeu, noi sperăm că el ne va răsplăti pentru că nu am voit să-i pîngărim tainele; iar noi credem că Dumnezeul căruia îi slujim, şi voi şi noi, nu ne va pedepsi pentru faptul că am suferit moartea pentru o religie pe care el ne-a dat-o odinioară, căci noi încă mai credem că tot el ne-a dat-o.

„Trăiţi într-un veac în care lumina raţiunii este mai vie decît a fost vreodată, în care filozofia a luminat minţile, în care învăţătura morală a Evangheliei voastre s-a răspîndit, în care sînt mai bine precizate drepturile reciproce ale oamenilor şi autoritatea conştiinţei unui om asupra conştiinţei altui om. Dacă deci nu renunţaţi la vechile voastre prejudecăţi, care, dacă nu sînteţi cu băgare de seamă, devin pasiunile voastre, trebuie să recunoaşteţi că sînteţi incorigibili, incapabili de a primi vreo lumină şi vreo învăţătură; şi este tare nenorocită o naţiune care dă autoritate unor oameni ca voi.

„Vreţi să vă spunem în mod sincer părerea noastră? Voi ne priviţi mai degrabă ca duşmani ai voştri decît ca duşmani ai religiei voastre; căci dacă v-aţi iubi religia, atunci nu aţi îngădui ca să fie coruptă de o ignoranţă grosolană.

„Trebuie să vă prevenim de un lucru: anume că, dacă în viitor va îndrăzni cineva vreodată să spună că în veacul în care trăim popoarele din Europa erau civilizate, veţi fi citaţi ca o dovadă că ele erau barbare; iar ideea pe care o vor avea despre voi generaţiile viitoare va fi de aşa fel, încît ea va acoperi de ruşine veacul vostru şi va stîrni ură faţă de toţi contemporanii voştri".

CAPITOLUL XIV

PENTRU CE RELIGIA CREȘTINĂ ESTE ATÎT DE DETESTATĂ ÎN JAPONIA

Am vorbit despre sufletul crud al japonezilor[a]. Autoritățile japoneze au considerat ca foarte primejdioasă fermitatea creștinilor, cînd este vorba de părăsirea credinței: ei au văzut în aceasta un semn de sporire a îndrăznelii. Legea japoneză pedepsește cu asprime cea mai mică nesupunere. S-a poruncit creștinilor să se lepede de religia lor: a nu se lepăda însemna nesupunere; această crimă a fost supusă unei pedepse, iar stăruirea în nesupunere a părut că merită o nouă pedeapsă.

La japonezi, pedepsele sînt privite ca fiind răzbunarea unei insulte aduse principelui. Cîntările de bucurie ale mucenicilor noștri au părut ca un atentat împotriva lui: titlul de mucenic i-a indignat pe magistrați; în mintea lor, acesta însemna răzvrătit; ei au făcut totul pentru ca nimeni să nu-l obțină. Atunci sufletele s-au îndîrjit și s-a iscat o groaznică luptă între tribunalele care condamnau și învinuiții care sufereau, între legile civile și cele religioase.

CAPITOLUL XV

DESPRE RĂSPÎNDIREA RELIGIEI

Toate popoarele din Orient, cu excepția mahomedanilor, consideră toate religiile ca indiferente în sine. Ei nu se tem de introducerea unei alte religii decît numai în măsura în care ar pricinui modificarea formei de guvernă-

---

[a] Cartea VI, cap. XXIV.

mînt. La japonezi, unde există mai multe secte şi unde statul a avut atît de multă vreme un şef religios, nu există niciodată vreo dispută[a] religioasă[b]. La fel este şi la siamezi[c]. Calmucii[d] fac mai mult: pentru ei este o chestiune de conştiinţă de a admite tot felul de religii. În Calicut[40], este un principiu de stat că orice religie este bună.

Dar de aici nu rezultă că o religie adusă dintr-o ţară foarte îndepărtată şi cu totul deosebită în privinţa climei, a legilor, a moravurilor şi a obiceiurilor, ar avea întreg succesul pe care sfinţenia ei ar trebui să i-l asigure. Acest lucru este mai ales adevărat în marile imperii despotice, unde la început se tolerează străinii, deoarece nu se dă nici o atenţie la ceea ce nu pare să aducă atingere puterii principelui; acolo domneşte o ignoranţă extremă în toate privinţele. Un european îşi poate cîştiga simpatia prin anumite cunoştinţe pe care le pune la dispoziţie: acest lucru este de folos pentru primii paşi. De îndată însă ce obţine oarecare succes şi se naşte vreo dispută, de îndată ce oamenii care pot avea vreun interes sînt alarmaţi, lucrurile se schimbă; dat fiind că acest stat cere prin natura lui îndeosebi linişte şi că cea mai mică tulburare îl poate răsturna, se proscrie mai întîi noua religie şi cei ce o propovăduiesc; izbucnind neînţelegeri între cei ce predică, lumea începe să se dezguste de o religie în privinţa căreia nu se împacă nici măcar cei ce vor să o răspîndească[41].

---

[a] Vezi Kempfer [*Histoire du Japon* (Istoria Japoniei), vol. III, cap. I].

[b] *Mâmoires du comte de* Forbin [vol. I, p. 252].

[c] *Histoire des Tartares*, partea a V-a [p. 409].

[d] *Voyage de* François Pyrard, cap. XXVII.

CARTEA XXVI

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL PE CARE TREBUIE SĂ-L AIBĂ ELE CU ORDINEA LUCRURILOR ÎN PRIVINȚA CĂRORA SÎNT CHEMATE SĂ STATUEZE[1]

CAPITOLUL I

IDEEA DE BAZĂ A ACESTEI CĂRȚI[2]

Oamenii sînt conduși de diferite categorii de legi: dreptul natural; dreptul divin, care este cel al religiei; dreptul bisericesc, numit și canonic, care este cel al rînduielilor bisericești[3]; dreptul ginților, care poate fi socotit ca dreptul civil al lumii, în înțelesul că fiecare popor este un cetățean al ei; dreptul politic general, ce are ca obiect înțelepciunea umană, bază a tuturor societăților; dreptul politic particular, care se referă la fiecare societate în parte; dreptul de cucerire, bazat pe faptul că un popor a voit, a putut sau a trebuit să săvîrșească acte de violență față de altul; dreptul civil al fiecărei societăți, datorită căruia un cetățean poate să-și apere bunurile și viața față de oricare alt cetățean; în sfîrșit, dreptul domestic[4], care izvorăște din faptul că o societate este împărțită în diferite familii ce au nevoie de o conducere proprie.

Există, așadar, diferite categorii de legi; iar sublimul rațiunii umane constă în a ști bine de care din aceste categorii țin în primul rînd lucrurile asupra cărora trebuie să se statueze, și în a nu aduce confuzie în principiile care trebuie să-i conducă pe oameni.

CAPITOLUL II

DESPRE LEGILE DIVINE ŞI DESPRE CELE UMANE

Nu trebuie nici să se statueze prin legile divine ceea ce trebuie să se rînduiască prin legile umane, şi nici să se reglementeze prin legile umane ceea ce trebuie să se rînduiască prin legile divine[5].

Aceste două feluri de legi se deosebesc prin originea, prin scopul şi prin natura lor.

Toată lumea este de acord că legile umane sînt de o altă natură decît cele ale religiei, şi acesta este un principiu important; dar acest principiu însuşi este subordonat altor principii pe care trebuie să le determinăm.

1° Natura legilor umane este de a fi supuse tuturor împrejurărilor de fapt care survin şi de a se schimba pe măsură ce se schimbă voinţa oamenilor; dimpotrivă, natura legilor religioase este de a nu se schimba niciodată. Legile omeneşti statuează în privinţa binelui; religia, în privinţa binelui suprem[6]. Binele poate să aibă de fiecare dată alt scop, deoarece există mai multe feluri de bine; pe cînd binele suprem nu este decît unul, deci el nu se poate schimba. Pot fi desigur schimbate legile, deoarece ele nu sînt socotite decît ca fiind bune; dar rînduielile religiei sînt întotdeauna presupuse a fi cele mai bune.

2° Există state în care legile nu au nici o valoare ori nu sînt decît capricii trecătoare ale suveranului. Dacă în aceste state legile religiei ar fi de natura legilor umane, nici ele nu ar avea vreo valoare: societatea are însă nevoie să existe ceva statornic; iar acest ceva statornic este tocmai religia[7].

3° Forţa religiei se datoreşte în primul rînd faptului că oamenii cred în ea; forţa legilor umane se datoreşte faptului că oamenii se tem de ele. Vechimea religiei vine în sprijinul ei, deoarece adeseori credem cu atît mai mult în adevărul lucrurilor cu cît ele sînt mai îndepărtate în timp, căci noi nu avem în minte, în legătură cu ele, idei proprii acelor vremuri îndepărtate, care să le poată

contrazice. Dimpotrivă, legile umane trag folos din noutatea lor, ceea ce arată o atenție deosebită și efectivă din partea legiuitorului pentru a le face respectate.

CAPITOLUL III

DESPRE LEGILE CIVILE[8] CARE SÎNT CONTRARII LEGII NATURALE

„Dacă un sclav, spune Platon[a], se apără și ucide un om liber, el trebuie să fie tratat ca un paricid". Iată o lege civilă care pedepsește apărarea naturală[9].

Legea care, sub Henric al VIII-lea, condamna pe un om fără să fi fost confruntat cu martorii, contrazicea dreptul natural de apărare; într-adevăr, pentru ca cineva să poată fi condamnat, trebuie desigur ca martorii să știe că omul împotriva căruia ei depun mărturie este unul și același cu acuzatul, și ca acesta să poată spune: „Cel despre care vorbiți nu sînt eu"[10].

Legea, făcută sub aceeași domnie, care condamna pe orice fată care, avînd relații nepermise cu vreun bărbat, nu declara aceasta regelui mai înainte de a se căsători cu acel bărbat, încalcă dreptul natural de apărare a pudorii[11]; căci, a cere unei fete să facă o asemenea declarație este tot atît de absurd ca și a cere unui om să nu caute să-și apere viața.

Legea lui Henric al II-lea, care condamnă la moarte pe o fată al cărei copil a murit, în cazul în care ea nu a declarat autorităților graviditatea sa, nu este mai puțin contrară dreptului natural de apărare[12]. Era destul să fie obligată să aducă aceasta la cunoștința uneia dintre rudele ei cele mai apropiate, care să aibă grijă de viața copilului.

Ce altă mărturisire ar putea ea să mai facă sub apăsarea acestui chin al pudorii naturale? Educația a întărit

[a] Cartea IX din *Legile*.

în ea ideea de a-şi păstra acest simţămînt de pudoare şi, în aceste clipe, cu greu se mai poate gîndi ea la pierderea vieţii copilului.

S-a vorbit mult despre o lege din Anglia[a] care îngăduia unei fetiţe de şapte ani să-şi aleagă un soţ. Această lege era revoltătoare din două motive: ea nu ţinea de fel seama de vîrsta la care natura dă maturitate minţii, nici de vîrsta la care ea dă maturitate trupului.

La romani, un tată putea să-şi oblige fiica să-şi repudieze soţul[b], deşi el însuşi îşi dăduse consimţămîntul la căsătorie. Dar este împotriva naturii ca divorţul să depindă de voinţa unui terţ.

Dacă divorţul[14] este conform cu natura, el nu este astfel decît atunci cînd cele două părţi, sau măcar una dintre ele, consimte la divorţ; iar atunci cînd nu consimte nici una, nici alta, divorţul este o monstruozitate. În sfîrşit, dreptul de a divorţa nu poate fi acordat decît celor ce suportă neajunsurile căsătoriei şi care îşi dau seama de momentul în care au interesul să le pună capăt.

CAPITOLUL IV

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Gondebaud[c], regele Burgundiei[15], impunea ca, dacă soţia sau fiul celui ce furase nu denunţa crima, ei să fie reduşi la stare de sclavie. Această lege era împotriva naturii. Cum ar putea o soţie să fie acuzatoarea soţului său? Cum ar putea un fiu să fie acuzatorul tatălui său? Pentru a răzbuna o faptă criminală, el impunea săvîrşirea uneia şi mai criminale.

[a] Bayle, în *Critique de l'histoire du calvinisme*[13] (Critica istoriei calvinismului), vorbeşte despre această lege, p. 293.

[b] Vezi legea 5, din *Cod* [cartea V, titlul XVII], *De repudiis et iudicio de moribus sublato* (Despre repudii şi despre desfiinţarea acţiunii relative la moravuri).

[c] *Legea burgunzilor*, titlul XLVII.

Legea[a] lui Receswind[16] îngăduia copiilor femeii adultere, sau celor ai soţului ei, să o acuze şi să supună la tortură pe sclavii din casă. Lege nedreaptă, care, pentru a păstra moravurile, siluia natura, în care moravurile îşi au izvorul lor.

Vedem cu plăcere pe scenele noastre un erou tînăr manifestînd tot atîta silă în a da pe faţă nelegiuirea mamei sale vitregi cît avusese şi faţă de nelegiuirea în sine: învinuit, judecat, condamnat, proscris şi acoperit de ruşine, el abia că îndrăzneşte, în tulburarea sa, să facă cîteva reflecţii în privinţa sîngelui ticălos din care se trage Fedra; el părăseşte ce are mai scump, fiinţa cea mai gingaşă, tot ce vorbeşte inimii sale, tot ce îi poate stîrni indignarea, pentru a se preda răzbunării zeilor, pe care nu a meritat-o[17]. Glasul naturii ne pricinuieşte această plăcere: este cea mai dulce dintre toate vocile.

CAPITOLUL V

CAZURI ÎN CARE SE POATE JUDECA DUPĂ PRINCIPIILE DREPTULUI CIVIL, MODIFICÎND PRINCIPIILE DREPTULUI NATURAL

La Atena, o lege obliga[b] pe copii să-şi întreţină părinţii ajunşi în mizerie; ea îi excepta de la aceasta pe copiii născuţi[c] dintr-o femeie de moravuri uşoare, pe cei al căror tată, nesocotind castitatea lor, a făcut din ei obiectul unui trafic ruşinos, pe cei pe care[d] el nu-i învăţase nici o meserie ca să-şi poată cîştiga existenţa.

Legea considera că, în primul caz, tatăl fiind incert, el făcuse ca obligaţia naturală a copilului să fie precară;

---

[a] În *Codul vizigoţilor*, cartea III, titlul IV, § 13.

[b] Sub pedeapsă de infamie; o altă lege, sub pedeapsa închisorii.

[c] Plutarh, *Vie de Solon* (Viaţa lui Solon).

[d] Plutarh, *ibidem* şi Galenus, în *Exhort. ad Art.*[18] (Îndemn spre meşteşuguri), cap. VIII.

că, în al doilea caz, el întinase viața pe care o dăduse și că el făcuse copiilor săi cel mai mare rău pe care li-l putea face, lipsindu-i de onoare[19]; că, în cel de al treilea caz, el le făcuse insuportabilă o viață în care întîmpinau atîtea greutăți. Legea nu mai privea pe tată și pe fiu decît ca pe doi cetățeni, nu mai statua decît pe baza considerentelor politice și civile; ea socotea că, într-un stat bine cîrmuit, e nevoie mai cu seamă de bune moravuri.

Cred în adevăr că legea lui Solon era bună în primele două cazuri, adică acela în care natura îl lasă pe fiu în necunoștința persoanei tatălui său și în acela în care ea pare chiar să-i poruncească de a nu-l recunoaște ca atare; nu s-ar putea aproba, însă, această lege în cel de-al treilea caz, în care tatăl nu încălcase decît o rînduială civilă.

CAPITOLUL VI

ORDINEA SUCCESIUNILOR DEPINDE DE PRINCIPIILE DREPTULUI POLITIC SAU CIVIL, IAR NU DE PRINCIPIILE DREPTULUI NATURAL

Legea *Voconia*[20] interzicea instituirea ca moștenitoare a unei femei, nici chiar a fiicei unice. Niciodată, spune Sfîntul Augustin[a21], nu a existat o lege mai nedreaptă. Una dintre formulele lui Marculf[b22] califica drept nelegiuit obiceiul care înlătura pe fete de la moștenirea tatălui lor. Iustinian[c] numește barbar dreptul de moștenire al fiilor în dauna fiicelor. Aceste idei au fost consecința faptului că dreptul pe care îl au copiii de a moșteni pe tată a fost considerat ca o consecință a legii naturale: ceea ce de fapt nu este adevărat.

---

[a] *De Civitate Dei* (Despre cetatea lui Dumnezeu), cartea III [cap. XXI].

[b] Cartea II, cap. XII.

[c] Novella 21.

Legea naturală porunceşte părinţilor să-şi întreţină copiii, dar ea nu îi obligă să-i instituie ca moştenitori. Împărţeala avutului, legile privitoare la această împărţeală, succesiunea de după moartea celui care s-a bucurat de această împărţeală, toate acestea nu puteau fi reglementate decît de către societate şi, prin urmare, prin legi politice sau civile.

Este adevărat că ordinea politică sau civilă cere adeseori ca copiii să moştenească pe părinţi; dar ea nu cere întotdeauna aceasta.

Legile noastre feudale[23] au putut avea anumite motive pentru ca cel mai în vîrstă dintre copiii de sex masculin sau cea mai apropiată rudă în linie bărbătească să capete totul, iar fetele să nu capete nimic; iar legile longobarzilor[a] au putut şi ele să aibă motivele lor pentru ca surorile, fiii naturali, celelalte rude, şi, în lipsa lor, fiscul să participe la moştenire împreună cu fiicele.

La cîteva dinastii din China era rînduit ca fraţii împăratului să-l moştenească, iar fiii lui să nu-l moştenească. Dacă o asemenea rînduială era urmarea dorinţei ca principele să aibă o anumită experienţă, dacă exista teama de minoratul împăraţilor, dacă trebuia să se preîntîmpine ocuparea continuă a tronului de către copii puşi acolo de eunuci, era cu totul justificată statornicirea unei astfel de ordini de succesiune; iar atunci cînd unii[b] scriitori au calificat pe aceşti fraţi drept uzurpatori, ei au judecat pe baza ideilor împrumutate din legile ţărilor noastre.

Potrivit obiceiului din Numidia[c], a urmat la tron Delsace, fratele regelui Gala, nu fiul său, Massinissa. Şi astăzi[d] încă, la arabii din Berberia, unde fiecare sat are un şef, se alege, potrivit acestui vechi obicei, unchiul sau vreo altă rudă, pentru a succeda.

---

[a] Cartea II, titlul XIV, §§ 6, 7 şi 8.
[b] Du Halde, despre cea de-a doua dinastie.
[c] Titus Livius, decada III [cartea XXIX, cap. XXIX].
[d] Vezi *Călătoriile*[25] lui Schaw, vol. I, p. 402.

Există monarhii pur elective; şi, de vreme ce este limpede că ordinea de succesiune trebuie să decurgă din legile politice sau civile, acestea trebuie să stabilească în ce cazuri raţiunea cere ca această succesiune să fie deferită copiilor şi în ce cazuri ea trebuie acordată altor rude.

În ţările în care e statornicită poligamia, principele are mulţi copii; numărul lor este mai mare în unele ţări decît în altele. Există state[a] în care poporul nu ar putea întreţine pe copiii regelui; acolo s-a putut stabili rînduiala potrivit căreia nu moştenesc tronul copiii regelui, ci cei ai surorii sale.

Un număr prea mare de copii[24] ar expune statul la războaie civile îngrozitoare. Ordinea de succesiune care acordă coroana copiilor surorii preîntîmpină aceste neajunsuri, deoarece numărul copiilor surorii nu ar fi mai mare decît acela al copiilor unui principe ce n-ar avea decît o singură soţie.

Există naţiuni la care raţiunea de stat sau vreun principiu religios au cerut ca să domnească mereu o anumită dinastie: astfel este în Indii[b] ataşamentul la propria castă şi teama ca nu cumva să se urce pe tron cineva care nu se trage din ea. S-a socotit că, pentru a avea întotdeauna principi de sînge regal, trebuia ca moştenitorii tronului să fie copiii surorii celei mai mari a regelui.

Principiu general: a-ţi întreţine copiii este o îndatorire care ţine de dreptul natural; a le deferi succesiunea este o îndatorire care ţine de dreptul civil sau politic[28]. De aici decurg diferitele dispoziţii asupra bastarzilor din diferitele ţări ale lumii: ele se conformează legilor civile sau politice din fiecare ţară.

---

[a] Ca în Lovengo[26], în Africa. Vezi *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes*, vol. IV, partea I, p. 114; [şi Smith, *Voyage de Guinée*[27] (Călătorie în Guineea), partea a II-a, p. 150, despre regatul Juida].

[b] Vezi *Lettres édifiantes*, colecţia a paisprezecea, şi *Les voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes*, vol. III, partea a II-a, p. 644.

CAPITOLUL VII

NU TREBUIE SĂ SE REZOLVE PE BAZA PRECEPTELOR RELIGIOASE ATUNCI CÎND E CAZUL SĂ SE RECURGĂ LA PRECEPTELE LEGII NATURALE

Abisinienii ţin un post al paştilor foarte aspru, de cincizeci de zile, care îi slăbeşte într-atîta, încît multă vreme după aceea ei nu pot face nimic: turcii[a] nu pierd prilejul de a-i ataca după ce ies din post. Religia ar trebui ca, în interesul apărării naturale, să pună limite acestor practici.

Evreilor li s-a poruncit să ţină sabatul; dar a fost o prostie la neamul acesta să nu se apere[b] atunci cînd duşmanii lui au ales ziua aceasta pentru a-l ataca.

La asediul Peluzei[29], Cambyses a pus în rîndul întîi un mare număr de animale socotite sacre de către egipteni: soldaţii care alcătuiau garnizoana cetăţii nu au îndrăznit să tragă. Cine nu vede că dreptul natural de apărare este mai presus de toate preceptele?

CAPITOLUL VIII

NU TREBUIE SĂ SE SUPUNĂ PRINCIPIILOR DREPTULUI DENUMIT CANONIC CHESTIUNILE REGLEMENTATE DE PRINCIPIILE DREPTULUI CIVIL

Potrivit dreptului civil al romanilor[c], cel ce fură dintr-un loc sacru un obiect particular nu este pedepsit decît pentru furt; după dreptul canonic[d], el este pedepsit pentru sacrilegiu. Dreptul canonic are în vedere locul; drep-

---

[a] *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes*, vol. IV, partea I, pp. 35 şi 103.

[b] Cum au făcut atunci cînd Pompei le-a asediat templul Vezi Dion, cartea XXXVII [cap. XVI].

[c] L. 5, *Dig.* [XLVIII, 13], *Ad leg. Iuliam peculatus*[30] (Asupra legii Iulia relativă la peculat).

[d] Cap. *quisquis* XVII, *quaestione* 4; Cujas, *Observat.*[31], cartea XIII, cap. XIX, vol. III.

tul civil, lucrul. Dar a nu lua în seamă decît locul înseamnă a nu reflecta nici la natura şi la definiţia furtului, nici la natura şi la definiţia sacrilegiului[32].

După cum soţul poate cere separaţia de corp pe motiv de necredinţă a soţiei, soţia o putea cere odinioară[a] pe motiv de necredinţă a soţului. Acest obicei, contrar prevederilor legilor romane[b], se introdusese în tribunalele bisericeşti[c33], care nu luau în considerare decît regulile dreptului canonic; şi, într-adevăr, dacă nu privim căsătoria decît în lumina ideilor pur religioase şi în raport cu lucrurile vieţii viitoare, amîndouă cazurile de nesocotire a căsătoriei sînt identice. Legile politice şi civile ale aproape tuturor popoarelor au făcut însă, pe bună dreptate, distincţie între aceste două cazuri[34]. Ele au pretins soţiilor modestie şi înfrînare într-o măsură în care nu le cer de la bărbaţi, pentru că pierderea cinstei la femei presupune o părăsire a tuturor virtuţilor; pentru că femeia, încălcînd legile căsniciei, iese din starea sa de dependenţă firească; pentru că natura a semnalat necredinţa soţiilor prin indicii certe; în afară de faptul că copiii adulterini ai soţiei revin în mod inevitabil bărbatului şi cad în sarcina lui, pe cînd copiii adulterini ai soţului nu sînt ai soţiei şi nici nu cad în sarcina ei[35].

CAPITOLUL IX

CHESTIUNILE CARE TREBUIE SĂ FIE SUPUSE PRINCIPIILOR DREPTULUI CIVIL POT RAREORI SĂ FIE REGLEMENTATE PE BAZA PRINCIPIILOR LEGILOR RELIGIEI

Legile religioase au mai mare înălţime morală, cele civile au mai mare cuprindere.

Legile perfecţiunii, izvorîte din religie, au ca scop mai

[a] Beaumanoir, *Ancienne coutume de Beauvoisis* (Vechi obicei din Beauvoisis), cap. XVIII [§ 6].

[b] L. 1, *Cod* [cartea IX, titlul IX], *Ad leg. Iuliam de adulteriis* (Asupra legii Iulia relativă la adulter).

[c] Astăzi, în Franţa, ele nu mai au competinţă pentru asemenea cauze.

mult desăvîrșirea morală a omului care le respectă decît pe aceea a societății în care ele sînt respectate; legile civile, dimpotrivă, au ca scop mai mult desăvîrșirea morală a oamenilor în general decît pe cea a indivizilor.

Astfel, oricît de respectabile ar fi ideile care izvorăsc nemijlocit din religie, ele nu trebuie să servească întotdeauna ca principiu călăuzitor legilor civile, deoarece acestea au un alt principiu călăuzitor, care este binele general al societății[36].

Romanii au întocmit rînduieli pentru a păstra în republică bunele moravuri ale femeilor[37]: acestea erau rînduieli cu caracter politic. Atunci cînd s-a instituit monarhia, ei au făcut în această privință legi civile, bazate pe principiile guvernămîntului civil. După ce a apărut religia creștină, noile legi care au fost întocmite luau în considerație mai puțin puritatea generală a moravurilor, cît sfințenia căsătoriei; unirea celor două sexe a început să fie privită nu atît sub raport civil, cît sub raport religios.

La început, potrivit legii romane[a], soțul care își readucea acasă soția, după condamnarea ei pentru adulter, era pedepsit ca complice al desfrîului ei. Iustinian[b], călăuzindu-se după un alt fel de a vedea lucrurile, a dispus că soțul se putea duce în cursul a doi ani să-și ia înapoi soția de la mănăstire.

Cînd o femeie nu mai avea știri despre soțul său aflat în război, ea putea, în vechime, să se recăsătorească ușor, pentru că avea dreptul de a divorța. Legea lui Constantin[c] a dispus ca ea să aștepte patru ani, după care putea să trimită comandantului soțului ei cererea de divorț; iar dacă soțul se întorcea, el nu o mai putea învinui de adulter. Dar Iustinian[d] a stabilit că, oricît timp ar fi

---

[a] L. II, § ult., *Dig.* [cartea XLVIII, titlul V], *Ad. leg. Iul. de adult.*

[b] Novella 134, cap. X, titlul 170.

[c] L. 7, *Cod.* [cartea V, titlul XVII], *De repudiis et iudicio de moribus sublato* (Despre repudii și despre desființarea acțiunii relative la moravuri).

[d] *Auth. Hodie quantiscumque* (Authenticum. Astăzi de oricît timp); *Cod.* [cartea V, titlul XVII], *De repudiis* (Despre repudii).

trecut de la plecarea soţului, ea nu se putea recăsători, afară numai dacă putea să dovedească moartea soţului prin mărturia şi jurămîntul comandantului soţului său. Iustinian era preocupat de indisolubilitatea căsătoriei; dar se poate spune că era prea preocupat de aceasta. El cerea o dovadă pozitivă, cînd de fapt una negativă era suficientă; pretindea un lucru foarte greu, anume să se precizeze care e soarta unui om plecat departe şi expus atîtor primejdii; el presupunea o crimă, adică dezertarea soţului, cînd era atît de firesc să presupună moartea lui. Aducea atingere binelui public, lăsînd o femeie fără soţ; aducea atingere şi interesului particular, expunînd-o la nenumărate primejdii.

Legea lui Iustinian[a], care a introdus printre motivele de divorţ consimţămîntul soţului şi al soţiei de a intra la mănăstire, se îndepărta cu totul de la principiile legilor civile. Este firesc ca motivele de divorţ să se nască din anumite piedici care nu puteau fi prevăzute înainte de căsătorie; dar această dorinţă de a păstra castitatea putea fi prevăzută, fiindcă ea se află în noi. Această lege ocroteşte nestatornicia într-o situaţie care, prin natura ei, este menită să fie statornică; ea încalcă principiul fundamental al divorţului, care nu îngăduie desfacerea unei căsătorii decît în speranţa alteia; în fine, chiar referindu-ne la concepţiile religioase, ea nu face decît să ofere lui Dumnezeu victime fără a-i aduce jertfă.

CAPITOLUL X

ÎN CE CAZ TREBUIE SĂ URMĂM LEGEA CIVILĂ CARE ÎNGĂDUIE, IAR NU LEGEA RELIGIOASĂ CARE INTERZICE

Atunci cînd o religie care opreşte poligamia este introdusă într-o ţară unde ea e îngăduită, nu se poate susţine, vorbind din punct de vedere strict politic, că legea

[a] *Auth. Quod hodie* (Authenticum. Fiindcă astăzi), *Cod.* [V, XVII], *De repudiis.*

ţării trebuie să admită ca un bărbat care are mai multe soţii să îmbrăţişeze această religie, afară numai dacă autorităţile ori soţul le-ar despăgubi, redîndu-le într-un fel oarecare starea lor civilă anterioară. Altminteri, situaţia lor ar fi de plîns: ele nu au făcut decît să se supună legilor, văzîndu-se apoi lipsite de cele mai importante avantaje pe care le oferă societatea[38].

CAPITOLUL XI

NU TREBUIE CA TRIBUNALELE UMANE SĂ FIE SUPUSE PRINCIPIILOR TRIBUNALELOR CARE AU ÎN VEDERE VIAŢA VIITOARE[39]

Tribunalul inchiziţiei, organizat de către călugării creştini pe baza ideii tribunalului penitenţei[40], este potrivnic oricărei bune cîrmuiri civile. El a stîrnit pretutindeni indignarea generală, şi ar fi cedat în faţa împotrivirilor, dacă cei ce voiau să-l înfiinţeze nu ar fi întors în folosul lor chiar aceste împotriviri.

Acest tribunal este intolerabil în toate formele de guvernămînt. În monarhie, el nu poate decît să dea naştere la denunţători şi trădători; în republici, nu poate forma decît oameni necinstiţi; în statul despotic, el este distrugător ca şi acesta.

CAPITOLUL XII

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Unul dintre abuzurile acestui tribunal constă în aceea că, din două persoane învinuite de aceeaşi infracţiune, cea care lăgăduieşte este condamnată la moarte, iar cea care recunoaşte scapă de pedeapsa capitală. Aceasta îşi

are originea în ideile monahale, potrivit cărora cel ce tăgăduiește pare să fie nepocăit și damnat, iar cel ce recunoaște pare să fie pocăit și mîntuit. Dar, o astfel de deosebire nu poate fi făcută de către tribunalele umane; justiția umană, care nu vede decît faptele, nu are cu oamenii decît un singur pact, cel al nevinovăției; justiția divină, care vede gîndurile, are două, pe cel al nevinovăției și pe cel al pocăinței[41].

CAPITOLUL XIII

ÎN CE CAZ TREBUIE SĂ URMĂM, ÎN PRIVINȚA CĂSĂTORIILOR, LEGILE RELIGIEI ȘI ÎN CE CAZ TREBUIE SĂ NE CONFORMĂM LEGILOR CIVILE

Este un fapt că, în toate țările și în toate timpurile, religia s-a ocupat de căsătorii. De îndată ce anumite acte au fost socotite ca impure sau nepermise, în vreme ce ele erau totuși necesare, a trebuit de bună seamă să se recurgă la religie pentru a le legitima într-un caz și a le osîndi în celelalte.

Pe de altă parte, căsătoria fiind, dintre toate acțiunile omului, aceea care interesează cel mai mult societatea, a trebuit desigur ca ea să fie reglementată de către legile civile.

Tot ceea ce se referă la caracterul căsătoriei, la forma ei, la modul de a o contracta, la fecunditatea pe care o aduce, și care a făcut toate popoarele să înțeleagă că ea era obiectul unei binecuvîntări speciale, binecuvîntare care, neînsoțind totdeauna căsătoria, depindea de anumite grații divine — toate acestea intră în domeniul religiei.

Urmările acestei uniri cu privire la bunuri, donațiile între soți, tot ceea ce are legătură cu noua familie, cu

cea din care ea a ieşit, cu cea care trebuie să se nască — toate acestea ţin de legile civile.

Cum unul dintre importantele scopuri ale căsătoriei este acela de a înlătura toate incertitudinile convieţuirilor nelegitime[42], religia îşi pune pecetea asupra ei, iar legile civile o adaugă şi ele pe a lor, pentru ca ea să aibă toată autenticitatea cu putinţă. Astfel, pe lîngă condiţiile pe care religia le cere pentru ca să fie valabilă căsătoria, legile civile mai pot impune şi altele[43].

Ceea ce conferă legilor civile această putere este faptul că cerinţele lor sînt suplimentare, dar nu contrarii celorlalte. Legea religiei cere anumite ceremonii, iar legile civile cer consimţămîntul părinţilor: prin aceasta, ele cer ceva mai mult decît legea religioasă, dar nu cer nimic care să o contrazică[44].

De aici rezultă că legii religiei îi revine să se pronunţe dacă legătura va fi indisolubilă sau nu; căci dacă legile religiei ar fi rînduit ca ea să fie indisolubilă, iar cele civile, ca ea să se poată desface, atunci ar exista două rînduieli contradictorii.

Uneori condiţiile impuse căsătoriei de către legile civile nu sînt absolut necesare[45]; aşa sînt cele stabilite de către legile care, în loc de a anula căsătoria, s-au mulţumit să-i pedepsească pe cei ce o contractau[46].

La romani, legile *Papia* au declarat nelegale[47] căsătoriile interzise de ele, supunîndu-le doar la pedepse[a]; iar senatus-consultul emis pe baza discursului ţinut de împăratul Marc-Antoninul le-a declarat nule; atunci nu a mai existat,[b] deci nici căsătorie, nici soţie, nici dotă, nici soţ. Legea civilă se orientează după împrejurări: uneori ea este mai preocupată să îndrepte răul, alteori să-l preîntîmpine.

---

[a] Vezi ceea ce am spus mai sus, la capitolul XXI al cărţii *Despre legi, în raportul lor cu numărul locuitorilor.*

[b] Vezi legea 16, *Digeste* [cartea XXIII, 2], *De ritu nuptiarum;* şi legea 3, § 1, tot în *Digeste* [cartea XXIV, titlul I], *De donationibus inter virum et uxorem* (Despre donaţiile între sot şi soţie).

CAPITOLUL XIV

ÎN CE CAZURI, ÎN CĂSĂTORIILE DINTRE RUDE, TREBUIE SĂ NE CĂLĂUZIM DUPĂ LEGILE NATURII ŞI ÎN CE CAZURI TREBUIE SĂ NE CĂLĂUZIM DUPĂ LEGILE CIVILE

În privinţa interzicerii căsătoriei dintre rude, este foarte dificil să se stabilească bine punctul la care se opresc legile naturii şi de la care încep legile civile. Ca atare, trebuie să se stabilească principii.

Căsătoria fiului cu mama tulbură cu totul ordinea lucrurilor; fiul datorează un respect fără margini mamei sale, iar soţia datorează un respect fără margini soţului său: căsătoria unei mame cu fiul său ar răsturna condiţia naturală şi a unuia şi a celuilalt.

Mai mult încă: natura le-a dat femeilor capacitatea de a avea copii la o vîrstă mai mică decît bărbaţii; şi, din aceeaşi cauză, femeia încetează mai curînd de a avea această capacitate decît bărbatul. Dacă s-ar îngădui căsătoria dintre mamă şi fiu, s-ar întîmpla aproape întotdeauna ca atunci cînd soţul ar fi în stare să ia parte la împlinirea scopurilor naturii, soţia nu ar mai fi în stare.

Căsătoria dintre tată şi fiică este potrivnică naturii, ca şi cea dinainte, dar într-o măsură mai mică, deoarece nu prezintă cele două impedimente arătate mai sus. De aceea, tătarii, care pot să se căsătorească cu fiicele lor[a], nu se căsătoresc niciodată cu mamele lor, după cum se vede din *Descrierile de călătorie*[b].

Totdeauna a fost un lucru firesc ca tatăl să vegheze asupra castităţii copiilor săi. Avînd îndatorirea de a se îngriji să le facă un rost, a trebuit să le păstreze şi trupul cel mai pur şi sufletul cel mai puţin pervertit,

---

[a] La ei, această lege este foarte veche. Attila, spune P r i s c u s, în *Ambasada* sa[48], s-a oprit într-un anumit loc pentru a se căsători cu fiica sa, Esca, lucru îngăduit, spune el, de către legile sciţilor, p. 22.

[b] *Histoire des Tartares*, partea a III-a, p. 256.

adică tot ceea ce poate să trezească mai bine dorințele și tot ceea ce este mai propriu să dea naștere la afecțiune. Un tată, mereu preocupat de a păstra moralitatea copiilor săi, a avut de bună seamă o repulsie firească față de tot ceea ce ar fi putut să-i corupă. Căsătoria nu este o corupție, se va riposta. Dar înainte de căsătorie cei doi trebuie să stea de vorbă, bărbatul să se facă iubit, să seducă: tocmai această seducție trebuie să fi stîrnit dezgustul.

A fost necesar deci să se pună o stavilă de netrecut între cei care trebuiau să dea educație și cei care trebuiau să o primească, evitîndu-se orice fel de corupție, chiar pentru motive legitime. În adevăr, de ce oare părinții îi lipsesc cu atîta grijă pe cei ce trebuie să ia în căsătorie pe fiicele lor, de tovărășia și de intimitatea acestora?

Repulsia față de incestul fratelui cu sora trebuie să fi provenit din același izvor. Este destul ca tații și mamele să fi voit să păstreze neîntinate moravurile copiilor și casele lor, pentru ca să inspire copiilor sila față de tot ceea ce putea să-i îndemne la unirea celor două sexe.

Interzicerea căsătoriei dintre verii primari are aceeași origine. În primele timpuri, adică în vremurile sfinte, în veacurile în care nu se cunoștea luxul, toți[a] copiii rămîneau în casă și se gospodăreau acolo; în adevăr, era de ajuns o casă foarte mică pentru o familie mare. Copiii[b] celor doi frați, adică verii primari, erau considerați și se considerau între ei ca frați. Repulsia ce exista față de căsătoria dintre frați și surori exista așadar[c] și față de căsătoria dintre verii primari.

---

[a] Așa a fost la romani, în cele mai vechi timpuri.

[b] Într-adevăr, la romani ei aveau același nume; verii primari erau numiți frați.

[c] Așa a fost la Roma în primele timpuri, pînă cînd poporul a făcut o lege pentru a le îngădui; el voia să favorizeze pe un bărbat extrem de popular care se căsătorise cu vara lui primară. Plutarh, în tratatul *Des demandes des choses romaines* (Chestiuni romane).

Aceste cauze sînt atît de puternice şi naturale, încît ele au acţionat aproape pe întregul pămînt, independent de vreun contact între popoare. Nu romanii i-au învăţat desigur pe locuitorii Formosei[a] că este incestuoasă căsătoria dintre rude pînă la al patrulea grad; nu romanii le-au arătat aceasta arabilor[b] şi nu ei au învăţat acest lucru pe locuitorii din Maldive[c].

Iar dacă unele popoare nu au respins căsătoriile dintre părinţi şi copii, dintre surori şi fraţi, aceasta se explică, după cum s-a văzut în cartea întîi[49], prin aceea că fiinţele raţionale nu urmează întotdeauna legile lor. Cine ar spune!? Ideile religioase i-au făcut adeseori pe oameni să cadă în aceste rătăciri. Dacă asirienii, dacă perşii[50] se căsătoreau cu mamele lor, cei dintîi făceau acest lucru dintr-un respect religios faţă de Semiramida, iar cei din urmă, pentru că religia lui Zoroastru acorda preferinţă[d] acestor căsătorii. Dacă egiptenii se căsătoreau cu surorile lor, aceasta era iarăşi o rătăcire a religiei egiptene, care închina asemenea căsătorii zeiţei Isis. Deoarece spiritul religiei este de a ne îndemna să făptuim cu trudă lucruri mari şi grele, nu trebuie să socotim că un lucru este firesc pentru că a fost consfinţit de către o religie greşită.

Principiul potrivit căruia căsătoriile dintre părinţi şi copii, dintre fraţi şi surori sînt interzise pentru a menţine pudoarea naturală în casă, ne va servi pentru a stabili care sînt căsătoriile interzise de legea naturală şi care sînt cele ce nu pot fi interzise decît de legea civilă.

Întrucît copiii locuiesc, ori se consideră că locuiesc în casa tatălui lor, şi deci că ginerele locuieşte cu soacra, socrul cu nora, sau cu fiica soţiei sale, căsătoria dintre ei este interzisă de către legea naturală. În acest caz,

---

[a] *Recueil des voyages des Indes*, vol. V, partea I, Relatare asupra situaţiei din insula Formosa.

[b] *Coranul*, capitolul *Despre femei*.

[c] Vezi François Pyrard.

[d] Ele erau socotite ca fiind mai onorabile. Vezi Philo, *De specialibus legibus quae pertinent ad praecepta decalogi* (Despre legile speciale care au legătură cu preceptele decalogului), Paris, 1640, p. 778.

copia are același efect ca și realitatea, deoarece ea are aceeași cauză; legea civilă nu poate și nici nu trebuie să permită asemenea căsătorii[51].

Există popoare la care, după cum am spus, verii primari sînt considerați ca frați, deoarece ei locuiesc de regulă în aceeași casă; la alte popoare acest obicei este aproape necunoscut. La cele dintîi, căsătoria dintre verii primari trebuie să fie privită ca fiind potrivnică naturii; la cele din urmă, nu.

Legile naturii nu pot fi însă legi locale. Ca atare, atunci cînd aceste căsătorii sînt oprite sau îngăduite, ele sînt, după împrejurări, îngăduite sau oprite de către o lege civilă.

Nu se obișnuiește nicidecum ca întotdeauna cumnatul și cumnata să locuiască în aceeași casă. Căsătoria dintre ei nu este deci oprită pentru a păstra pudicitatea în casă; iar legea care o îngăduie sau o oprește nu este de loc legea naturii, ci o lege civilă care se conformează împrejurărilor, și depinde de obiceiurile din fiecare țară: acestea sînt cazuri în care legile depind de moravuri și de uzanțe.

Legile civile interzic căsătoriile atunci cînd, datorită obiceiurilor statornicite într-o țară dată, este vorba de aceleași împrejurări ca și cele în care căsătoriile sînt interzise de către legile naturii; și le îngăduie atunci cînd nu este vorba de aceste împrejurări. Interdicția stabilită de legile naturii este permanentă, deoarece ea depinde de o împrejurare constantă, anume că tatăl, mama și copiii locuiesc în mod necesar în aceeași casă. Interdicțiile stabilite de legile civile sînt însă întîmplătoare, deoarece ele depind de o împrejurare întîmplătoare, verii primari și celelalte rude locuind în mod întîmplător în aceeași casă.

Aceasta explică de ce legile lui Moise[52], cele ale egiptenilor[a] și ale multor alte popoare îngăduie căsătoria între cumnat și cumnată, în vreme ce aceleași căsătorii sînt interzise la alte popoare.

---

[a] Vezi legea 8, din *Cod.* [cartea V, titlul V]. *De incestis et inutilibus nuptiis* (Despre incest și despre căsătoriile nesănătoase).

În Indii există un motiv foarte firesc pentru admiterea acestor feluri de căsătorii. Acolo unchiul este considerat ca tată și este obligat să-i întrețină și să le facă un rost nepoților săi ca și cum ar fi propriii săi copii: aceasta vine de la firea acestui popor, care este bun și plin de omenie. Această lege, sau obicei, a dat naștere alteia. Dacă un soț și-a pierdut soția, el se căsătorește neapărat cu sora ei[a]; și acest lucru este foarte firesc, deoarece noua soție devine mama copiilor propriei sale surori, și deci ei nu au o mamă vitregă rea.

CAPITOLUL XV

NU TREBUIE SĂ SE REGLEMENTEZE POTRIVIT PRINCIPIILOR DREPTULUI POLITIC LUCRURILE CARE SÎNT SUPUSE PRINCIPIILOR DREPTULUI CIVIL[53]

După cum oamenii au renunțat la independența lor naturală pentru a trăi sub ascultarea legilor politice, au renunțat și la comunitatea naturală a bunurilor pentru a trăi sub ascultarea legilor civile[54]

Primele legi le aduc libertatea; cele din urmă, proprietatea. Nu trebuie să soluționăm prin legile libertății, care, așa cum am spus, este numai domnia cetății, ceea ce nu trebuie să rezolvăm decît prin legile privitoare la proprietate. Este un paralogism să se spună că binele particular trebuie să cedeze în fața binelui public: aceasta nu se cuvine decît în cazurile în care este vorba despre domnia cetății, adică despre libertatea cetățeanului; aceasta nu se cuvine în cazurile în care este vorba despre proprietatea bunurilor, deoarece binele public constă întotdeauna în faptul că fiecare își păstrează în mod statornic proprietatea pe care i-o acordă legile civile[55].

---

[a] *Lettres édifiantes*, colecția a paisprezecea, p. 403.

Cicero susținea că legile agrare erau nefaste, deoarece statul nu era instituit decît în scopul ca fiecare să-și păstreze bunurile sale.

Să stabilim deci principiul că atunci cînd e vorba despre binele public, acesta nu constă niciodată în a-l lipsi pe un particular de avutul său, sau chiar în a-i lua cea mai mică parte din el printr-o lege sau printr-o rînduială politică. În acest caz, trebuie să se respecte în mod riguros legea civilă, care este pavăza proprietății.

Așadar, atunci cînd statul are nevoie de avutul unui particular, nu trebuie să se recurgă niciodată la asprimea legii politice; tocmai aici trebuie să aibă cuvîntul hotărîtor legea civilă, care, cu ochi de mamă, privește și la fiecare particular și la întregul stat.

Dacă autoritățile vor să construiască vreun edificiu public, sau vreun drum nou, ele trebuie să acorde o indemnizație; în această privință, statul este ca un particular care tratează cu un alt particular. Este și așa prea de ajuns că el poate constrînge pe un cetățean să-i vîndă proprietatea, lipsindu-l de acest mare privilegiu pe care i l-a acordat legea civilă de a nu putea fi silit să-și înstrăineze avutul[56].

După ce popoarele care au distrus Imperiul Roman au abuzat o vreme de însești cuceririle lor, spiritul de libertate le-a făcut să se întoarcă la spiritul de echitate; chiar și drepturile cele mai barbare au început să fie exercitate cu moderație; și, dacă cineva ar avea vreo îndoială în această privință, nu ar avea decît să citească admirabila lucrare a lui Beaumanoir, care scria lucrări de drept în secolul al doisprezecelea[57].

Pe vremea lui, se reparau drumurile principale, așa cum se face și astăzi. El spune că atunci cînd un drum principal nu putea fi reparat, se făcea altul, cît mai aproape cu putință de cel vechi; dar că proprietarii[a] erau despăgubiți pe socoteala celor care trăgeau vreun folos de

[a] Seniorul numea oameni înțelepți și cinstiți[58] pentru a efectua încasarea dărilor de la țărani; gentilomii erau impuși la contribuție de către comite, clericul, de către episcop. Beaumanoir, cap. XXII.

pe urma construirii drumului. Pe atunci aceste lucruri se reglementau prin legile civile; în zilele noastre ele se reglementează prin legea politică.

CAPITOLUL XVI

NU TREBUIE SĂ SE REZOLVE PE BAZA REGULILOR DE DREPT CIVIL CHESTIUNILE CARE SE CUVINE SĂ FIE REZOLVATE PE BAZA REGULILOR DE DREPT POLITIC

Fondul tuturor acestor chestiuni ne va apare limpede, dacă nu vom amesteca regulile ce decurg din proprietatea statului cu acelea care își au originea în libertatea lui.

Domeniile unui stat sînt ele alienabile sau nu? Această chestiune trebuie să fie hotărîtă prin legea politică, iar nu prin cea civilă. Ea nu trebuie să fie hotărîtă prin legea civilă, deoarece este tot atît de necesar pentru existența statului ca el să aibă domenii, pe cît este de necesar să existe în stat legi civile care să reglementeze dreptul de dispoziție asupra bunurilor.

Așadar, dacă se înstrăinează domeniile, statul va fi nevoit să creeze noi fonduri pentru a-și procura noi domenii. Dar acest expedient tulbură la rîndul său adînc guvernămîntul politic, deoarece, prin însăși natura lucrului, la fiecare nou domeniu pe care statul îl va dobîndi, supusul va plăti tot mai mult, iar suveranul va cîștiga tot mai puțin; într-un cuvînt, domeniile statului sînt necesare, iar înstrăinarea lor nu.

Ordinea succesiunii la tron are la bază, în monarhii, binele statului, care cere ca această ordine să fie precizată, pentru a se evita nenorocirile care, după cum am spus, sînt inevitabile în guvernămîntul despotic, unde totul este nesigur, fiindcă totul este arbitrar.

Ordinea succesiunii la tron nu se statornicește în interesul familiei domnitoare, ci pentru că este în interesul statului să existe o familie domnitoare. Legea care reglementează succesiunea particularilor este o lege civilă, care

are ca obiect interesul particularilor; cea care reglementează succesiunea la tron în monarhie este o lege politică, care are ca obiect binele și conservarea statului.

De aici rezultă că, atunci cînd legea politică a stabilit într-un stat o anumită ordine de succesiune la tron și cînd această ordine ajunge la capăt, este absurd să se revendice dreptul la succesiunea tronului pe temeiul legii civile a vreunui popor, oricare ar fi el[59]. O societate dată nu întocmește legi pentru o altă societate. Legile civile ale romanilor nu sînt mai aplicabile în acest caz decît oricare alte legi civile; ei înșiși nu s-au folosit de ele cînd i-au judecat pe regi; iar principiile pe baza cărora i-au judecat ei pe regi sînt atît de groaznice, încît nu mai trebuie de fel să fie reînviate.

De aici mai rezultă că, atunci cînd legea politică a impus vreunei familii domnitoare să renunțe la succesiunea tronului, este absurd să vrei să aplici restituțiile împrumutate din legea civilă. Restituțiile sînt cuprinse în lege și pot să fie aplicate împotriva celor ce trăiesc sub ascultarea legii; dar ele nu sînt valabile pentru cei care au fost statorniciți ca să făurească legea și care sînt meniți să o apere[60].

Este ridicol a pretinde să se hotărască cu privire la drepturile regatelor, ale popoarelor și ale lumii întregi, pe temeiul aceloraşi principii potrivit cărora se hotărăște, într-un litigiu dintre particulari, cu privire la dreptul asupra jgheabului unei streșini, pentru a mă servi de expresia lui Cicero[a].

CAPITOLUL XVII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Ostracismul trebuie să fie examinat în lumina normelor legii politice, iar nu în lumina normelor legii civile; și, departe de a putea acoperi de infamie guvernămîntul

[a] Cartea I, *Legile* [cap. IV].

popular, acest obicei poate, dimpotrivă, să servească foarte bine pentru a-i dovedi blîndețea; și noi ne-am fi dat seama de aceasta, dacă exilul n-ar fi fost la noi totdeauna o pedeapsă și deci am fi putut separa ideea de ostracism de aceea de pedeapsă.

Aristotel[a] ne spune că toată lumea este de acord că această practică are în ea ceva uman și popular. Dacă în vremurile și în locurile în care se aplică această măsură ea nu era socotită de loc odioasă, oare trebuie ca noi, care vedem lucrurile de la o atît de mare depărtare, să gîndim altfel decît acuzatorii, judecătorii și decît însuși acuzatul?

Și, dacă sîntem cu luare-aminte la faptul că această sentință a poporului îl încarcă de glorie pe acela împotriva căruia era dată și că atunci cînd la Atena s-a abuzat de această măsură, fiind luată împotriva unui om lipsit de merit[b], ea a încetat de a mai fi aplicată[c63], vom vedea limpede că ne-am făcut despre ea o idee falsă, și că era admirabilă o asemenea lege care preîntîmpina relele urmări la care putea da naștere gloria unui cetățean, încărcîndu-l cu o nouă glorie.

CAPITOLUL XVIII

DESPRE NECESITATEA DE A SE STABILI DACĂ LEGILE CARE PAR A SE CONTRAZICE ÎNTRE ELE FAC PARTE DIN ACEEAȘI CATEGORIE

La Roma, soțului îi era îngăduit să împrumute altuia soția. Plutarh ne spune aceasta[d] în mod formal. Se știe despre Cato că și-a împrumutat[e] soția lui Hortensius, și Cato nu era nicidecum un om care să calce legile țării sale.

---

a *Republica*, cartea III, cap. XIII[61].

b Hyperbolus[62]. Vezi Plutarh, *Vie d'Aristide* (Viața lui Aristide).

c Pentru că venea în contradicție cu intenția legiuitorului.

d Plutarh, în *Comparaison de Lycurgue et de Numa* (Paralela dintre Lycurg și Numa).

e Plutarh, *Vie de Caton* (Viața lui Cato). Aceasta s-a petrecut în vremea noastră, spune Strabon, cartea XI.

Pe de altă parte, soţul care tolera desfrîul soţiei sale, care nu o trimitea în judecată sau care o relua[a] după condamnare, era pedepsit. Aceste legi par a se contrazice, dar în realitate ele nu se contrazic de fel. Legea care îngăduia unui roman să împrumute soţia este în chip vădit o rînduială de proveniență lacedemoniană, statornicită pentru a da republicii copii de rasă, dacă îmi este îngăduit să mă folosesc de această expresie; cealaltă, avea drept scop să păstreze puritatea moravurilor. Cea dintîi era o lege politică, cea de-a doua o lege civilă[64].

CAPITOLUL XIX

NU TREBUIE SĂ SE REZOLVE PRIN LEGILE CIVILE CHESTIUNILE CARE TREBUIE SĂ FIE REZOLVATE PRIN LEGILE DOMESTICE

Legea vizigoţilor stabilea că sclavii[b] erau obligaţi să lege pe bărbatul şi pe femeia pe care îi surprindeau în flagrant delict de adulter şi să-i prezinte apoi soţului şi judecătorului: lege îngrozitoare, care dădea în seama acestor persoane de condiţie inferioară grija răzbunării publice, domestice şi personale.

Această lege nu ar fi bună decît în seraiurile din Orient, unde sclavul, care este însărcinat cu paza porţii, este şi el vinovat de îndată ce acolo a căzut cineva în vină. El îi arestează pe făptuitorii nelegiuirii nu atît pentru ca ei să fie judecaţi, cît pentru ca să fie el însuşi judecat şi pentru ca, prin cercetarea împrejurărilor în care a fost săvîrşită fapta, să se poată înlătura bănuiala de neglijenţă care ar fi planat asupra sa.

Dar în ţările în care femeile nu sînt de fel păzite, este ceva absurd ca legea civilă să le supună, pe ele care conduc casa, urmăririi vexatorii a sclavilor lor.

---

[a] L. XI, § ultim, *Dig.* [XLVII] *Ad leg. Iul. de adulteriis.*
[b] *Legea vizigoţilor*, cartea III, titlul IV, § 6.

Această urmărire vexatorie ar putea cel mult să constituie, în anumite cazuri, o lege domestică particulară și niciodată o lege civilă[65].

CAPITOLUL XX

NU TREBUIE SĂ SE REZOLVE PE BAZA PRINCIPIILOR LEGILOR CIVILE CHESTIUNILE CARE ȚIN DE DREPTUL GINȚILOR[66]

Libertatea constă în primul rînd în a nu putea fi silit să facem un lucru pe care legea nu îl impune[67]; și în această situație ne aflăm numai pentru că sîntem guvernați de către legile civile: sîntem deci liberi, pentru ca să trăim sub autoritatea legilor civile.

Din aceasta rezultă că principii, care nu se supun în relațiile lor reciproce legii civile, nu sînt liberi; sînt guvernați de forță; ei pot neîncetat să exercite violența ori să fie supuși violenței. De aici rezultă că tratatele care le-au fost impuse prin forță sînt tot atît de obligatorii ca și acelea pe care le-ar fi încheiat prin bună învoială[68]; cînd noi, care trăim sub autoritatea legilor civile, sîntem siliți să încheiem vreun contract pe care legea nu-l impune, noi putem, cu ajutorul legii, să cerem anularea a ceea ce am făcut sub imperiul violenței; un principe însă, care se află mereu în această situație, în care exercită violența sau este supus violenței, nu se poate plînge de un tratat a cărui încheiere i-a fost impusă prin violență. Este ca și cum s-ar plînge de situația lui naturală; este ca și cum ar voi să fie principe față de ceilalți principi, iar aceștia din urmă să fie simpli cetățeni față de el, ceea ce ar fi împotriva naturii lucrurilor[69].

CAPITOLUL XXI

NU TREBUIE SĂ SE REZOLVE PRIN LEGI POLITICE CHESTIUNILE CARE ŢIN DE DREPTUL GINŢILOR

Legile politice cer ca orice om să fie supus tribunalelor penale şi civile ale ţării în care se află, precum şi controlului suveranului.

Dreptul ginţilor a statornicit ca principii să-şi trimită ambasadori; dar natura lucrurilor a inspirat oamenilor înţelepciunea de a nu îngădui ca aceşti ambasadori să depindă de suveranul pe lîngă care sînt trimişi şi nici să fie supuşi tribunalelor sale. Ei sînt cuvîntul principelui care îi trimite, şi acest cuvînt trebuie să fie liber. Nici un obstacol nu trebuie să-i împiedice de a acţiona. Adesea ei pot să displacă, deoarece vorbesc în numele unui om independent. Li s-ar putea atribui crime, dacă ar putea să fie pedepsiţi pentru crime; li s-ar putea pune pe seamă datorii, dacă ar putea fi arestaţi pentru datorii. Un principe, care are o mîndrie firească, ar vorbi prin gura unui om care ar trebui să se teamă de orice. Prin urmare, în privinţa ambasadorilor, trebuie să se ţină seama de considerente luate din dreptul ginţilor, iar nu de acelea luate din dreptul politic. Iar dacă ei abuzează de calitatea lor de reprezentanţi, acestei situaţii i se pune capăt, trimiţîndu-i înapoi în ţara lor; ei pot fi chiar acuzaţi în faţa suveranului lor, care devine prin aceasta judecătorul sau complicele lor[70].

CAPITOLUL XXII

SOARTA NENOROCITĂ A INCASULUI ATAHUALPA

Principiile pe care le-am stabilit acum au fost încălcate în mod brutal de către spanioli. Incasul[a] Atahualpa[71] nu putea fi judecat decît după dreptul ginţilor; ei l-au jude-

[a] Vezi incasul Garcilasso de la Vega, p. 108.

cat pe baza legilor politice şi civile. L-au învinuit că a poruncit să fie uciși unii dintre supușii săi, că a avut mai multe soții etc. Şi culmea stupidității a fost că ei nu l-au condamnat după legile politice şi civile ale țării sale, ci după legile politice şi civile ale lor[72].

CAPITOLUL XXIII

DACĂ PRINTR-O ÎMPREJURARE OARECARE LEGEA POLITICĂ ARE UN EFECT DISTRUGĂTOR ASUPRA STATULUI, TREBUIE SĂ SE APLICE O ALTĂ LEGE POLITICĂ, CARE ÎL MENȚINE ŞI CARE DEVINE UNEORI O NORMĂ DE DREPT AL GINȚILOR

Atunci cînd legea politică, care a instituit în stat o anumită ordine de succesiune la tron, ajunge să aibă un efect distrugător asupra organismului politic pentru care a fost făcută, nu trebuie să ne îndoim că o altă lege politică ar putea să schimbe această ordine; şi, departe de a fi în contradicție cu prima, această lege va fi în fond pe de-a-ntregul conformă cu ea, deoarece ele se vor baza amîndouă pe același principiu: *salvarea poporului este legea supremă*[73].

Am spus[a] că un stat mare căzut sub dominația altuia slăbeşte şi chiar îl face să slăbească şi pe cel de care depinde[74]. Se ştie că statul are interes ca să aibă la el pe capul statului, ca veniturile publice să fie bine administrate, ca moneda să nu iasă peste graniță pentru a îmbogăți altă țară. Este important ca cel ce trebuie să conducă să nu fie pătruns de principii străine; ele se potrivesc mai puțin decît cele care sînt deja statornicite; de altminteri, oamenii țin nemăsurat de mult la legile şi la obiceiurile lor: ele fac fericirea fiecărei națiuni; rareori ele sînt schimbate fără mari zguduiri şi fără o mare vărsare de sînge, după cum ne arată istoria tuturor țărilor.

[a] Vezi, mai sus, cartea V, cap. XIV; cartea VIII, cap. XVI, XVII, XVIII, XIX şi XX; cartea IX, cap. IV, V, VI şi VII; cartea X, cap. IX şi X.

De aici rezultă că dacă moştenitorul tronului unui stat mare este suveranul unui alt stat mare, cel dintîi dintre aceste state poate foarte bine să înlăture de la succesiunea tronului pe acest moştenitor, deoarece este de folos pentru amîndouă statele ca ordinea succesiunii să fie schimbată. Astfel, legea din Rusia, făcută la începutul domniei împărătesei Elisabeta, a înlăturat cu foarte multă prudenţă de la succesiunea tronului pe orice moştenitor care ar fi suveranul altei monarhii; tot aşa legea din Portugalia respinge pe orice străin care ar fi chemat la tron după dreptul sîngelui.

Iar dacă o naţiune poate să înlăture pe cineva de la succesiunea tronului, ea are cu atît mai mult dreptul de a impune cuiva să renunţe la tron. Dacă ea se teme ca o anumită căsătorie să nu aibă cumva urmări care să-i poată pricinui pierderea independenţei ori să o ducă la împărţirea teritoriului său, ea va putea foarte bine să-i silească pe contractanţi să renunţe, în numele lor şi al urmaşilor lor, la toate drepturile pe care le-ar avea asupra ei; iar cel care renunţă şi cei în numele cărora se renunţă vor putea cu atît mai puţin să se plîngă cu cît statul ar fi putut face o lege prin care să-i înlăture de la succesiunea tronului[75].

CAPITOLUL XXIV

REGULAMENTELE DE POLIŢIE SÎNT DE ALT ORDIN DECÎT CELELALTE LEGI CIVILE

Există infractori pe care dregătorul îi pedepseşte, există alţii pe care el îi îndreaptă. Cei dintîi sînt supuşi puterii legii, ceilalţi, autorităţii sale; primii sînt îndepărtaţi din societate, iar cei din urmă sînt constrînşi să trăiască potrivit regulilor statornicite în societate.

În activitatea de poliţie pedepsesc mai degrabă autorităţile decît legea; în judecarea infracţiunilor pedepseşte mai degrabă legea decît autorităţile[76]. Chestiunile de poli-

ţie sînt curente, ele constînd de obicei în lucruri de mică însemnătate: ca atare, nu este nevoie de multe formalităţi. Acţiunile poliţiei sînt prompte şi se referă la fapte care se repetă zi de zi: prin urmare, pedepsele mari nu sînt nimerite. Ea se ocupă totdeauna de lucruri mărunte: sancţiunile grave nu sînt deci potrivite pentru ea. Dispoziţiile după care se conduce sînt mai degrabă regulamente decît legi. Persoanele care ţin de ea se află neîncetat sub ochii dregătorului; este deci greşeala dregătorului dacă ele cad în excese. Aşadar, nu trebuie să se confunde încălcările grave ale legilor cu încălcarea dispoziţiilor poliţieneşti: aceste lucruri sînt de un ordin diferit[77].

De aici rezultă că nu s-a ţinut seama de natura lucrurilor în acea republică din Italia[a] unde portul armelor de foc este pedepsit ca o crimă capitală, şi unde nu e mai riscant să le dai o rea întrebuinţare decît să le porţi asupra ta.

Reiese, de asemenea, că acţiunea atît de lăudată a acelui împărat care a poruncit să fie tras în ţeapă un brutar pe care îl prinsese înşelînd este o acţiune de sultan, care nu ştie să facă dreptate decît depăşind limitele dreptăţii însăşi.

CAPITOLUL XXV

NU TREBUIE SĂ SE URMEZE DISPOZIŢIILE GENERALE ALE DREPTULUI CIVIL ATUNCI CÎND ESTE VORBA DE LUCRURI CARE TREBUIE SĂ FIE SUPUSE UNOR REGULI SPECIALE DERIVÎND DIN PROPRIA LOR NATURĂ

Este oare o lege bună aceea potrivit căreia toate obligaţiile civile contractate în cursul unei călătorii de către mateloţii de pe o corabie să fie considerate nule? François Pyrard[b] ne spune că, pe vremea sa, portughezii nu o

[a] Veneţia.
[b] Capitolul XIV, partea 12.

respectau de loc, pe cînd francezii, da. Niște oameni care nu sînt împreună decît un timp scurt; care nu duc nici o lipsă, deoarece principele se îngrijește de satisfacerea trebuințelor lor; care nu pot avea decît un scop, cel al călătoriei lor; care nu se mai află în sînul societății, ci sînt cetățeni ai corabiei lor, asemenea oameni nu trebuie să contracteze obligațiuni de acest fel, care nu au fost introduse decît pentru a înlesni suportarea greutăților din societatea civilă.

În acest spirit dispunea legea din Rhodos, făcută pentru o epocă în care se naviga tot pe lîngă coastele mărilor, ca celor care, în vreme de furtună, rămîneau pe vas să le aparțină corabia și încărcătura, iar cei care o părăsiseră să nu primească nimic.

NOTE

PRESCURTARI

M.	Montesquieu
Considérations	*Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et de leur Décadence*

Nota editurii. Primul volum al acestei cărți a apărut acum șase ani și de aceea propunem cititorilor lui, care doresc desigur să continue lectura acestei opere, să recitească substanțialul studiu introductiv semnat de regretatul filozof și om de cultură prof. Dan Bădărău pentru a relua firul lecturii și a reintra în întreaga problematică mare a operei lui Montesquieu.

În volumele II—III, Montesquieu își continuă argumentarea, în conformitate cu liniile directoare ale doctrinei sale, sprijinindu-se pe o documentare uriașă și preocupîndu-se de altă problematică decît cea care face obiectul volumului I.

În studiu se reușește să se prezinte sintetic, pregnant, *locul* lui Montesquieu în epoca sa și rolul lui de *exponent* în mișcarea de ordin social-teoretic a vremii sale: „Montesquieu își are locul printre cugetătorii cei mai înaintați și cei mai îndrăzneți ai acestei epoci. El nu este un izolat. Iar linia generală pe care o urmărește corespunde țelului burgheziei *luminate franceze* care, față de rolul crescînd în importanță ce revine păturilor proaspăt ridicate dinafara nobilimii în viața socială a Franței, nu se poate sustrage totuși ecourilor vechilor nemulțumiri în ordinea economico-politică și apoi numai politică și ca atare nici spiritului de protest și de rebeliune care o stăpînea de secole. Ea era chemată să îndeplinească în mod mai mult sau mai puțin spontan misiunea sa istorică de conducător într-o etapă a societății în care avea sarcina să stăvilească haosul, să pună capăt contradicțiilor interne care sfîșiau un regim care-și trăise traiul și să învingă; orice abținere în acest sens fiind o adevărată imposibilitate..." (p. XIX).

În studiu se arată cum au fost pregătite spiritele pentru revoluția ce avea să vină spre sfîrșitul secolului în care a trăit Montesquieu, rolul particular avut de cîțiva dintre marii gînditori ai timpului, cum s-au conjugat eforturile lor necoordonate în dărîmarea idolilor epocii, în atacarea spiritului bigot intolerant, al antiumanismului sub multiple forme de manifestare. Autorul subliniază: „De bună seamă, ideile prezente în opera lui Montesquieu ne descoperă o serie de constante axate pe ideologia iluministă a burgheziei franceze înaintate din primele decenii ale secolului al XVIII-lea" (p. XLI).

Se subliniază rolul lui Montesquieu în afirmarea și demonstrarea relativității lucrurilor, stărilor și religiilor și modul cum au inculcat îndoiala în mintea cititorilor asupra moravurilor și stărilor din Franța vremii sale, și nu numai de acolo, și nu numai de atunci.

Dan Bădărău optează pentru ideea că în centrul operei *Despre spiritul legilor* se află studiul rațional al realității care este supusă unor legi, expresii ale necesității, raporturi necesare care derivă din natura lucrurilor, tot ce există avînd legea sa proprie. „Sarcina pe care și-o ia Montesquieu în opera sa capitală *Despre spiritul legilor* este de a defini principiul determinant, cu totul independent, care stă la baza legilor, avîndu-și izvorul în însăși natura lucrurilor, este de a determina *spiritul legilor*, este de a răspunde la dubla întrebare pe care ne-o punem vrînd să aflăm *ce* sînt și *cum* sînt legile ca legi..." (p. LI).

Studiul, cu caracter micromonografic, analizează opera lui Montesquieu ținînd seama atît de epoca în care a trăit autorul, de climatul de idei al timpului, cît și din perspectiva ce-o oferă adîncimea retrospectivei timpului nostru. De aceea, Dan Bădărău, situîndu-se pe o poziție critică, după ce observă că Montesquieu se folosește de noțiunea de *lege* și în înțelesul de rînduială universală a lucrurilor și în cel de instituție politică, arată că „asimilarea aceasta a legii juridice cu legea naturală îl duce pe Montesquieu la o poziție falsă, aceea pe care Marx a denumit-o a «iluziilor juridice», după care nu legislația e produsul raporturilor materiale de producție, ci, invers, raporturile de producție sînt produsul legilor" (pp. LV—LVI). Se arată cum confuzia între *legea juridică* și *legea socială* (cu caracter strict obiectiv) a dus la considerări idealiste ale noțiunii de *lege*, între altele ca: rațiunea omenească care conduce cu necesitate popoarele, iar că legile politice

și civile sînt cazuri particulare la care se aplică această rațiune omenească (p. LVII).

Referindu-se la rolul pe care-l acordă Montesquieu mediului geografic în dezvoltarea istoriei, în studiu se arată că prin aceasta filozoful se îndepărtează de legile interne ale dezvoltării societății, de dialectica raporturilor dintre om și natură (pp.LXIV—LXV).

Se face o disociere între opțiunea afirmată de Montesquieu pentru monarhia constituțională și simpatia sa pentru regimurile de democrație republicană și, în legătură cu prima, se insistă asupra iluziei iluministe, proprii și lui Montesquieu, că cea mai bună guvernare pentru o țară o constituie aceea a unui rege luminat și bine intenționat față de supușii săi (p. LXVI).

Studiul insistă asupra lui Montesquieu ca jurist filozof și, după ce pune în lumină umanismul și laicitatea preocupărilor și soluțiilor preconizate de el în domeniul dreptului, se oprește asupra raportului dintre libertate și proprietate; se arată că „prin respectul său față de proprietatea particulară, Montesquieu nu se situează printre cugetătorii cei mai înaintați în domeniul legislației civile; atitudinea sa nu e însă o excepție, ci este comună majorității iluminiștilor francezi din perioada prerevoluționară. Ei nu-și dau seama de caracterul antisocial al unui drept abstract de proprietate absolută..." (p. LXXV).

În legătură cu concepțiile economice ale lui Montesquieu se arată, între altele, că el acordă prea mare atenție problemelor legate de comerț și de circulație și neglijează pe cele referitoare la producție.

Mai considerăm util să redăm, integral, următorul text al studiului: „Cînd Montesquieu se hotărăște să răspundă obiecțiilor ce se aduc uvragiului său capital *Despre spiritul legilor*, el compune, pe lîngă unele scrisori, *Răspunsuri și explicații date Facultății de Teologie, Apărarea „Spiritului legilor"* și notița *Lămuriri asupra „Spiritului legilor"*, principala preocupare a autorului fiind de a se sustrage acuzațiilor de spinozism și de deism. Aceste acuzații, privite ca cinstite, el le declară incompatibile între ele, dar, combinate cu perfidie, ele sînt de natură să atragă asupra capului său persecuțiile cele mai crunte. Cert este că justificările despre care vorbim au mai degrabă caracterul de pledoarie în fața unor instanțe represive — care puteau oricînd să însceneze un proces — decît acel de explicații complementare adresate unor oameni neu-

tri și de bună-credință; ele sînt făcute mai mult ca să dezarmeze și să demobilizeze decît ca să lămurească și să convingă. Citindu-le, nu trebuie să încetăm un singur moment de a-l privi pe Montesquieu ca pe un reprezentant al luptei împotriva despotismului feudal, fanatismului religios, clericalismului" (pp. LXXXVII—LXXXVIII).

Este adevărat că teoriile lui Montesquieu „se clădesc în condițiile unui compromis dintre nobilime și burghezie, ele răspund unei orientări moderatoare și sînt plafonate de stadiul de cunoaștere ce-l impune epoca și dezvoltarea științelor la care apelează Montesquieu..." (p. XCVI), dar, pe bună dreptate, se arată că „ceea ce constituie un bun cîștigat pentru toată omenirea în moștenirea lăsată de autorul marii opere *Despre spiritul legilor* este cu totul altceva: este spiritul științific prezent în întreaga operă, este metodologia pe care aceasta se întemeiază" (p. XCVI).

Invocația către muze

[1] Această „Invocație" a fost pusă de noi în fruntea vol. II, așa cum arată J. B. de la Gressaye că este just, pe baza studiului diferitelor ediții și manuscrise; dînsul o așază însă după titlul cărții a XX-a; textul este, de asemenea, cel redat de J. B. de la Gressaye după manuscris, spre deosebire de ed. Pléiade, care redă un text puțin diferit, după documentele lui Jacob Vernet din Geneva, care s-a ocupat de corectură cu prilejul tipăririi lucrării (ediția *princeps*, din 1748).

[2] *Fecioare ale muntelui Pierus:* muzele; muntele Pierus, așezat în nord-estul Eladei, aproape de Olimp, era consacrat zeițelor muzicii și artelor; era sediul cultului muzelor.

[3] *Narrate, puellae...* = „Povești, muze copile; să-mi fie de folos că v-am numit copile".

PARTEA A IV-A

CARTEA XX

[1] Aici începe partea a IV-a a *Spiritului legilor;* această parte cuprinde cărțile XX și XXI privitoare la comerț, cartea XXII asupra monedei și cartea XXIII asupra populației.

În ediția *princeps*, cu cartea XX începea volumul II, cum se prezintă și în versiunea românească.

Cărțile XX, XXI și XXII formează partea economică a *Spiritului legilor*. Interesul pentru problemele economice constituie unul dintre meritele principale ale lui ca sociolog. M. susține unele teze ale mercantilismului, care este prima elaborare teoretică a modului de producție capitalist. În această ordine de idei, el acordă cea mai mare atenție problemelor circulației (comerțului), nu producției. Totodată, el este unul dintre creatorii teoriei cantitative a banilor (cf. K. Marx, *Capitalul*, vol. I, Editura Politică, București, 1960, p. 126).

Cărțile XX și XXI se ocupă de comerț (de comerțul internațional, nu intern).

Cartea XX studiază comerțul văzut din punctul de vedere al naturii lui (cap. I—III) și din cel al subîmpărțirilor sale (cap. IV—VII), apoi raporturile dintre legi și comerț, arătînd care legi sînt favorabile și care sînt defavorabile comerțului (cap. VIII—XVII) și, în sfîrșit, examinează chestiunea: cine trebuie să facă comerț (cap. XIX—XXIII).

[2] *Docuit quae maximus Atlas* = „Le-a învățat de la marele Atlas". Textul întregit este următorul:

> ..... *Cithara crinitus Iopas*
> *Personat aurata docuit quae maximus Atlas*
>
> (Vergilius, *Eneida*, I, vv. 740—741),

în traducere: „Iopas cel cu pletele lungi face să răsune
Cu chitara sa de aur cîntecele pe care le-a învățat de la marele Atlas".

Acest epigraf, care se află în ediția *princeps* sub titlul vol. II, fără indicarea sursei, corespundea cu epigraful vol. I: *Prolem sine matre creatam;* el pare să însemne: „ceea ce m-a învățat lumea văzută de sus de tot".

[3] În original: *„On peut dire que les loix du commerce perfectionnent les moeurs, par la même raison que ces mêmes loix perdent les moeurs"* (Se poate spune că legile comerțului îmbunătățesc moravurile, din aceeași cauză datorită căreia le fac să decadă); adică, prin natura lui, comerțul poate fie să aducă o îmbunătățire a moravurilor, fie să ducă la decăderea lor [„spiritul comerțului" exercită și o influență bună și una

rea asupra moravurilor, spune M. în cap. II]; în cap. I pune accentul asupra efectelor bune; vezi și cartea IV, cap. VI).

[4] Vezi cartea IV, cap. VIII.

[5] Idee prețioasă și astăzi; urmarea firească a comerțului exterior este de a-i cîștiga pe oameni pentru pace.

[6] Aristotel, *Politica*, cartea I, cap. III. Tîlhăria nu era o meserie necinstită în primele timpuri ale Greciei (Tucidides, cartea I, cap. V).

[7] *Et qui modo hospes...* — „Și acela care fusese gazdă îi indică o altă casă" (în care va primi găzduire). Tacitus, *op. cit.*, cap. XXI.

Textul din Caesar la care se referă M. este, în traducere, următorul: „Germanii socotesc că este o nelegiuire să nu respecți un oaspete. Pe oamenii care vin la ei indiferent din ce cauze îi apără de insulte și îi consideră inviolabili; acestora le sînt deschise toate casele și sînt invitați la mese" (*Războiul galic*, cartea VI, cap. 23, în trad. lui Janina Vilan Unguru, Editura Științifică, București, 1964).

[8] Sensul acestui capitol este că popoarele care nu caută să se îmbogățească prin comerț au măreție morală.

[9] Comerțul de economie (spre deosebire de comerțul de lux, explicat mai înainte) este sursa principală de cîștig a unor națiuni; acest comerț va fi explicat mai departe; cf. și Francis Bacon, *Eseuri*, XV: *Despre răzvrătiri și tulburări.*

[10] *Nolo eumdem populum...* — traducerea în text.

[11] Planuri mărețe, adică intrigi de curte și războaie de cucerire, ruinătoare pentru o națiune; preocupări mărunte: comerțul care îmbogățește o națiune.

Vezi mai departe cap. XXI și, de asemenea, cartea V, cap. VIII.

[12] Legătura stabilită aici de M. între comerțul internațional și forma de guvernămînt nu corespunde cu ceea ce spune el în alte părți din *Spiritul legilor;* în cartea IV, cap. VI—VIII, autorul stabilise că virtutea (spiritul de egalitate, frugalitatea), principiu al republicii, cere ca cetățenii ei să nu se îndeletnicească de fel, sau numai în mică măsură, cu comerțul, pentru a nu fi corupți de lux (cartea V, cap. VI).

De asemenea, afirmînd că siguranța proprietății, în republici, îi face pe negustori să fie întreprinzători, el contrazice

afirmația din cartea XI potrivit căreia libertatea și siguranța există în orice guvernămînt moderat (monarhie sau republică).

13 M. găsește el însuși că există alte cauze decît forma de guvernămînt (poziția geografică, sărăcia solului), care determină un popor să se îndeletnicească cu comerțul internațional.

14 În acest capitol asupra comerțului maritim al Olandei, M. folosește constatările personale făcute în cursul șederii sale în această țară.

15 Această afirmație a atras critica Congregației Indexului, ca fiind antireligioasă. M. n-a crezut de cuviință să facă nici o modificare.

16 Aluzie la regimul de monopol stabilit în secolul al XVII-lea de Spania, Anglia și Franța, care au rezervat marinei lor comerciale comerțul cu coloniile lor, pentru a se apăra de concurența marinei olandeze.

17 În original: *un tort égal* (adică își va pricinui o pagubă egală cu cea pe care vrea să o producă altora).

18 Principiul concurenței, al liberului-schimb, esențial pentru liberalismul economic ce va triumfa în secolul al XIX-lea.

19 Vezi cartea XX, cap. XX și cartea XXI, cap. XXI.

20 Aluzie la Banca Olandei; M. este de acord cu înființarea în republici a băncilor particulare de emisiune, dar nu admite aceasta în monarhii. Legătura stabilită de M. cu felul comerțului exterior practicat de țara respectivă și cu forma de guvernămînt nu este argumentată. În aprecierea sa asupra băncilor de emisiune a fost influențat de dezastrul sistemului lui Law.

21 Aici este vorba despre Companiile privilegiate însărcinate de stat cu organizarea colonizării și administrarea coloniei și care făceau comerț cu metropola. Franța, Anglia, Olanda aveau fiecare Companii în posesiunile respective din Indii. Statul a reluat, de îndată ce a putut, administrația directă a coloniilor și a acordat cetățenilor săi libertatea comerțului cu acestea.

22 Beneficiile realizate prin industria instalată într-un porto-franco compensează pierderea taxelor vamale (într-un porto-franco se pot importa materii prime fără a se plăti taxe vamale, cu condiția de a le prelucra în port și de a le reexporta sub formă de produse industriale).

[23] M. nu admite, fără să aibă însă motive temeinice, portofranco în statele monarhice, care practică comerțul de lux, ci numai în republici, care practică comerțul de economie.

[24] Politica comercială ilustrată de M. prin exemplele privitoare la Anglia este protecționistă, opusă liberului-schimb, despre care anunța în titlul capitolului că vrea să vorbească.

[25] Libertatea comerțului (importul și exportul) este asigurată prin taxe vamale moderate.

[26] Încă un motiv pentru M. ca să prefere sistemul regiei celui al perceperii impozitelor prin arendarea lor. Vezi cartea XIII, cap. XIX.

[27] *Magna Charta Libertatum* (actul impus regelui Ioan fără Țară de către aristocrația feudală, semnat de acesta în 1215) în art. 41.

[28] În original: *De la contrainte par corps.*

[29] Plutarh, *De vitando aere alieno.*

[30] *Bocchoris*, nume grec dat faraonului Bokenranef din dinastia a XXIV-a, a domnit cu cinci secole după Sesostris (Ramses al II-lea) (acesta a domnit în secolul al XVII-lea î.e.n.).

[31] Vezi cartea XII, cap. XIX.

[32] Sextus Empiricus (secolul al II-lea e.n.), filozof grec sceptic. Aici M. îl folosește ca izvor de informații asupra antichității.

[33] Xenophon, *De proventibus*, cap. III, § 3.

[34] În ediția din 1748 se continua astfel: „Romanii din Imperiul de Răsărit (L. 7, *Codul theodosian, De navicul.*) au avut acest fel de jurisdicție pentru transporturile maritime".

[35] De fapt, într-un oraș comercial există și instanțe comerciale pe lîngă instanțele civile obișnuite (chiar în Franța epocii sale, regele instituise în unele orașe comerciale — de exemplu, la Bordeaux — judecători consulari pentru afacerile consulare); faptul acesta contrazice afirmația lui M. din ultimul alineat, și confirmă cele spuse în primul alineat al capitolului și în fragmentul redat de noi la nota 34.

[36] *Theophilos*, împărat al Bizanțului (829—842); „mărfuri pentru soția sa, Theodora", adică mărfuri pe care aceasta trebuia să le revîndă pentru a cîștiga la ele (să facă deci comerț).

[37] *Zonaras* (istoric bizantin din secolul al XII-lea), *Epit. Hist.* XV, 25. Manualul său de istorie universală *(Anale)* merge pînă la anul 1118.

[38] M. atacă indirect pe monarhii vremii sale, care aveau monopolul anumitor mărfuri: probabil că se referă la țarul Rusiei și de bună seamă la regele Franței.

[39] Vezi cartea XXI, cap. XXI.

[40] Centrul (capitala) fostelor colonii portugheze în India.

[41] Vezi asupra practicării comerțului: cartea V, cap. VIII (în aristocrație) și cartea V, cap. IX (în monarhie).

[42] Redăm mai limpede trimiterea din notă: Leg. (III), *Nobiliores*, *Cod.* (IV, LXIII), *De Commerc.*, și leg. ult., *Cod.* (IV, XLIV), *De rescind. vendit.*

[43] Aluzie la abatele de Saint Pierre, care, în *Rêves d'un homme de bien* (Visurile unui om de bine), combătea interzicerea practicării comerțului de către nobili.

[44] M. este aristocrat: el nu admite ca nobilii să practice comerțul, ci cel mult ca negustorii să fie înnobilați, atunci cînd acest lucru este folositor pentru gloria monarhiei.

[45] Vezi cartea IV, cap. II.

[46] M. vorbește în prima parte a acestei tirade despre *l'état de la robe (la noblesse de robe)*, și e mîndru că a făcut parte din ea, iar în a doua parte despre *la noblesse militaire*. Am fi fost înclinați să adăugăm: cînd se face trecerea de la prima parte la a doua (profesiune onorabilă, dar care lasă necontenit una mai înaltă), *cea a armelor*:...

M. se arată conservator, mai ales cînd vorbește despre „superioritatea legilor" regatului Franței.

[47] În original: *effets mobiliers* (efecte mobiliare).

[48] Cînd balanța comercială este deficitară, cum se arată în alineatul următor.

[49] Ideea pe care M. vrea s-o ilustreze prin exemplele Poloniei și Japoniei, anume că unele țări ar avea interes să nu facă comerț exterior, vine în contradicție cu ideile formulate de el asupra binefacerilor comerțului și cu realitățile pieții internaționale.

CARTEA XXI

[1] Cartea XXI studiază transformările comerțului internațional de-a lungul vremurilor. Este o istorie (incompletă) a comerțului: epoca antică e tratată mai pe larg, evul mediu — foarte

sumar, iar în privinţa epocii moderne autorul se ocupă îndeosebi de urmările descoperirii Americii şi de politica colonială. Pentru citirea acestei cărţi este necesar să se urmărească hărţile pe care M. le-a introdus în acest scop, începînd de la ediţia din 1749 (ele au fost îmbunătăţite apoi în următoarele ediţii, în ediţia postumă din 1757 aflîndu-se hărţile reproduse în ed. Société „Les Belles Lettres" şi în ed. Pléiade, pe care le reproducem şi noi); aşa vor putea fi identificate ţările, oraşele, porturile, căile comerciale despre care vorbeşte el. Legătura dintre legi şi comerţ, anunţată în titlu, nu este tratată decît superficial, cartea fiind mai mult geografică decît juridică.

Capitolele I—III se ocupă de factorii constanţi care influenţează comerţul unei ţări: de ordin fizic (clima şi natura terenului) şi de ordin moral (moravuri, religie).

Capitolele IV—XI se ocupă de comerţul antic.

Capitolul XII, despre comerţul insulei Delos, face tranziţia la partea următoare.

Capitolele XIII—XVI, despre comerţul romanilor.

Capitolele XVII—XIX, despre distrugerea comerţului în Imperiul de Apus de către invaziile barbare şi ceva în legătură cu cucerirea islamică.

Capitolul XX, ceva despre comerţul în evul mediu (îndeosebi despre urmările interzicerii de către biserică a împrumutului cu dobîndă).

Capitolele XXI—XXIII, despre descoperirea Americii, despre drumul spre Indii pe la Capul Bunei Speranţe, despre politica colonială în general şi despre greşelile Spaniei în comerţul cu coloniile sale.

[2] C. Plinius Secundus (cel Bătrîn) (28—79 e.n.); naturalist roman, a scris *Istoria naturală*, în 36 de cărţi, un fel de enciclopedie, preţioasă pentru ştiinţa antichităţii.

[3] Metale preţioase (argint îndeosebi); sursa lui M. este François Bernier, *Voyages*.

[4] Din această cauză, sacrificarea animalelor e interzisă. chiar cînd acestea sînt bătrîne sau bolnave.

[5] Faptele nu confirmă teza lui M.: pe de o parte, foametea din India arată că acolo belşugul nu este o realitate, iar pe de alta, comerţul, chiar din antichitate, nu s-a efectuat în limitele indicate de M.

[6] Factorul fizic, natura terenului, socotit de M. constant, s-a dovedit a nu fi astfel; numai politica colonială a menținut multă vreme comerțul Africii într-un anumit cadru, depășit însă astăzi din ce în ce mai mult.

[7] Vezi cartea XIV, cap. V.

[8] Vezi cartea XIV, cap. II și V.

[9] Din deosebirea de climă dintre nord și sud, M. deduce o deosebire de structură psihică (ca și în cartea XVII) și de aici o urmare de natură politică (libertate sau robie); despre comerț nu vorbește, pare că sugerează numai prin formulările sale posibilitatea completării prin comerț a economiilor respective (produse naturale din sud duse în nord și produse industriale din nord duse în sud).

[10] *Colchida:* Mingrelia de azi (în U.R.S.S.—Gruzia); pe acolo trecea o cale comercială importantă care lega Orientul cu regiunile Pontului Euxin. Potrivit mitologiei grecești, în Colchida s-au dus argonauții să caute lîna de aur.

[11] Vezi cartea XXIII, privitoare la legătura dintre legi și numărul locuitorilor.

[12] *Semiramida:* regină legendară a Asiriei, soția și succesoarea lui Ninus, care a împodobit Babilonul (sînt vestite grădinile suspendate, considerate ca una dintre cele șapte minuni ale lumii). Diodor descrie în *Bibliotheca Historica*, II, 9, comorile Semiramidei.

[13] Meșteșugurile au luat în secolul al VIII-lea î.e.n. o mare dezvoltare în Asiria: astfel, fabricarea sticlei opace și a celei transparente (și suflarea ei), fabricarea faianței, a plăcilor de argilă smălțuită în culori (pentru împodobirea palatelor și templelor), prelucrarea metalelor din care făceau diferite unelte (din fier și aramă).

Ca urmare a înfloririi meșteșugurilor (fără să fie vorba însă numai de obiecte de lux), s-a dezvoltat comerțul exterior, existînd și drumuri comerciale importante, spre Armenia, Asia Mică și Mesopotamia, care se încrucișau în valea Tigrului (cf. și N. Lascu, *Curs de istoria lumii antice*, Cluj 1957, p. 64).

[14] Din această formulare, făcută în treacăt, se vede că autorul consideră istoria comerțului, așa cum o prezintă el, numai ca o schiță.

[15] În original: *dans les empires d'Asie* (imperiile din Asia) și *cet empire* (acest imperiu); *empire* are aici înțelesul de „stat", „țară", căci suveranii mezilor și ai perșilor aveau titlul de regi.

[16] *Eratostene* din Cyrene (284—192), geograf, matematician și astronom grec, care a făcut parte din școala din Alexandria. El a calculat pentru prima dată circumferința globului pămîntesc.

[17] *Aristobul*, unul dintre generalii lui Alexandru cel Mare care l-a însoțit în campania din India și care a scris o lucrare cu privire la această expediție, fiind deseori citat și de Strabon (cartea XV).

[18] *Patrocle*, amiral al flotelor lui Seleucos și Antiochus (potrivit lui Plinius VI, 21).

[19] *Oxus:* numele vechi al fluviului Amu-Daria, care se varsă acum în lacul Aral, dar care după vechii geografi se vărsa în Marea Caspică.

[20] *Marea Pontului:* Pontul Euxin (Marea Neagră).

[21] Marcus Terentius Varro (116—27 î.e.n.), mare enciclopedist roman. Din numeroasele sale lucrări ni s-au păstrat puține: *De re rustica* (Despre agricultură). *De lingua latina*, unele fragmente din grandioasa lui lucrare *Antiquitates rerum humanarum et divinarum*, ș.a.

[22] *Icarus:* afluent al fluviului Oxus (după Plinius, *Hist. Nat.*, VI, XVII).

[23] *Cyrus* (Cyros), astăzi Kura: izvorăște din Caucaz și se varsă în Marea Caspică.

[24] *Phasis:* rîu din vechea Colchida, astăzi Rion, care izvorăște din Caucaz și se varsă în Marea Neagră. Herodot (*Istorii*, IV, 45) îl considera ca hotar între Europa și Asia.

[25] Cale fluvială și terestră urmată pînă la descoperirea drumului spre Indii pe la Capul Bunei Speranțe.

[26] Acum se crede că Oxusul (Amu-Daria de azi) s-a vărsat întotdeauna în lacul Aral, dar că exista o legătură între Marea Caspică și lacul Aral, încît vechii geografi au crezut că Oxusul se vărsa în Marea Caspică. M. a crezut, după Jenkinson (*Anthony*), călător englez din secolul al XVI-lea, că cursul Oxusului a fost schimbat.

[27] *Iaxartesul:* Sîr-Daria de azi, care se varsă în nordul lacului

Aral, în vreme ce în antichitate se credea că el se varsă în Marea Caspică.

[28] *Seleucos Nicator:* unul dintre generalii lui Alexandru cel Mare, fondator în anul 312 î.e.n. al dinastiei Seleucizilor în Siria; mort în anul 280 î.e.n.

[29] *Tanaisul:* Donul de azi.

[30] *Tyrienii:* fenicienii.

[31] Bochard, Samuel (1599—1667), savant orientalist francez, autor al unei *Geographia sacra,* Caen, 1646—1651, în 2 vol.; partea a doua a lucrării este intitulată: *Chanaan seu de coloniis et sermone Phoenicum.*

[32] *Coloanele lui Hercule:* strîmtoarea Gibraltar.

[33] Este vorba despre *Iliada* și *Odiseea.*

[34] Josephus (Flavius) (37—100 e.n.), istoric evreu, autor al lucrării *Antichități iudaice* și al *Istoriei războiului evreilor,* etc.

— *Appion,* gramatic și erudit grec, născut în Egipt, a trăit în timpul lui Tiberius; a predat la Alexandria; dușman al lui Philon.

[35] *Eilat* și *Asiongaber:* orașe din *Arabia Petrea,* pe Golful Akaba, cucerite de David de la idumei.

[36] Vezi cartea XXII, cap. IX, în ceea ce privește raportul dintre aur și argint.

[37] Două dintre provinciile Olandei (Țările de Jos) au numele de Olanda (septentrională și meridională) și una are numele de Zeelanda.

[38] „O diferență mai mare între suprafața navei și greutatea"; de fapt este vorba de „diferența dintre ordinea de mărime a suprafeței navei și acea a greutății".

[39] *Guvernămînt politic:* organizare politică.

[40] *Promontoriul (capul) Maleas:* unul dintre promontoriile Peloponezului.

[41] Ateneu (gr. *Athenaios*), *Deipnosophistai* (Banchetul sofiștilor), XIII, 1—8.

[42] *Orhomenos* (Orchomenos): vechi oraș în Beoția, distrus în epoca lui Strabon.

[43] Vezi *Iliada,* cîntul IX, vv. 376—377, trad. G. Murnu:

„Și avuțiile din Orhomenos ca și cele din Teba
Cea din Egipet, ce-ascunde prin case comorile lumii".

[44] *Helespont* (Helespontus = Marea Helei): strîmtoarea Dardanelelor.

[45] *Propontida* (Propontis) — Marea de Marmara.

[46] În original: *Miniares;* locuitorii Orhomenosului erau numiți minieni (*Minyae*-arum) pentru că orașul lor ar fi fost întemeiat de către Orhomenos, fiul lui *Minyas; minienii* sau argonauții.

[47] Expediția lui Alexandru în Indii a avut loc în anii 327—326 î.e.n. Despre aceasta, autorul a mai vorbit în cartea X, cap. XIV.

[48] În cap. VI, M. a studiat comerțul dintre Europa și Indii pe căile terestre și fluviale de la nord; acum studiază comerțul efectuat pe calea maritimă de la sud.

[49] *Ariana* (Aria), regiune din răsăritul Parției *(Parthyae),* corespunde azi aproximativ cu porțiunea ocupată de Iran (Persia), Afganistan și Belucistan (ținut din Pakistan).

[50] Munții *Paropamisus* (Paropanisos): masiv muntos la R. de Marea Caspică, azi Hindukuș (*Paropamisadaearum:* popor vecin cu munții Paropamisus).

[51] *Ihtiofagi* (literal: mîncători de pește): nume dat în antichitate popoarelor de pe țărmurile Golfului Persic și Mării Oman (Marea Indiilor).

[52] *Orîți:* popor de pe coasta de apus a Indiei, care locuiau la granițele Gedrosiei (provincie din sudul Asiei, la Marea Eritreei [nume dat de antici Mării Roșii și Oceanului Indian]).

[53] *Hydaspes:* afluent al fluviului Indus (Djilam de azi, în Pakistan).

[54] *Pattala:* capitala Patalenei, în delta Indusului (insula Patalena este probabil totuna cu delta Indusului, căci Arrianus, *De exp. Alex.* afirmă că se numea și Delta, datorită formei sale triunghiulare).

[55] *Caramania:* în antichitate regiune între Persida și Gedrosia (lîngă Golful Persic).

[56] *Nearchos:* general al lui Alexandru cel Mare; el a coborît, în fruntea flotei create pe Indus, pînă la mare și a explorat țărmul de la gurile Indusului pînă la Golful Persic. *Periplul* lui Nearchos este cunoscut datorită istoricului grec Arrianus, care a folosit această descriere de călătorie în cartea sa privitoare la India, intitulată *Rerum Indicarum.*

— *Onesicritos:* istoric grec, care l-a însoțit pe Alexandru cel Mare în Asia și a scris o istorie a expediției (istorie cunoscută numai din fragmentele redate de Strabon și Plinius).

57 *Mările Arabiei:* Marea Roșie.

58 Lucrarea lui Arrianus, *De expeditione Alexandri,* este o lucrare distinctă de aceea asupra Indiei.

59 *Eulaeus* (Eulaios): fluviu care trecea prin apropiere de Susa și se vărsa în Golful Persic, legat de Tigru printr-un canal, cum spune Arrianus (*op. cit.*, VII, 7.1, 2, 6); este vorba probabil de Karun de azi.

60 În original: *le sein persique* (lat.: Sinus Persicus = Golful Persic).

61 *Aristobul;* vezi nota 17, cartea XXI.

62 Adică Golful Aden.

63 *Ptolemeu I* (360—283), rege al Egiptului, fost general al lui Alexandru cel Mare. El a întemeiat dinastia Lagizilor.

64 Egiptul a fost cucerit de Cambyses în anul 525 î.e.n; cu acest prilej, el a străbătut Peninsula Arabică pe la nord.

65 Tyrul a fost cucerit de Nabucodonosor, rege al Babiloniei (604—561), după o rezistență de 13 ani. El a fost distrus din nou de Alexandru cel Mare în anul 322 î.e.n., după un asediu îndelungat.

66 De fapt, și Herodot (*Istorii,* I, 203), și Aristotel (*Meteorol.,* II, 1) socoteau că Marea Caspică era o mare izolată.

67 *Albania:* regiune la apus de Marea Caspică, azi Daghestan.

68 Este vorba de fapt despre rîul *Hyphasis,* de unde armata lui Alexandru cel Mare s-a întors (Diodor, *Bibl. Hist.* XVII, 93) (Plinius, *Nat. Hist.* VI, 17, îl numește Hypasis). Este rîul Byas de azi. — Hypanis este numele vechi al Bugului.

69 *Apollodor,* probabil Apollodor din Atena, discipol al lui Aristarc, a trăit în secolul al II-lea î.e.n.; a scris o lucrare intitulată *Bibliotheca.*

70 *Siger:* regat aflat pe litoral, vecin cu Patalena (potrivit lui Strabon, cartea XI, cap. II).

71 Coasta Malabar, în vestul Peninsulei India.

72 *Siagra:* capul Ras-al-Hadd, în sud-estul Arabiei, la golful Oman.

[73] *Cane:* port antic pe coasta Arabiei Felix, aparținînd, după Ptolemeu (*Geogr.*, VI, 7), adramiților. — *Ocelis:* vechi port la Marea Roșie, de asemenea în Arabia Felix (aproape de Aden).

[74] *Muziris:* port pe coasta Malabar (în vestul Indiei).

[75] *Peninsula Africii:* Africa era legată de Asia, nu era încă tăiat Canalul de Suez; India cis-Gangem (India de azi) spre deosebire de India trans-Gangem (Bengal, Indochina și Malacca).

[76] Strabon, *Geographia*, XV, 1.

[77] *Hypanis:* vezi nota 68 la această carte.

[78] Capul *Comorin:* punctul extrem al Peninsulei Decan (sudul Peninsulei India).

[79] Coasta *Coromandel:* coasta orientală a Indiei (pe Golful Bengal).

[80] Adică: comerț numai cu regiunile de pe coastele Guzarat și Malabar.

— Regiunea *Guzarat* (Gujurat): la nord de coasta Malabar, în vestul Indiei; a fost o vreme un regat islamic, cucerit în 1565 de Mogulul Akbar.

[81] M. vorbește despre legătura cu Indiile prin Egipt într-o vreme cînd nu se vorbea de Canalul de Suez și se uitaseră încercările de legătură între Nil și Marea Roșie (făcute chiar de pe timpul faraonilor).

[82] *Taprobana:* numele din antichitate al insulei Ceylon.

[83] *Nechao;* Nechao al II-lea, rege al Egiptului (610—595 î.e.n.) din dinastia a XXVI-a; el a pus navigatori fenicieni să facă înconjurul Africii de la est la vest.

[84] *Eudoxiu:* Eudoxiu din Cizic, navigator grec din secolul al II-lea î.e.n.; a fost în serviciul suveranilor din Alexandria; el a întreprins înconjurul Africii în același sens. Nici despre încercarea lui Nechao, nici despre aceasta din urmă nu s-a stabilit că ar fi izbutit.

[85] Pomponius Mela: geograf din prima jumătate a secolului I e.n.; a scris lucrarea *De chorographia*, cea mai veche descriere a lumii antice care ni s-a păstrat.

[86] *Sataspe:* persan căruia, potrivit lui Herodot, Xerxes i-a poruncit, pe la anul 470 î.e.n., drept pedeapsă pentru săvîrșirea unei crime să facă înconjurul Africii, plecînd de la Coloa-

nele lui Hercule (strîmtoarea Gibraltar) și să se întoarcă prin Golful Arabiei; după o călătorie de mai multe luni, s-a întors din drum.

87 *Hannon,* navigator cartaginez din secolul al VI-lea î.e.n.; periplul lui s-a oprit la Golful Guineei.

88 *Herum:* probabil în fundul Golfului Suez.

89 *Dira:* vechi oraș în Etiopia, la strîmtoarea Bab-el-Mandeb.

90 *Promontoriul Aromatelor:* Capul Guardafui.

91 *Artemidor:* celebru geograf grec (din Efes), din secolul I î.e.n.

92 Aceste două puncte se aflau pe țărmul Mozambicului (Africa de sud-est).

93 Ptolemeu, Claudius (aproximativ 90—168 e.n.): geograf și astronom grec din Egipt; a lăsat o *Geografie* și *Almagesta,* lucrare în care a adunat ideile astronomice ale antichității și a expus concepția sa geocentristă, care a fost denumită: „concepția ptolemeică asupra universului" și alte cărți.

94 Se crede că autorul *Periplului Mării Eritree (Periplus maris Erythraei)* a fost un negustor grec din Alexandria (la sfîrșitul secolului I e.n.). — Prin *Marea Eritree* se înțelegea în antichitate nu numai Marea Roșie de azi, ci și Golful Persic și Marea Oman.

95 Atribuirea *Periplului Mării Eritree* lui Arrianus nu este sigură.

96 Așa reiese din Herodot, *op. cit.,* IV, 42.

97 Căci, așa cum credea Ptolemeu, călătorii nu puteau să facă acest ocol al Africii, Marea Roșie *(Sinus Arabicus)* și Marea Indiilor *(Oceanus Indicus)* fiind închise la sud de pămînt *Terra incognita* (pămînt necunoscut); toate acestea pe harta pămîntului lăsată de Ptolemeu (întocmită aproximativ la anul 140 e.n.).

98 *Hannon:* magistrat suprem al Cartaginei (prima jumătate a secolului al VI-lea î.e.n.). Povestirea călătoriei sale este cunoscută printr-o traducere grecească adeseori citată de autorii antici (Plinius, Arrianus). El a trecut de Coloanele lui Hercule, a mers pe Oceanul Atlantic, de-a lungul coastei marocane, a întemeiat cinci colonii la Capul Soloeis (Capul Cantin), a coborît pînă la un mare fluviu, pe care el îl numește Lixos, și a întemeiat o ultimă colonie la *Cerne.*

[99] *Cerne:* unii autori așază această insulă între Capul Yubi și Capul Bojador, iar alții mai la sud, în rada lui Rio de Oro, unde cartaginezii ar fi fost atrași de aur.

[100] Hannon a mers de-a lungul coastei de vest a Africii și a ajuns, se crede, pînă la Golful Guineei (Munții Camerun) (pe la anul 530 î.e.n.).

[101] *Scylax* (Skylax): navigator și geograf grec de pe timpul lui Darius I (528—486 î.e.n.). Călătoria sa a fost efectuată deci ceva mai tîrziu decît aceea a lui Hannon. Datele furnizate de Periplul său confirmă în general spusele lui Hannon.

[102] Dificultățile sînt relative, adică au caracter relativ, sînt proporționale cu mijloacele folosite pentru a le învinge.

[103] *Noctibus micare crebis...* = „Noaptea strălucește de numeroase focuri și răsună de cîntecul fluierelor și de zgomotul tobelor, (pe cînd) în timpul zilei nu se vede nimeni". (Plinius, *Hist. nat.*, cartea V, cap. I).

Textul redat de M. este prescurtat și modificat.

[104] S-a discutat dacă aceste femei acoperite cu păr erau gorile sau ființe umane din rasa pigmeilor.

[105] În original: *„la foi punique* ou *la foi romaine"*; lat.: *punica fides* = rea-credință; autorul vrea să spună că romanii, învingători, l-au considerat pe Hannon ca fiind de rea-credință.

[106] Dodwell, Henri (1641—1711), filolog englez, a editat pe Strabon și pe micii geografi greci. Astăzi nu mai există îndoială asupra Periplului lui Hannon.

[107] Aluzie la distrugerea Cartaginei.

[108] Astăzi se crede însă că Hannon a trecut de Coasta de Aur și a ajuns la Golful Guineei.

[109] *Tartessus* (sau Tortessos): după Strabon (*Geographia*, III, 2), localitate la gura fluviului *Betis* la nord de *Gades* (azi Cadix); după Pomponius Mela (*De situ orbis*, II, 6), corespunde cu localitatea *Carteia* din antichitate, mai la sud de Gades (la strîmtoarea Gibraltar de azi).

[110] Diodor (*Bibliotheca Historica*, cartea V, cap. 35 — cartea VI nu s-a păstrat) vorbește despre fenicieni, nu despre cartaginezi.

[111] *Betis:* numele antic al fluviului Guadalquivir de azi.

[112] *Marca* (fr. *le marc*): veche măsură de greutate de opt uncii, o jumătate de livră de Paris (cca 250 g), servind la cîntărirea

aurului și argintului; drahma e o măsură de greutate la greci, egală cu 3,24 g iar livra de Paris este egală cu aproximativ 500 g.

113 *Potosi:* localitate în Bolivia; minele de argint de la Potosi erau vestite în lumea întreagă în secolele XVII—XVIII.

114 *Marchizul de Rhodos:* Lopez Rodriguez d'Evora y Vega a fost numit marchiz de Rhodos în 1682.

115 *Himilcon:* șef militar cartaginez, navigator contemporan cu Hannon; el ar fi navigat pe Oceanul Atlantic, ar fi fost în Bretania și poate pînă în Irlanda.

116 Festus Avienus (secolul al II-lea î.e.n.), *Ora maritima*, II, vv. 94—129.

117 Insulele *Cassiteride* (azi Scilly), de la grec. *Kassiteros:* cositor, care era acolo din abundență.

118 Insulele *Silley* (*Scilly* sau *Sorlingues*), în Marea Mînecii lîngă coasta Cornwall.

119 *Betica:* vechiul nume al Andaluziei (în Spania).

120 În original: *une étoile polaire;* autorul vorbește ca și cum ar fi mai multe stele polare; acest lucru i s-a reproșat.

121 De fapt, fraza lui Hannon, redată de Freinshemius, a fost pronunțată înainte de izbucnirea primului război punic.

122 *Frumosul promontoriu* este Capul Calon *(Promontorium Pulchrum)* (Capul Bon) (Polybios, *Istorii*, III, 23).

123 Este adevărat că Cartagina și-a rezervat comerțul pe coasta Africii și în Sardinia, dar a contopit într-un singur tratat cele două tratate despre care vorbește Polybios.

124 Romanii dăduseră Atenei insula Delos cu condiția de a crea acolo un porto-franco. Delos a fost un mare centru de tranzit între Italia și Orient, pînă la doborîrea lui Mithridate.

125 *Propontida;* vezi nota 45, cartea XXI.

126 Lucius Licinius Lucullus (aproximativ 106—57 î.e.n.), general roman care a dus război împotriva lui Mithridate; celebru și prin victoriile sale împotriva acestuia și prin bogățiile sale.

127 *Amisos* și *Sinope:* porturi în sudul Pontului Euxin.

128 Appian, *De bello Mithridatico*, cap. 83.

129 Regatul Pontului: vechi regat situat în nord-estul Asiei Mici, pe Pontul Euxin. Fundat în secolul al IV-lea î.e.n., el a devenit foarte puternic în vremea lui Mithridate (123—63 î.e.n.),

celebru prin luptele sale împotriva romanilor. Regatul Pontului a fost transformat în provincie romană în anul 63 e.n., fiind împărțit în: Pontul Galactic, Pontul Polemoniac și Pontul Capadocian.

130 *Fanagoreeni,* locuitori din *Fanagoria,* port în nordul Pontului Euxin, la strîmtoarea *Bosphorus Cimerius* (azi Kerci).

131 În original: *l'art* (meșteșug, iscusință): este vorba despre nivelul tehnic și iscusința corespunzătoare, după cum se vede din ceea ce spune M. în *Considérations...* cap. IV: „Invenția prafului de pușcă a făcut un lucru ce nu s-ar fi putut bănui, anume că forța armatelor navale a constat mai mult ca niciodată în meșteșug; căci, pentru a rezista puterii tunului și a nu fi supus unui foc superior, a fost nevoie de nave mari. Dar a trebuit ca la mărimea mașinii să se proporționeze puterea meșteșugului... Pe atunci soldații însemnau mult, iar specialiștii *(les gens de l'art)* puțin; acum soldații sînt nimic sau puțin, iar specialiștii mult".

132 În original: *la suffisance* (capacitatea intelectuală).

133 Pomponius, Sextus, jurisconsult roman din secolul al II-lea e.n., adeseori citat în *Digeste;* trimiterea din notă, clarificată, se prezintă astfel: *Leg.* V, § 2, *Dig.* [XLIX, 15], *De captivis.*

134 Pe lîngă tratatele de *alianță* (*foedera aequa* și *iniqua*), despre care s-a vorbit în altă notă, mai erau la romani:

1) tratate de *amiciție* (avînd ca obiect protecția comercianților romani pe teritoriul altui stat și invers; aceste tratate aveau de obicei două clauze: printr-una se garanta persoana care mergea dintr-un stat într-altul, și bunurile ei; prin cealaltă se stabilea rezolvarea litigiilor dintre cetățenii celor două state de către tribunale speciale); tratatul încheiat între Roma și Cartagina (probabil în anul 348 î.e.n.) este un tratat de acest fel;

2) *tratate de ospitalitate* (*hospitum publicum*), încheiate: a) între Roma și un alt stat, sau b) între un cetățean roman și un stat străin. În primul caz, *hospitum publicum* cuprinde, în afară de clauzele tratatului de amiciție, o clauză privitoare la relațiile private dintre cetățenii statelor respective, acordarea lui *commercium* și *connubium;* de asemenea, o clauză privitoare la schimbul de ambasadori. În al doilea caz, statul străin își

asigură din partea unui magistrat roman, prin mari daruri, protecția față de statul roman (cf. C. Șt. Tomulescu, *Manual de drept privat roman*, București, 1956, pp. 898—899).

135 *Quae mercimoniis publice praefuit* (Care a exercitat în mod public un comerț).

136 Din manuscris se vede care este autorul criticat aici: Huet (Pierre Daniel) (1630—1721), erudit francez, episcop d'Avranches *Histoire du Commerce et de la navigation des Anciens* (Istoria comerțului și a navigației în antichitate).

137 Am pus aici această notă (plasată în ediția „Société les belles lettres" în alineatul următor, după cuvîntul *viile*) potrivit explicațiilor date de adnotator (că în ediția din 1748 este în locul în care am pus-o și noi, iar în edițiile următoare a fost mutată din eroare mai jos).

138 *Această băutură:* vinul.

139 Împăratul *Domitianus* (81—96) a dispus printr-un edict să se distrugă în provincii jumătate din plantațiile de viță-de-vie și a interzis orice nouă plantație; motivele, arătate de Suetonius, sînt de ordin economic, iar interdicția nu a fost respectată cu strictețe.

— *Probus, M. Aurelius Valerius,* împărat roman (276—282).

— *Iulian* (Apostatul), împărat roman (361—363).

140 În original: *c'est-à-dire établir le billon; le billon* este aliajul de metal prețios cu un metal ordinar (arama) căruia i s-a redus titlul (procentul de metal prețios), menținîndu-se valoarea nominală a monedei.

141 Vezi *Spiritul legilor,* cartea VII, cap. II și IV.

142 Marin din Tyr (Tyrianul), geograf roman la sfîrșitul secolului I, unul dintre creatorii geografiei matematice.

143 *Turnul de piatră (Turris lapidea,* în Ptolemeu): harta anexată la *Spiritul legilor* (ediția din 1757) situează acest punct la 100° longitudine estică și 40° latitudine nordică.

— *Sera:* în China (pe harta lui Ptolemeu figurează aproape de 40° latitudine nordică și 180° longitudine estică; pe harta anexată la *Spiritul legilor* figurează pe la 40° latitudine nordică și 135° longitudine estică).

S. Cotta precizează: capitala Chinei nordice *(Serica),* azi Singan-fu; romanii numeau *Serica* (de la lat.: *sericum* = mătase) locul de unde luau mătasea.

144 Vezi în cartea IX, cap. IV, afirmația că marile imperii se apără separîndu-se prin pustiuri.

145 În original: *les droits d'aubaine et de naufrage;* în virtutea lui *droit d'aubaine,* bunurile străinului nenaturalizat *(aubain)* erau supuse la moartea lui confiscării de către suveranul local, iar în virtutea lui *droit de naufrage (droit de bois)* navele naufragiate pe țărmul unui alt stat deveneau proprietatea suveranului local.

146 *Evanghelia lui Luca,* VI, 35 („dați fără să așteptați ceva") nu vorbește însă despre dobîndă, ci despre milostenia creștină în general.

147 Este vorba despre evrei, care au avut de suferit persecuții barbare. Negoțul a fost însă practicat și de creștini, nu numai de evrei (amintim de Liga hanseatică).

148 *Monopol:* aici, asociație ilicită de comercianți, pentru sporirea prețului de vînzare a unui produs.

149 Vezi despre *Marca Hispanica* vol. I al *Spiritului legilor,* p. 438.

150 Stow, John (1525—1605), *Survey of London,* Londra, 1598.

151 Edictul indicat în notă a fost dat de regele Carol al VI-lea la Abbeville.

152 În original: *serfs mainmortables* = șerbi de mînă moartă, adică șerbi care nu puteau transmite avutul: dacă nu lăsau copii în urma lor îi moștenea seniorii lor; bunurile de mînă moartă erau sustrase taxelor de mutație, fiind inalienabile și erau supuse în schimb unei taxe (speciale) de mînă moartă.

153 Tratatul în chestiune a fost încheiat în septembrie 1198 între regele Filip August și Thibaut, atunci cînd acesta a primit investitura comitatului de Champagne.

154 În original: *leurs effets* (valori sau bogății mobiliare).

155 Actele notarilor genovezi și marsiliezi (unde nu este vorba de evrei) sînt mai vechi, spune J.B. de la Gressaye, citînd pe A.E. Sayous, *L'origine de la lettre de change,* în „Revue historique de Droit français et étranger", 1933.

156 În original: *des lettres secrètes.*

157 Scolasticii au admis uneori dobînda în virtutea unui *titlu extrinsec* contractului de împrumut pentru compensarea unei pierderi suferite, a unui cîștig neobținut, a unui risc al împrumutătorului.

158 Acest alineat (împreună cu cel dinainte) a atras critica teologilor (Facultatea de teologie din Paris). M. n-a modificat nimic, dar a adăugat nota *b*, care apare în ediția postumă din 1757.

159 *Vasile I*, împărat al Bizanțului (866—886), interzisese cu totul să se ia dobîndă.

— *Leon al VI-lea* (fiul lui Vasile), împărat al Bizanțului (886—912), deși a declarat că această lege este minunată, a trebuit s-o revoce pentru că nu se mai făceau de fel împrumuturi și să admită împrumutul cu dobîndă, limitînd nivelul acesteia.

M. vrea să arate că interzicerea absolută a dobînzii duce la nimicirea comerțului.

— Hermenopulos, jurisconsult bizantin din secolul al XIV-lea, autor al lucrării *Hexabiblos*, rezumat al dreptului din *Basilice* (lucrare de sinteză, întocmită pe baza *Digestelor*, *Codului* și Novellelor, care a fost în vigoare la Bizanț pînă în secolul al IX-lea).

160 Vezi cartea XXII, cap. XIII—XIV.

161 *Machiavelism:* doctrina lui Machiavelli (dreptul suveranului de a face orice în interesul statului); aici: politică fără scrupule.

162 Lovituri de stat *(coups d'État):* în sensul de măsuri excepționale la care recurge un guvern, invocînd salvarea statului.

163 Este vorba despre descoperirea Capului Bunei Speranțe de către Bartolomeu Diaz, în anul 1486.

164 *Melinda:* port pe coasta de est a Africii (în Kenia, la nord-est de Mombasa).

165 *Calicut* (Kozhikode): oraș pe coasta Malabar (în India de vest).

166 Poemul *Lusiadas* (Luziadele), al lui Camoëns (1572), avînd ca subiect descoperirile portughezilor în Indiile orientale. Eroul principal al poemului este Vasco da Gama.

167 *Legile stînjenitoare:* potrivit lui Fr. Pyrard, portughezii au pretins de la regii din Indii monopolul comerțului; după ei, Compania olandeză a Indiilor orientale a beneficiat de același privilegiu.

Vezi și cartea XX, cap. XX, în privința politicii comerciale a portughezilor.

168 În original: *il parvint à l'empire* (el ajunse la imperiu [dobîndi imperiul, deveni împărat]); imperiul = Sfîntul Imperiu Ro-

mano-German. Carol Quintul a devenit împărat în 1519, după ce în 1516 devenise rege al Spaniei.

169 Este vorba de Imperiul aztecilor (Mexic) supus de Cortez, și Imperiul incașilor (Peru) supus de Pizzaro, apoi Chili, Paraguay, insulele Antile etc.

170 O bulă a papei din 4 mai 1493. Alexandru al VI-lea împărțea noua lume între spanioli și portughezi (emisfera occidentală a fost atribuită Spaniei, iar cea orientală — Portugaliei); portughezii au obținut de la spanioli (linia de demarcație fiind favorabilă acestora) prin tratatul de la Tordesillas, din 7 iunie 1494, sancționat de papa Iuliu al II-lea în 1509, ca linia să fie mutată la 370 leghe vest de insulele Capului Verde, ceea ce le-a îngăduit să se instaleze în Brazilia.

171 Olandezii au înlăturat (în 1658) pe portughezi din Ceylon și din Coromandel.

172 Anglia, Franța.

173 Companii comerciale privilegiate *(à charte)*, pentru care M. se arată favorabil aici, erau, de pildă, companiile Indiilor: franceze, engleze, olandeze.
Vezi și cartea XX, cap. X; M. se arătase însă potrivnic monopolului companiilor, ca partizan al libertății comerțului.

174 Probabil că M. se referă la coloniile grecești care formau, în general, cetăți autonome și păstrau totuși o legătură cu metropola. Coloniile romane, însă, rămîneau în cea mai mare parte sub stăpînirea Romei.
— Colonii care „depind chiar de stat": acestea intrau în domeniul coroanei, fiind administrate direct în numele regelui.

175 Adică: Comerțul cu coloniile nu se face și nu trebuie făcut pe plan de egalitate; avantajele reciproce în relațiile comerciale erau rezervate statelor independente; liberalismul lui M. face loc aici unei poziții de susținere a politicii colonialiste.

176 Vezi nota 148; aici s-ar putea traduce astfel: „orice comerț... e considerat ca o activitate ilicită supusă pedepsei după legile țării".

177 Acesta este așa-numitul sistem al *Pactului colonial* (sau regimul de exclusivitate) (sistemul era aplicat de Franța, Anglia Spania, Portugalia): coloniile nu puteau face comerț decît cu metropola, iar transporturile maritime între colonii și metropolă erau rezervate navelor metropolei.

178 Totuşi nu depărtarea, ci puterea flotei s-a dovedit hotărîtoare (Anglia a impus Franţei astfel cedarea Canadei în 1763).

179 Deci reducerea coloniilor la rolul de anexe agrare şi de izvoare de materii prime ale metropolelor, acestea din urmă rezervîndu-şi industria şi vînzînd în colonii produse industriale; sistemul a continuat să se aplice pînă în zilele noastre.

180 Vezi cartea XXII, cap. IV.

181 Vezi cartea XXII, cap. II.

182 Vezi cartea XXII, cap. XXII.

183 Aluzie la comerţul cu sclavi negri; vezi şi cartea XV, cap. V.

184 Vezi cartea XIII, cap. XVII.

185 Europa face comerţul pentru celelalte trei părţi ale lumii (continentele, aici fără Australia). Distincţia (din cartea XX), artificială, dintre monarhii, care ar face numai comerţul de lux, iar republicile pe cel de economie, dispare aici.

186 Este vorba de *Considérations sur les richesses de l'Espagne* (Consideraţii asupra bogăţiilor Spaniei), lucrare al cărei titlu iniţial fusese: *De la principale cause de la décadence de l'Espagne* (Despre principala cauză de decădere a Spaniei).

187 În 1577, Filip al II-lea pentru a face faţă nevoilor tezaurului, a suspendat plăţile şi a convertit în titluri de rentă perpetuă sau cu scadenţe la termene foarte lungi, cu 5%, titlurile pe termen scurt emise, a căror dobîndă era de 10—14%.

188 În original: *une richesse de fiction ou de signe.* Vezi şi cartea XXII, cap. II.

189 Bodin arătase, într-o lucrare din 1568, legătura dintre ridicarea preţurilor în Europa şi aducerea din America a unor mari cantităţi de metale preţioase *(La réponse de Jean Bodin aux paradoxes de M. de Malestroit sur l'enchérissement de toutes choses et le moyen d'y remédier).*

190 *Minele din Indii:* minele din America.

191 Izvoarele de documentare asupra minelor din America sînt pentru M. lucrările lui Garcilasso de la Vega, Solis şi Frézier. Acesta din urmă a fost inginer de mine, trimis în misiune de către guvernul francez în 1711, a cărui lucrare este citată în notă, titlul ei exact fiind: ***Relation du voyage de la mer du Sud aux côtes du Chili et du Pérou*** (Descrierea de călătorie pe ţărmurile Mării Sudului din Chili şi Peru), 1716.

[192] În original: *lui proposait les Indes* (îi propunea Indiile); în traducerea italiană se spune: „îi propunea căutarea unei noi căi spre Indii", ţinînd seama că aceasta a urmărit de fapt Cristofor Columb (să ajungă la răsărit prin Occident, dată fiind rotunjimea pămîntului).

Despre faptul relatat aici de M. s-a arătat că e vorba de un anacronism: Francisc I nici nu se născuse atunci cînd Cristofor Columb a făcut propunerile sale regelui Spaniei (el era gata să se ducă în Franţa, dar a renunţat, găsind, în sfîrşit, sprijin în Spania); Francisc I n-a devenit rege al Franţei decît în 1515, după moartea lui Cristofor Columb (1506).

[193] Anglia şi Olanda.

[194] Ca ultim cuvînt, M. recomandă deci ţărilor coloniale libera concurenţă în comerţul internaţional.

CARTEA XXII

[1] Cartea XXII studiază moneda; conţinutul nu corespunde decît într-o mică măsură titlului, fiind un studiu aproape numai economic, iar aspectele juridice fiind tratate într-o mică măsură.

În această carte se pot desena trei părţi principale: a) moneda şi schimbul (cap. I—XV); b) datoria publică (cap. XVI—XVIII); c) împrumutul cu dobîndă între particulari (cap. XIX—XXII).

[2] Sursa este: Thomas Shaw, *Voyages au Levant et en Barbarie* (Călătorii în Levant şi în Barbaria), 1743 (trad. din limba engleză). M. redă însă informaţiile din memorie, şi de aceea greşeşte: maurii nu le ofereau negrilor sare, ci cuţite şi foarfeci.

[3] M. nu studiază, în această carte, decît rolul monedei în schimburile internaţionale.

[4] *Lidienii:* locuitorii Lidiei, veche ţară din Asia Mică. *Pembroke:* comitat în Anglia.

[5] „Cînd ea este solidă" (în original): *lorsqu'il [le papier] est bon):* cînd are acoperire (cînd este garantată îndeajuns printr-un stoc de monedă metalică), fiind liber convertibilă în metal.

[6] Aici este expusă (completîndu-se cu cele spuse în această carte, cap. VII) *teoria cantitativă a monedei,* printre creatorii căreia figurează Montesquieu şi pe care K. Marx o critică în *Capitalul,*

vol. I, p. 156, (unde e citat alineatul 2 din cap. VII). „Deşi această teorie este greşită, totuşi ea a constituit un anumit pas înainte în comparaţie cu concepţiile tradiţionale ale mercantiliştilor, care considerau aurul drept unica întruchipare a bogăţiilor" (M. P. Baskin, *Charles Louis Montesquieu*, „Znanie", Moscova).

[7] Laugier de Tassy: funcţionar la Consulatul Franţei din Alger; lucrarea *Histoire du Royaume d'Alger* a apărut în 1725.

[8] Prevederea acèasta nu era cuprinsă în Magna Charta din 1215; ea a fost introdusă în Magna Charta completată, acceptată de Henric al III-lea în 1225, care constituie textul definitiv al ei.

[9] Tacitus, *De origine et situ Germanorum*, cap. XII şi XXII.

[10] Solidul (*aureus solidus*): monedă de aur romană (introdusă pe la anul 300 de către Constantin cel Mare); a fost răspîndită pînă în secolul al XIII-lea.

[11] *Tremisa (tremissis*, de la *tres assis):* monedă de aur care valora (în mod obişnuit) o treime dintr-un *aureus.*

[12] Aici este vorba despre vechea monedă franceză *le sou*, cuvînt care vine de la lat. *solidum (solidus).*

[13] Aceasta este ceea ce se numea *monnaie de compte* (monedă de cont); înainte de marea revoluţie franceză, monedele de cont erau: *la livre, le sou (le sol)* şi *le denier* (ele fuseseră iniţial monede reale); în contracte, preţurile erau fixate în monedă de cont, dar plăţile se făceau în monedă reală.

[14] M. se ridică împotriva reducerilor titlului monedei, la care suveranul, care avea monopolul baterii de monedă, recurgea adeseori; abuzurile în acest sens duceau la necontenita schimbare a raportului dintre moneda ideală (de cont) şi cea reală (K. Marx studiază acest fenomen în *Capitalul*, vol. I, secţiunea I, cap. III, § c, p. 157, arătînd că „istoria acestor confuzii formează istoria monedei în evul mediu şi în epoca modernă pînă în secolul al XVIII-lea").

[15] Vezi cartea XXI, cap. XXII.

[16] *Indiile:* America.

[17] Garcillasso de la Vega, (numit El Inca = Incaşul, pentru că era fiul unui spaniol şi al unei principese incaşe) (1535—1616), istoric spaniol.

[18] „Sistemul" lui John Law, economist şi bancher, care a devenit ministru al finanţelor în timpul Regenţei (1716); „sistemul"

său consta, în esență, în emiterea unor bancnote fără acoperire în aur. Atunci, vrea să spună M., erau preferate, față de moneda însăși, acțiunile emise de banca înființată de Law.

19 În original: *les fonds publics de quelques États...*; titlurile de rentă ale unor state: titlurile de împrumut emise de unele state, sumele împrumutate fiind cîștigate din comerț.

20 Vezi nota 6. Karl Marx citează aproape în întregime acest al doilea alineat, criticînd teoria cantitativă a monedei, potrivit căreia prețurile rezultă în mod matematic din împărțirea cantității de monedă prin totalitatea bunurilor. El spune: „Iluzia că, dimpotrivă, prețurile mărfurilor sînt determinate de masa mijloacelor de circulație, iar acestea, la rîndul lor, de masa materialului bănesc aflată într-o țară, se întemeiază, la primii ei reprezentanți, pe ipoteza absurdă că *mărfurile* intră în procesul de circulație *fără preț* și *banii fără valoare*, iar aci o parte alicotă a grămezii de mărfuri se schimbă cu o parte alicotă a muntelui de metal". Marx face trimitere la cei ce au dezvoltat această teorie (Ricardo, James Mill, lordul Overstone). *Capitalul*, vol. I, pp. 155—156.

21 „Valoarea mărfurilor", adică prețul lor, este determinată de legi naturale (M. este aici precursorul economiștilor liberali din secolul al XIX-lea).

22 Socrate, istoric, născut la Constantinopol spre sfîrșitul secolului al IV-lea; el a continuat *Istoria ecleziastică*, a lui Eusebiu pentru perioada 306—439.

Iulian: Iulian Apostatul, vezi nota 139, cartea XXI.

23 *Macutul:* unitate ideală de valoare, inventată, se pare de M.

24 Prețul apare aici ca rezultînd dintr-un raport al valorii lucrurilor și cantitatea monedei.

25 Potrivit principiului stabilit în capitolul precedent.

26 M. se referă aici la *legea lui Gresham:* moneda rea alungă pe cea bună.

27 Vezi cap. III.

28 Cursul schimbului este în funcție de balanța de plăți.

29 Cursul schimbului, se spune, este în primul caz *la paritate*, în al doilea — *peste paritate*, în al treilea — *sub paritate*.

30 De fapt, este cap. XXIII din cartea XX.

[31] Aici este vorba despre fixarea cursului schimbului după o devalorizare şi despre speculaţiile în legătură cu aceasta; monedă bună *(monnaie forte)* = monedă nedevalorizată; monedă slabă *(monnaie faible)* = monedă care nu are titlul legal (i s-a redus cantitatea de metal preţios, monedă devalorizată). M. a stat în Olanda în 1728, şi atunci s-a documentat bine în această privinţă.

[32] Scudul este o veche monedă de argint egală cu trei livre (în mod obişnuit, căci exista şi scud de şase livre).

[33] În original: *à peu de chose près;* autorul vrea să arate că deosebirea este extrem de mică.

[34] *Samuel Bernard* (1651—1739), cel mai bogat bancher din Franţa lui Ludovic al XIV-lea şi Ludovic al XV-lea, înnobilat de Ludovic al XIV-lea; el a împrumutat adeseori tezaurul.

Aici este vorba despre un fapt istoric care a avut loc în Franţa în timpul regenţei *(Philippe d'Orléans,* în timpul minorităţii lui Ludovic al XV-lea, 1715—1723).

[35] *Compania Indiilor occidentale,* înfiinţată de către financiarul Law pentru a exploata colonia *Louisiana* (în America de Nord).

[36] În original: *Coups d'autorité* (lovituri de autoritate).

[37] În două ministere (guvernări) consecutive la sfîrşitul domniei lui Ludovic al XIV-lea şi sub regenţă s-au făcut operaţii (de devalorizare).

[38] Budé, Guillaume (1467—1540),*De Asse et partibus eius* (Despre as şi subdiviziunile lui), Paris, 1514.

[39] Aici este vorba despre epoca republicii la Roma: faţă de această epocă are admiraţie M.; faţă de epoca împăraţilor are o altă atitudine (vezi cap. XIII).

[40] Alterarea monedei nu se făcea pe faţă.

[41] *Didius Iulianus,* împărat roman; după Pertinax, el a obţinut cu bani demnitatea de împărat, dar a fost omorît (în anul 193) de praetorieni, care îl urcaseră pe tron.

[42] Savot, Louis, *Discours sur les médailles antiques* (Studiu asupra medaliilor antice), Paris, 1627.

[43] De fapt, e vorba de cartea XXI, cap. XX, spre sfîrşit.

[44] M. se referă mereu numai la comerţul exterior.

[45] Ţarina *Elisabeta Petrovna* (1709—1762), fiica lui Petru cel Mare.

[46] Şi aceştia, ca şi cei dintîi, sînt sclavi, fiind vorba de un regim despotic.

[47] Asemenea legi existau, de pildă, în Piemont.

[48] M. nu este de părerea, răspîndită în vremea sa, că împrumuturile publice îmbogățesc țara, sporind circulația monetară.

[49] Adică hîrtia-monedă (biletul de bancă, bancnota).

[50] Adică acțiunile emise de o societate comercială.

[51] Adică titlurile de împrumut (ale statului).

[52] Statul bogat, la care se referă aici Montesquieu, este Anglia în 1727.

[53] Aceasta este ceea ce se numește *conversiunea obligatorie* a datoriei publice.

[54] *Capitaluri:* sumele împrumutate *(capete,* spre deosebire de dobînzi).

M. se referă la sistemul de amortizare a datoriei publice practicat atunci în Anglia: un fond, alimentat printr-un impozit special, din care se amortiza fiecare împrumut; după plata dobînzilor, fiecare fond trebuia să verse excedentele provenind din dobînzi compuse într-un cont special, destinat răscumpărării de pe piață a titlurilor de împrumut.

[55] Profitul crește mereu datorită acumulării dobînzilor la dobînzile economisite.

[56] În original: *les rentiers de l'État ou des particuliers* (rentierii statului sau particularilor); „rentierii sînt o categorie cu totul pasivă", spune mai jos M., dar le ia apărarea, înțelegînd rolul creditului în mecanismul orînduirii capitaliste.

[57] Vezi cartea XXI, cap. XX.

[58] Primele două alineate au fost cenzurate de Sorbona. În ale sale *Răspunsuri și explicații date Facultății de Teologie,* M. spune că le suprimă, dar ele au rămas.

[59] Sursa este Chardin, *Voyages...,* vol. IV.

[60] Sursa este tot Chardin, *Voyages...,* vol. VI.

Adam Smith se va inspira din Montesquieu în această privință în *Wealth of Nations,* I, 9, citîndu-l.

[61] Publicația „Nouvelles ecclésiastiques", l-a acuzat pe M. că socotește justă camăta în comerțul maritim. Vezi *Apărarea „Spiritului legilor"*, partea a II-a, art. *Cămătă,* unde M. răspunde acestei acuzații.

[62] În original: *Il retrancha les capitaux* (el a redus capitalurile), a micșorat capitalurile de restituit, legalizînd bancruta parțială.

[63] Formă de exprimare indirectă, avînd înțelesul: creditorii nu erau ispitiți să împrumute decît în speranța unor mari profituri.

[64] *Usurae semisses, trientes, quadrantes* = dobînzi de 6%, de 4%, de 3%.

[65] Tacitus spune că Legea celor Douăsprezece Table a fixat o limită dobînzii *(unciarium foenus)*, adică: dobînda unei uncii, dobînda unciară. Dobînda a fost limitată la a 12-a parte a unui capital, adică 8,33%. Tacitus, *Anale*, VI, 16; cf. C. Șt. Tomulescu, *op. cit.*, pp. 635—636.

[66] *Legea Licinia:* legea propusă de tribunii plebei C. Licinius și L. Sextus în secolul al IV-lea ab U. c. a prevăzut să se scadă din capital dobînzile deja primite și restul să fie plătit în trei ani în rate egale. Cf. C. Șt. Tomulescu, *op. cit.*, p. 636.

[67] *Unciaria usura* sau *unciarium foenus* (dobînda unciară).

[67a] *Semiunciaria usura* (jumătatea dobînzii unciare).

[68] *Veteri iam more...* = După un vechi uz, dobînda era admisă.

[69] *Permisit eos legibus agere* = Le-a permis să acționeze conform legilor.

[70] *Legea Genutia*, care interzicea cu totul dobînda, nu a fost aplicată. În vremea lui Cicero, dobînda legală era de 12% pe an; în timpul imperiului, dobînzile contractuale erau de 4—8%; Iustinian a fixat dobînda maximă de 6%.

[71] *Quintus Gabinius*, tribun al poporului.

[72] *Ariobarzan* era rege al Capadociei.

[73] *Ut neque Salaminis...* = Ca să nu se considere că au comis o fraudă, nici salaminienii, nici acela care le-a dat (bani cu dobîndă).

[74] *Noi table*, adică noi legi despre datorii (care ar fi putut să le anuleze).

CARTEA XXIII

[1] Cartea XXIII tratează despre influența factorului demografic asupra legilor.

Ea se poate împărți în două: o parte (cap. I—XV) care se ocupă de condițiile generale favorabile sporirii populației și alta (cap. XVI—XXIX) care se ocupă de măsurile legiuitorului menite să corecteze influența factorilor naturali, și îndeosebi depopularea.

[2] Este vorba de poemul lui Lucretius, *De rerum natura* (Despre natura lucrurilor).

S-a transcris, legat, întregul fragment din traducerea românească a lui D. Murărașu (Lucretius, *Poemul naturii*, Tip. „Bucovina", 1947), nu numai ce a redat M.

— Jean d'Hesnault, poet francez, mort în 1682.

[3] *Garamanții* (lat. *Garamantes*), popor din vechea Africă de nord, care, pe vremea lui Herodot (secolul al V-lea î.e.n.), locuiau în sudul Numidiei (între deșertul Libiei și Etiopia).

[4] Lucrarea *De orbis situ*, de Pomponius Mela, geograf latin din secolul I.

[5] *Pater est...* = Tatăl este acela pe care îl arată căsătoria (adică soțul legitim al mamei) [*Dig.*, II, 4, 5 (Paulus, cartea I, *Sent.*)].

[6] Prezentarea, depășită, a formelor familiei, impune consultarea *clasicilor marxism-leninismului*, în deosebi a lucrării lui Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului.*

[7] La arabi și azi numele este individual, urmat de indicarea denumirii tatălui.

[8] Dreptul musulman permite soțului să aibă patru soții legitime și concubine; copiii oricărei soții sînt legitimi, iar ai concubinelor sînt asimilați cu cei legitimi în cazul recunoașterii lor de către tată.

[9] Sursa este: *Recueil des voyages qui ont servi à l'établissement de la Compagnie des Indes*, vol. V, partea a II-a.

[10] De la Codul civil chinez din 1930, soțul nu mai poate avea concubine.

[11] Vezi în cartea XVI, cap. XVI, despre repudierea la romani.

[12] Este vorba despre Creta și Lacedemona (vezi cartea IV, cap. VI).

[13] Thomas Gage, *A New Survey of West Indies*, London, 1648, tradusă în limba franceză în 1676. Autorul a fost misionar în Mexic; în lucrare, atacă administrația spaniolă din America și misiunile catolice. Faptul relatat de Gage s-a petrecut în Guatemala.

[14] În Franța, Italia, Spania, instituția familiei era reglementată de către dreptul canonic; acesta considera valabilă căsătoria încheiată fără consimțămîntul părinților. Încă din secolul

al XVI-lea, în Franța, regalitatea a impus consimțământul părinților, sub pedeapsa dezmoștenirii (aceasta pentru a evita „mezalianțele", ceea ce M. pare să aprobe).

15 Vezi *Scrisori persane*, CXXII, unde M. spusese că blîndețea cîrmuirii contribuie la propagarea speciei.

16 Vezi cartea XIII, cap. II.

17 Potrivit lui Thomas Gage, acest lucru s-ar întîmpla în Jamaica.

18 *Comunele*, adică poporul.

19 Burnet, *The Abridgment of the History of the Reformation in England*, Londra, 1683; vezi nota 48, cartea XII.

20 Vezi cartea VIII, cap. XXI.

21 M. stabilește necesitatea dezvoltării meșteșugurilor (industriei), a unei pături mari de meșteșugari. El vede latura negativă a mașinismului, în orînduirea capitalistă: șomajul; în cazul că produsele realizate prin vechile mijloace au prețul potrivit pentru circulația lor, mașinismul e dăunător, căci reduce numărul cumpărătorilor de produse agricole, influențînd în mod negativ dezvoltarea agriculturii, care n-ar mai fi stimulată, vrea să spună M.

22 Este vorba despre *Anciennes relations des Indes et de la Chine de deux voyageurs mahométans qui y allèrent dans le neuvième siècle*, traducere a unui manuscris arab, publicată de Renaudot în 1718. În această lucrare se arată însă că neputința de a-și întreține copiii îi făcea pe chinezi să-i părăsească pentru ca să piară, întăriți în aceasta de credința lor în metempsihoză.

23 Vezi cartea X, cap. VI.

24 Vezi cartea XIII, cap. XVII.

25 Platon vorbește, în *Republica*, despre reglementarea căsătoriei numai pentru păzitorii cetății.

26 *Politica*, cartea II, cap. VII. („El [legiuitorul Cretei] a statornicit legătura oamenilor între ei").

27 Petty, William (1628—1687), economist englez („părintele economiei politice și într-o oarecare măsură inventatorul statisticii", spune Marx în *Capitalul*, vol. I, cap. VII, § 8). El considera orînduirea burgheză ca orînduirea naturală a societății, cerînd ca politica să sprijine dezvoltarea capitalistă. Munca, izvor al valorii, este o teorie ale cărei baze le-a pus el.

Privitor la evaluarea unui om, despre care vorbește M., Petty ar fi vrut să spună că fiecare om aduce anual statului, prin cheltuielile sale, șaizeci de lire.

[28] Vezi *Scrisori persane*, CXIII.

[29] În locul din Titus Livius, indicat de M. se spune de fapt: „în acele locuri, pe care sclavii romani cu greu le salvează de pustietate, fiind acolo o slabă pepinieră de ostași".

[30] *Paulus Aemilius Macedonicus*, consul, învingător la Pydna în anul 168 î.e.n. al lui Perses, fiul lui Filip (Polybios, *op. cit.*).

[31] Vezi în cartea VI, cap. XV și în cartea XI, cap. XIII aceeași admirație față de romani.

[32] Despre censură la romani se vorbește de fapt în cartea V, cap. VII (rolul censurii) și în cartea VIII, cap. XIV (slăbirea censurii spre sfîrșitul republicii).

[33] Este vorba de legea *Iulia de maritandis ordinibus*, din 736 ab U.c. (adică 18 î.e.n.).

[34] Vestalele care nu respectau legile castității erau îngropate de vii.

[35] Se știe că Augustus a căutat la început să păstreze aparențele republicii. Vezi și cartea XIX, cap. III.

[36] Legea *Papia Poppaea* datează din anul 762 ab U.c. (anul 9 e.n.).

[37] *Fragmentele* lui Ulpianus: este vorba despre *Regulae*.

— Legea *Iulia* și legea *Papia* sînt cunoscute, împreună, sub numele de *legile caducare*.

[38] Jacques Godefroy (1587—1652), profesor de drept la Geneva; în lucrarea sa *Fontes quatuor iuris civilis*, Geneva, 1653, se află un studiu asupra legilor *Iulia* și *Papia*.

[39] Aceasta este o închipuire a lui Dionysios din Halicarnas.

[40] M. se referă la decemviri, care au alcătuit Legea celor Douăsprezece Table (se observă că aici nu mai este vorba de Lacedemona). Această lege „nu este — după cum s-a susținut — o copie după legiuirile grecești. Geneza și structura legii trebuie căutate în condițiile economice și politice ale Romei după izgonirea regilor, adică în lupta de clasă a plebei" (C. Șt. Tomulescu, *op. cit.*, p. 34).

[41] *Ut numerus liberorum...*: Ca, după cum ordonă legea, să aibă precădere aceia dintre candidați care aveau mai mulți copii (Tacitus, *Anale*, catrea II, cap. LI).

[42] Adică *ius liberorum* le elibera pe femei de tutela agnaților, sub care erau puse cînd nu se mai aflau sub puterea lui *pater familias* (atunci cînd acesta murea, femeia devenind *sui iuris*).

[43] Celibatarii (bărbații de la 20 la 60 de ani, femeile de la 20 la 50 ani) nu puteau primi moșteniri testamentare sau legate; soții care nu aveau copii (bărbații peste 25 ani, femeile peste 20 ani) nu puteau să primească decît jumătate din bunurile donate prin testament.

[44] Sozomenos, Hermias, *istoric* grec din secolul al V-lea, care a trăit la Constantinopol, autor al unei *Istorii bisericești*, în greceşte, urmare a *Istoriei bisericești* a lui Eusebiu, pentru perioada 324—439.

— Titlul latin întregit de la nota din josul paginii de text este *De infirmandis poenis coelibatus et orbitatis.*

[45] De aici denumirea de *lex decimaria*, dată legii *Papia Poppaea.*

[46] Aici M. se referă la societatea vremii sale şi are poziția unui aristocrat: el nu e de acord cu căsătoria dintre membrii păturilor sociale înalte şi cei ai păturilor de jos.

[47] Titlul latin, întregit, are forma: *De natalibus liberorum.*

[48] Titlul latin, întregit, are forma: *De operibus libertorum.*

[49] După M., căsătoria între persoane de condiții diferite nu era nulă în virtutea legii *Papia Poppaea*, ci abia după un senatusconsult dat pe timpul lui Marcus Aurelius (vezi cartea XXVI, cap. XIII).

[50] Titlul latin, întregit, are forma: *De caducis tollendis.*

[51] *Relatum de moderanda Papia Poppaea* = S-a pus în discuție moderarea dispozițiilor legii *Papia Poppaea.*

[52] Plinius cel Tînăr, *Panegiricul lui Traian.*

[53] Q. Septimius Florens Tertullianus (160—240), scriitor bisericesc; titlul latinesc al lucrării este *Apologeticum.*

[54] În original: *le droit d'enfants (ius liberorum).*

[55] Este vorba despre secta stoică.

[56] Nazarie, retor galo-roman din secolul al IV-lea.

[57] Același *Cod: Codul theodosian;* titlul latinesc, întregit, este: *De bonis qui filiis familias acquiruntur.*

[58] Cu alte cuvinte: copiii sînt înclinați să îmbrățişeze noul. — Prin anumite constituții imperiale s-a dat episcopilor puterea

de a arbitra litigiile civile atunci cînd părțile erau de acord să se supună acestei jurisdicții.

În ceea ce privește „legile care au slăbit autoritatea părintească", Augustus a acordat militarilor libera dispoziție asupra bunurilor lor, iar Constantin a extins-o pentru peculul funcționarilor imperiului și clerului creștin.

[59] În *Geneza* XVI, 1—5, sterilitatea este socotită ca o pedeapsă divină.

— *Ghebri;* numiți și parși, sectatori ai lui Zoroastru, adoratori ai focului (răspîndiți în Persia).

— Vezi, în privința ultimei afirmații, și *Scrisori persane,* CXIV—CXVII.

[60] Alineatul acesta și cel dinainte au fost criticate de către Facultatea de Teologie din Paris în 1752. În *Răspunsurile* sale M. a arătat că va schimba ceva, dar nu a mai făcut nici o modificare.

[61] Vezi nota 45.

[62] Titlul latinesc, întregit, este: *De iure liberorum.*

[63] Titlul latinesc, întregit, are forma: *De conditionibus et demonstrationibus.*

[64] *Condiția păstrării văduviei* — clauză introdusă în vechiul drept francez, în actele de donație — obligă persoana căreia i se face donația să nu se căsătorească, sub sancțiunea de a nu beneficia de donație. Această clauză avea la bază voința donatorului ca bunurile donate să rămînă în familie, nu perfecțiunea creștinească a văduvelor.

[65] Vezi, în privința celibatului preoțesc, cartea XXV, cap. IV, precum și *Scrisori persane,* CXVII.

[66] Vezi *Apărarea „Spiritului legilor"* (partea I, despre *Celibat).*

[67] În original: *De l'exposition des enfants.* Este vorba de părăsirea copiilor în locuri publice (în drum, etc.), în așa fel ca să piară (abandonul); sensul în care întrebuințează M. acest termen este acela de *ucidere* (în pasajul citat în ultimul alineat din Tacitus, M. folosește termenul *exposer* pentru latinescul *necare* — a ucide); redăm pasajul în chestiune după traducerea apărută în Editura Științifică, 1958: „A mărgini numărul copiilor sau *a ucide* pe vreunul din cei născuți în urmă se socotește a fi o mișelie, și acolo mai multă putere au obiceiurile cele bune decît aiurea legi cele bune". Vezi

și cartea VIII, cap. XXI, spre sfîrșit, despre această chestiune în China.

[68] *Popoarele gotice,* adică germanice; *popoarele getice:* dacii și geții; *popoarele sarazine:* sarazini, nume dat în evul mediu arabilor care au invadat Europa și Africa.

[69] M. critică centralizarea monarhiei absolute din Franța secolelor XVII și XVIII, pe seama căreia pune scăderea numărului de locuitori.

În vremea lui M., Franța era însă cea mai populată țară din Europa.

[70] Vezi *Scrisori persane,* CXXII, unde exprimă aceeași idee: coloniile reduc populația Europei.

[71] *Indii:* Indiile orientale (olandeze), în sud-estul Asiei, Indonezia de azi, pe atunci colonie.

[72] Problema populației a fost studiată la sfîrșitul secolului al XVII-lea de către Vauban (1633—1707), *Projet de dîme royale* (Proiect asupra impozitului regal) și de către Boisguillebert (1646—1714), *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs* (Studiu asupra naturii bogățiilor, banilor și impozitelor); apoi, în vremea lui M. de către Melon, *Essai politique sur le commerce* (Eseu politic asupra comerțului) (1734). Toți aceștia erau îngrijorați de micșorarea populației, la sfîrșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, și preconizau măsuri economice și fiscale, îndeosebi în favoarea țăranilor.

[73] M. are și aici o poziție antidespotică și anticlericală.

[74] Ultimele două alineate ale capitolului arată că M. nu neglijează cauzele economice ale depopulării, și pe această linie găsește el remediul. Principalul izvor de bogăție este pămîntul, consideră el, dar pămîntul se află în puține mîini și e necultivat, de unde lipsa de hrană; acest lucru aduce depopularea; distribuirea pămîntului, pentru a fi muncit, ar remedia situația. Ideile lui M., în această privință, au influențat pe marchizul de Mirabeau, care în *Ami des hommes* (Prietenul oamenilor), 1755, a susținut că dezvoltarea agriculturii este cel mai bun remediu împotriva depopulării; această idee va fi reluată de către fiziocrați.

Moheau, în *Recherches et considérations sur la population de la France* (Cercetări și considerații asupra populației Fran-

ței), (1778), primul tratat de demografie în limba franceză, s-a inspirat din M.

75 Adică: un om nu este sărac atunci cînd nu are nimic, ci cînd nu muncește (și totodată nu posedă nimic, așa cum rezultă din ce se spune în continuare). Munca, izvor al bogăției — idee pe care trebuie să o punem alături de cea analizată la nota 74 (pămîntul este primul izvor al bogăției). „Munca nu este deci singurul izvor al valorilor de întrebuințare pe care le produce, adică al avuției materiale. Munca este tatăl acesteia, cum spune William Petty, iar pămîntul este mama ei" (K. Marx, *Capitalul*, vol. I, cap I, § II).

76 „În țările comerciale" *(dans les pays de commerce):* de fapt, aici este vorba despre țările care produc (mărfuri); după cum, mai departe, în alineatul 5, „ramuri comerciale" *(branches de commerce)* înseamnă ramuri comerciale ale producției (de mărfuri).

77 Pentru preconizarea acestor ajutoare, M. a fost tratat ca „socialist" (vezi Maxime Leroy, *Histoire des idées sociales en France*, vol. I, pp. 127—130).

78 *Aureng-Zeb* a fost unul din cei mai mari Mogoli (1659—1707). Vezi nota 20, cartea XVII.

79 Acest pasaj a fost criticat de către Facultatea de Teologie din Paris, socotindu-se că M. era de părerea lui Wiclif, potrivit căruia călugării trebuiau să trăiască numai din munca lor.

M. critică aspru aici trîndăvia unor categorii întregi de oameni care erau sustrași activității productive. Vezi și *Scrisori persane*, XCVII.

80 M. se referă la Roma pontificală, unde erau prea multe aziluri, adică mănăstiri.

CARTEA XXIV

1 Partea a cincea cuprinde trei cărți (XXIV, XXV și XXVI); dintre ele, primele două, referitoare la raporturile dintre legi și religie, sînt cele mai importante.

M. revine aici la factorii morali (studiați în cartea XIX).

2 Cartea XXIV tratează despre raporturile religiei cu societatea, analizînd:

a) influența religiei (morală, rituri, dogme) asupra societății (bunele moravuri, crima, munca, asprimea sau moderația guvernămintelor);

b) influența factorului fizic și a celui politic (clima și forma de guvernămînt) asupra religiei (în cap. V, XIV, XV, XVI).

[3] M. arată că el studiază religia din punct de vedere *politic* (de cîte ori este atacat de clerici, el menționează acest lucru: vorbește nu ca teolog, ci ca scriitor politic).

[4] Bayle, Pierre (1647—1706), gînditor francez, precursor al iluminismului, care a deschis calea ateismului și materialismului francez. El opunea religiei „lumina naturală a rațiunii". În al său celebru *Dictionnaire historique et critique* (Dicționar istoric și critic) (1696—1697), Bayle și-a propus să catalogheze toate erorile și să arate care este adevărul. Bayle a susținut că morala nu este legată de religie, că cei mai religioși oameni pot fi cei mai imorali, și ateii pot fi oameni cu o înaltă morală. M. a apreciat mult activitatea lui Bayle (el îl numește „un mare om"), dar l-a criticat pentru atitudinea sa net ateistă.

[5] *Pensées diverses sur la comète* (1682), cu adăugiri în 1694; chestiunea despre care vorbește M., dacă e preferabil ateismul — idolatriei, a fost tratată de Bayle și în vol. II din *Continuation des pensées diverses* (Continuare a diverselor cugetări), Rotterdam, 1705. În pasajul în chestiune, Bayle compară pe idolatrii cu ateii, susținînd că ateii nu sînt mai imorali decît idolatrii, și chiar decît creștinii.

[6] Adică: religia este utilă pentru cîrmuirea societății; deci M. respinge ateismul din acest punct de vedere, anume că înlătură frîna, care este religia.

[7] Vezi în acest sens (religia, frînă împotriva despotismului) cartea II, cap. IV și cartea III, cap X.

[8] M. respinge categoric ateismul, dar nu la fel și idolatria: orice religie, chiar greșită, este utilă din punct de vedere social prin influența morală pe care o exercită asupra oamenilor.

[9] Vezi cartea XIX, cap. XVIII.

[10] Creștinismul a fost introdus în Etiopia în secolul al IV-lea (din secolul al V-lea, biserica creștină din Etiopia a devenit „eretică", adoptînd monofizismul).

[11] *Adiam Seghed*, care a domnit în Etiopia de la 1680 pînă la 1714, potrivit lui Poncet.

[12] *Senaar*: oraş şi regat musulman din Nubia (scăldat de cursul superior al Nilului).

[13] Poncet, medic francez din Cairo; s-a dus în 1699 la împăratul Etiopiei pentru a-i îngriji sănătatea, rămînînd acolo pînă la 1700.

[14] *Timur* (Timur Lenk), adică Tamerlan.

[15] Ideea dezvoltată în acest capitol, formulată clar în titlu, era o idee eretică pe vremea lui M.: fiecare religie este adaptată unei forme de guvernămînt (iar aceasta este legată de climă); vezi în cap. V dezvoltarea acestei idei, în sînul religiei creştine.

[16] Adică valoarea religiei poate fi judecată după urmările ei sociale.

[17] *Sabbacon*, numele grecesc al lui *Shabaka*, rege din dinastia a XXV-a egipteană, etiopian; această dinastie a domnit între 750 şi 700 î.e.n. Regele Shabaka a lăsat o faimă de înţelepciune, potrivit lui Diodor şi Herodot.

[18] Primii creştini au organizat biserica după jaloanele administrative ale Imperiului Roman.

[19] Vezi cartea XVII, cap. II.

[20] Adică popoarele din nord, energice, cu spirit de independenţă, sînt înclinate spre protestantism, care nu are, spre deosebire de religia catolică, un şef vizibil (papa).

[21] Biserica luterană (apărută în principatele germane) are episcopi, spre deosebire de cea calvină, apărută în republica Genevei. Tot aşa, calvinismul s-a statornicit în republica Olandei, luteranismul în monarhiile scandinave, iar anglicanismul, în Anglia lui Henric al VIII-lea. Faptul că aceste două din urmă religii au dat regelui funcţia de şef al lor vine în contradicţie cu ideea formulată în titlul capitolului; s-ar deduce că nu numai religia catolică se potriveşte monarhiei, ci şi cea protestantă.

[22] M. îl combate pe Bayle pe acelaşi plan: al valorii sociale a creştinismului, şi în argumentarea sa reduce aproape la zero valoarea principiilor guvernămintelor stabilite în cartea III (de subliniat formularea: „această falsă onoare din monarhii").

[23] *Acest mare om:* aici se vede preţuirea lui M. pentru Bayle. Pentru aceasta a fost criticat de către publicaţia „Nouvelles eclésiastiques" (Vezi şi *Apărarea „Spiritului legilor"*, partea I şi a II-a, obiecţia a doua).

[24] Vezi cartea XXV, cap. IV.

[25] Louis Ellies du Pin (1657—1719), scriitor erudit. Lucrarea citată a apărut de la 1688 pînă la 1714, în 29 volume.

[26] Critica aceasta a celibatului preoțesc (propriu bisericii catolice) a atras critici unanime din partea clericilor. M. a răspuns în *Apărarea „Spiritului legilor"* (vezi partea a II-a despre *Celibat*) și în *Răspunsuri și explicații date Facultății de Teologie*. Deși arătase intenția de a modifica ceva, n-a făcut nici o schimbare.

[27] *Pegu:* unul dintre statele vechii Birmanii.

[28] *Esenienii* erau o sectă evreiască, stabilită în timpul lui Hristos aproape de Marea Moartă; ei se deosebeau prin austeritatea lor, trăiau departe de orașe, se abțineau de obicei de la căsătorie.

[29] Este vorba de traducerea franceză a lucrării: *The Old and New Testament connected in the History of the Jews* (Vechiul și Noul Testament în legătură cu istoria evreilor), 6 vol., Londra, 1715—1718 de Humphrey Prideaux (1648—1724), profesor de ebraică la Christchurch College, decan de Norwich. El a mai scris și *Life of Mahomet* (Viața lui Mahomed), Londra, 1697, a cărei traducere franceză M. o citează în cartea XVI, cap. II.

[30] Elogiul adus lui Iulian Apostatul a fost dezaprobat de cercurile clericale. Printre alte obiecții este interesant că „Journal de Trévoux" s-a arătat mirat de faptul că Iulian poate fi socotit un principe mai înțelept decît Saint Louis (Ludovic al IX-lea) și chiar decît Ludovic al XIV-lea.

[31] Această admirație manifestată față de stoicism — întemeiat de *Zenon* din Citium (335—264 î.e.n.), de unde expresia „secta lui Zenon", din alineatul întîi, — i-a atras lui M. critici aspre din partea acelorași cercuri bisericești, fiind acuzat că este partizan al religiei naturale și al ideii că o fatalitate oarbă conduce lumea. Vezi *Apărarea „Spiritului legilor"* (partea I și a II-a, prima obiecție), unde M. răspunde acestei acuzații, arătînd că n-a lăudat decît *morala stoicilor*, atacînd fatalismul lor chiar în cartea I (cap. I).

[32] *Foe:* nume dat în China lui Buddha (potrivit lui Du Halde). *Laockium:* Lao-dzî.

[33] *Ghebri* (parși): vezi nota 59, cartea XXIII; religia lor (întemeiată de Zarathustra în secolele VII—VI î.e.n.) îi îndemna să cultive pămîntul cu mare grijă ceea ce le-ar fi adus înflo-

rirea (sursa lui M. a fost în această privinţă: Chardin, *Voyages...*, vol. IV). Religia ghebrilor a fost religie de stat în Persia în vremea Sasanizilor; cînd persanii au trecut la mahomedanism, musulmanii au desemnat sub numele de ghebri (necredincioşi) pe cei care practicau religia lui Zarathustra.

[34] Zosima (istoric grec din secolul al V-lea). În *Historia nova* (Istoria nouă), acest istoric a susţinut că motivul pentru care Constantin cel Mare a trecut la creştinism a fost faptul că la aceasta toate păcatele pot fi ispăşite, şi Constantin voia să ispăşească crima de a fi condamnat la moarte pe fiul său, Crispus (în anul 326), acuzat de împărăteasa Fausta (soţia lui Constantin cel Mare şi mama vitregă a lui Crispus) că a atentat la pudoarea ei.

[35] Iulian (Apostatul), în *Elogiul împăratului Constantius* (II, fiul lui Constantin) din *Caesares*; Iulian, care a urmat lui Constantius al II-lea, în anul 361, era creştin încă atunci cînd a făcut această lucrare.

[36] *Sacrum commissum,...* = „Sacrilegiul care nici nu va putea fi ispăşit este o impietate, pentru acela care va putea fi ispăşit, preoţii publici să facă sacrificiile expiatorii".

[37] Judecătorul este Dumnezeu, iar mediatorul este Isus Hristos, care era desemnat cu denumirea de Mediatorul (între Dumnezeu şi oameni).

[38] Sursa este Kempfer, *Histoire de l'Empire du Japon*, vol. III.

[39] Vezi cap. XI al acestei cărţi.

[40] Jean du Plan Carpin, misionar pe lîngă marele han al mongolilor, în *Recueil des voyages au nord*, Amsterdam, 1717.

[41] În capitolele XIV—XVIII din această carte, M. examinează raporturile dintre legile civile (laice) şi religie. Chiar de la începutul capitolului XIV el susţine că religia, ca şi legile civile, trebuie să tindă să-i facă pe oameni buni cetăţeni, unul din aspectele utilităţii sociale a religiei, despre care a vorbit în cap. II. Ca atare, în concepţia sa, legile civile şi cele religioase trebuie să se completeze. (În cap. XIV este examinată această completare reciprocă în materie penală.)

[42] *Serbările lupercale* (Lupercalia): serbări în cinstea zeului *Lupercus* (cel ce apără de lupi), zeu în Roma antică, protector al turmelor împotriva lupilor. *Lupercal* era o grotă în muntele Palatin. La aceste serbări, care aveau loc în fiecare an (în ziua

de 15 februarie), preoţii cultului respectiv (lupercii) alergau goi pe străzile Romei lovind pe cei întîlniţi în cale cu fîşii din blana animalelor sacrificate. Aceste serbări au fost restabilite de către Augustus, după ce fuseseră părăsite la sfîrşitul republicii.

43 Apolo era o divinitate panelenică, şi de aceea eleenii, preoţi ai cultului lui Apolo, se bucurau de o pace perpetuă; iar prin faptul că fiecare cetate avea zeii săi, cînd cetăţile se luptau între ele, preoţii respectivi erau consideraţi la fel cu orice cetăţean de la adversari.

44 În *Recueil.....*, citat de M., nu se spune că Meaco (Kyoto) este un oraş sfînt; M. spune aceasta bazîndu-se probabil pe faptul că acolo era reşedinţa Dairoului.

45 Este vorba de aşa-numitele *trêves de Dieu* (răgazuri de pace impuse seniorilor feudali de biserică): postul Crăciunului, postul Paştelui, Crăciunul, Paştele, precum şi de sîmbătă pînă luni. Aceste măsuri, adoptate mai întîi de conciliile provinciale din sudul Franţei, au fost extinse de Conciliul ecumenic de la Clermont (1095) şi de primul conciliu de la Latran (1123).

Vezi şi cartea XVIII, cap. XXXI.

46 Aceasta nu e o regulă religioasă; ea se găseşte în obiceiurile popoarelor primitive (de pildă, la vechii germani).

47 Claude de Forbin (1656—1733), trimis în Siam în 1685. *Memoriile* sale au fost publicate în 1729, la Amsterdam.

— *Makasar:* oraş în insulele Celebes (în Indonezia).

48 Cel ucis cerea, adică, îndepărtarea ucigaşului din acele locuri.

49 *Oedip la Colonna,* tragedie de Sofocle.

50 *Confucius* (551—479 î.e.n.). Confucianismul a fost o concepţie în genere idealistă din China veche. El a împrumutat de la religia veche credinţa în spirite, în cer ca divinitate supremă, cultul strămoşilor. Prin ideea asupra „voinţei cereşti" care cîrmuieşte lumea şi porunceşte celor de jos să se supună celor nobili, el sprijinea exploatarea.

51 În citatul din nota lui M. nu se argumentează împotriva nemuririi sufletului, ci a metempsihozei. (În adevăr, Confucius admite nemurirea sufletului în sensul unei uniri a lui, după moartea corpului, cu un spirit cosmic.). „Lucrarea unui filozof chinez" la care se referă Du Halde, este intitulată *Rostul casei.*

52 În original: *la religion des Tao et des Foë.* Tao (Dao) este calea

(legea) de dezvoltare şi schimbare a lucrurilor, potrivit învăţăturii filozofului *Lao-dzî* (filozof materialist chinez din secolul al VI-lea î.e.n.); *daoismul* (cartea respectivă se numea: *Dao dă dzing). La religion des Tao* înseamnă „religia credincioşilor în Dao", după cum *la religion des Foë* înseamnă „religia celor ce cred în Foe" (Foe este numele dat în China lui Buddha).

M., cînd vorbeşte aici despre „daoism", se referă la *religia daoistă* (apărută prin secolul al IV-lea î.e.n.), care a denaturat învăţătura lui *Lao-dzî* despre *Dao,* zeificînd pe vechiul filozof ateu.

[53] Thomas Bartholin, *Antiquitatum Danicarum... libri,* Hafniae, 1689.

[54] De fapt, autorul vrea să spună în prima frază că ea (religia) trebuie să ne îndrumeze pe noi spre dogmă, după cum rezultă din cele ce urmează.

Idei spirituale: opuse a ceea ce e pămîntesc.

[55] Thomas Hyde, *Historia religionis veterum Persarum* (Istoria religiei vechilor persani), Oxford, 1700.

[56] *Sistemul sciţilor:* potrivit lui Herodot, sciţii făceau o hecatombă din servitori şi cai pe mormîntul regelui.

[57] Este vorba de un obicei, dispărut azi (dar practicat încă în secolul al XIX-lea), numit *Suttie* sau *Sati,* care o făcea pe văduvă să se urce pe rugul pe care era incinerat corpul soţului său.

[58] M. spune în *Cugetări* că datorită numărului mai mare de sărbători la catolici, aceştia muncesc cu o şeptime mai puţin decît protestanţii; drept urmare, „manufacturierii catolici produc cu o şeptime mai puţine mărfuri decît manufacturierii protestanţi şi astfel, cu acelaşi număr de lucrători, Anglia produce cu o şeptime mai multe mărfuri decît Franţa". De aici se vede ce înţeles dă M. termenului „comerţ" (confirmînd nota noastră nr. 76, cartea XXIII) şi că el vede dezavantajul economic pentru Franţa, care rezultă din faptul arătat.

[59] *Indienii din ţinuturile reci:* cei din Canada.

[60] Acest final exprimă din nou ideea, îndrăzneaţă pe vremea aceea, formulată din primul alineat al capitolului: trebuinţele oamenilor, munca necesară pentru producerea bunurilor, trebuie să fie considerentul de bază în stabilirea sărbătorilor; şi e de remarcat ceea ce spune în alineatul al treilea, vorbind despre

Constantin cel Mare: chiar şi duminica, zi de sărbătoare la creştini, nu trebuie să împiedice munca agricolă, care este nu numai utilă, dar chiar de neapărată **trebuinţă.**

[61] *Montezuma al II-lea* (1480—1520), împărat al Mexicului cînd Cortez a cucerit această ţară în 1519.

[62] Vezi, în acelaşi sens, cartea XIV, cap. X, la sfîrşit.

Paragraful acesta împreună cu următoarele două au fost aspru criticate (căci, dacă religia depinde de climă, creştinismul nu se poate răspîndi la toate popoarele). M. a răspuns în *Apărarea „Spiritului legilor"* (partea a II-a, *Clima)* şi în *Răspunsurile* date Facultăţii de Teologie.

[63] Hinduşii consideră vaca un animal sfînt.

[64] Această notă a fost adăugată în ultima ediţie la cererea unui critic bisericesc, făcîndu-se astfel excepţie, pentru religia creştină, de la principiul stabilit înainte, potrivit căruia religia este legată de climă. Menţionarea acestei excepţii în notă şi faptul că în cartea XVI, cap. II, autorul, vorbind despre China, susţinuse că răspîndirea creştinismului în China nu este posibilă, dată fiind deosebirea de climă, arată că această notă nu exprimă convingerea lui M.

[65] Henri de Boulainvilliers (1658—1722), *Vie de Mahomet,* 1730. Despre părerile acestui autor în privinţa originii monarhiei şi nobilimii franceze, M. se va ocupa pe larg în cartea XXXI.

[66] Sanctorius, Santorio (1561—1636), pofesor de medicină la Universitatea din Padova, autor al lucrării *De statica medicina* (Veneţia, 1614), tradusă în mai multe limbi europene, în care a propus cercetarea experimentală în domeniul medicinii; în aceeaşi lucrare el vede în transpiraţie un regulator al sănătăţii.

[67] Vezi şi cartea XIV, cap. XI, despre legile care au legătură cu bolile specifice climei.

[68] *Fluviul Kura:* anticul Cyros, care se varsă în Marea Caspică; vezi nota 23, cartea XXI.

[69] Ultimele trei capitole din cartea XXIV (cap. XXIV, XXV, XXVI) au reluat ideea legăturii între religie şi climă, la care M. ţine atît de mult, şi el menţionează din nou poziţia (arătată în cap. I) de pe care vorbeşte (din punct de vedere omenesc, adică laic).

[70] În original: *de droit de police* (de drept politic) în sensul că interesează societatea şi e de resortul ei, adică de drept social (uman).

CARTEA XXV

[1] Cartea XXV se ocupă, ca şi cartea XXIV, de legătura dintre legi şi religie. Cea de faţă se ocupă de statornicirea religiei într-un stat (introducerea unei religii noi) şi de manifestările ei externe *(sa police extérieure)* (temple, preoţi). Cartea XXIV s-a ocupat de raporturile religiei cu societatea civilă în general (moravuri, legi, sărbători, activitate economică), iar aceasta se ocupă mai mult de locul religiei în sînul statului şi de raporturile dintre puterea civilă şi cea religioasă.

În cartea XXV se pot distinge o introducere şi două părţi: prima dintre acestea — cap. III-VIII — se ocupă cu organizarea societăţii religioase în sînul celei civile (temple, slujitorii cultului, bogăţiile clerului, cultul exterior şi demnitatea de preot suprem); cea de-a doua — cap. IX-XV — se ocupă de politica statului faţă de religie (despre toleranţă, inchiziţie, răspîndirea religiei).

[2] Este vorba de Sinodul ecumenic de la Efes (din anul 431), prezidat de Chiril, episcop al Alexandriei; în acest sinod a fost condamnată doctrina nestoriană (Nestorius, episcop al Constantinopolului) şi i s-a recunoscut Fecioarei Maria numele de *Theotokos* (Maica Domnului).

[3] Este vorba despre *Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus*, Paris, 1715.

[4] *Batavia*, în insula Djava, azi *Djakarta*, capitala Indoneziei. *Mauri*, adică mahomedani.

[5] L a b a t, în *Nouvelle relation de l'Afrique occidentale*, Paris, 1728, spune că toţi maurii din Senegal şi Niger sînt mahomedani şi îi atrag pe negri la mahomedanism.

[6] *Religiile din Indii:* budismul s-a statornicit în Japonia.

— *Şintoismul:* vechea religie din Japonia; zeităţile şintoiste au în frunte pe zeiţa soarelui (Amaterasu).

— *Creştinismul* nu a pătruns cu uşurinţă în Japonia (vezi mai departe cap. XIV).

[7] În legătură cu aceasta, M. spune în *Cugetări:* „Se poartă dispute asupra dogmei și nu se practică morala, pentru că e greu să se practice morala și foarte ușor să se poarte dispute asupra dogmei".

[8] Vezi cartea XIV, cap. VII.

[9] Această afirmație nu este întemeiată: M. se baza (după cum rezultă din *Cugetări)* pe asemănarea formei de guvernămînt, a obiceiurilor, a spiritului de toleranță etc.

[10] Tacitus (în *loc. cit.)* spune: „Printre cetățile grecești se întindea abuzul nepedepsit de a se înființa locuri de azil; templele erau înțesate de cei mai ticăloși sclavi; ele erau în același timp adăpost pentru datornici împotriva creditorilor, precum și pentru cei bănuiți de crime capitale".

Dreptul de azil, practicat mult în Grecia, nu era admis de romani; ei l-au tolerat la început, dar sub Tiberius au limitat numărul locurilor de azil pe care le puteau avea cetățile grecești.

[11] *Orașele de azil* (șase la număr) ofereau azil făptuitorilor de omoruri involuntare (ucigașii voluntari erau lăsați pe seama răzbunării familiei victimei); cei adăpostiți rămîneau în orașele de azil pînă la moartea marelui preot, în funcțiune în momentul săvîrșirii omorului.

Exemplele practicării azilului în Grecia și la evrei nu vor decît să ilustreze ideea formulată în alineatul antepenultim al capitolului: dreptul de azil trebuie limitat pentru a ocroti societatea împotriva asasinilor.

[12] Porphyrius, *De abstinentia animalium*, cartea II, § 5.

[13] *Pedalienii:* populație din Indii, potrivit unui pasaj din *Cugetările* lui M., în care se referă la autorul menționat în notă: Lilius Giraldus, numele latinizat al italianului Lilio Gregorio Giraldi (1479—1552), autor al lucrării *Historia de diis gentium.*

— *Volguskii:* Vogulii (Mansii), popor finougric în vestul Siberiei, între Ural și Obi.

[14] Hyde, *op. cit.*

[15] Marele număr de ceremonii religioase și îngrijirea necesară templelor au impus, spune M., crearea unei categorii aparte de persoane, menite să se ocupe numai de aceasta: celibatul preoțesc, adoptat de catolici, le ia și grija unei familii.

[16] Aici este vorba despre o proporție între clerici și laici (ca și în cartea XXIII, cap. XXI, el socotește că celibatul e o cauză a depopulării); în timp ce în cartea XXIV, cap. VII, M. critică se celibatul în sine, acum el critică numai „răspîndirea prea mare a celibatului", cum se exprimă în alineatul următor, la sfîrșit.

[17] Vezi aceeași critică a bogățiilor clerului în *Pensées*.

[18] Adică: se invocă de către cler *Biblia* pentru a-și justifica bogățiile, dar nu se ține seama de faptul că la israeliți preoții și leviții trăiau modest. În *Cugetări* se găsește această frază: „Este tare surprinzător că bogățiile oamenilor bisericii au început prin principiul sărăciei".

[19] În original: *les gens de main-morte* (instituțiile de mînă moartă) = corpurile și comunitățile considerate ca permanente și care formează totdeauna aceeași instituție (aici este vorba de biserici, mănăstiri); bunurile de mînă moartă erau inalienabile.

Seniorii aveau un *drept de mînă moartă teritorială* (de a moșteni bunurile străinilor morți pe teritoriul feudei respective și care se aflau acolo de peste un an și o zi), un *drept de mînă moartă personală* (de a moșteni uneori pe un vasal) și dreptul de a moșteni pe șerbii de mînă moartă (adică pe șerbii care nu aveau copii). Taxa de indemnizare avea să compenseze aceste drepturi.

[20] În original: *le droit d'amortissement* (taxa de mînă moartă), taxa pentru bunurile care trec în proprietatea instituțiilor de mînă moartă, devenind bunuri de mînă moartă, menită să compenseze taxele de mutațiune. „Taxa de mînă moartă pentru ceea ce stăpînește direct regele se evaluează la valoarea treimii lucrului" (L o y s e l, 78, Cf. *Dict. Littré)*.

[21] „Stăviliți mîna moartă", adică: stăviliți sporirea bunurilor bisericilor și mănăstirilor (care erau inalienabile și pentru care nu se încasau taxe de mutație).

Edictul din august 1749 a interzis „instituțiilor de mînă moartă" să dobîndească imobile cu titlu gratuit și a supus dobîndirea lor cu titlu oneros unei autorizații regale.

[22] Aceste instituții (mănăstirile) — persoane juridice — care nu mor deci niciodată, nu ar trebui să facă asemenea operații viagere, care le-ar îmbogăți peste măsură, vrea să spună M. Vezi și *Scrisori persane*, CXVIII.

[23] Platon spune, însă, că criminalii nu se pot răscumpăra prin jertfe.

[24] Vezi Plutarh, *Solon* (în *Vieţi paralele*, vol. I).

[25] Platon, *Legile*, XII.

[26] Cicero, *De legibus*, II, 22—27.

[27] Citatele care urmează sînt luate din Cicero, *De legibus* (cartea II). Spartanul despre care se vorbeşte în citatul al doilea este Lycurg, potrivit lui Plutarh.

[28] *Rogum vino ne respergito* = Să nu stropească rugul cu vin.

[29] *Legile*, cartea IV.

[30] Separarea puterii religioase (biserica) de cea civilă (politică — statul) este susţinută de M. prin două argumente: a) separarea dintre păturile sociale (stări, caste; fr.: *les ordres de l'État*), caracteristică monarhiei (în Franţa vechiului regim erau cele trei stări: clerul şi nobilimea, stări privilegiate, şi starea a treia); b) principiul separaţiei puterilor.

[31] Împăratul *Tsin-chi-hoang*, după cum spune Du Halde, din care s-a informat M.

[32] Cap. IX, despre toleranţa religioasă, constituie o pregătire a celorlalte capitole, în special a cap. XIII, în care va ataca direct pe cei care practică intoleranţa. M. cere statului să impună toleranţa reciprocă între religiile existente în sînul său (nicidecum să susţină o religie împotriva celorlalte).

[33] Această afirmaţie a fost criticată de cercurile clericale. M. a răspuns în *Apărarea „Spiritului legilor"* (V — *Toleranţa*) şi în *Răspunsurile* către Facultatea de Teologie.

[34] Vezi cartea XXIX, cap. V.

[35] *Acest măreţ obiect:* divinitatea.

[36] *Clipa...* = clipa morţii, aici autorul se referă la pedeapsa cu moartea (el atacă inchiziţia).

[37] Acest capitol în loc să critice represiunea ca inumană arată că ea are o slabă eficacitate şi că este avantajos să fie înlocuită printr-un tratament mai blînd.

Exemplul în legătură cu Japonia se referă la persecuţiile la care au fost supuşi creştinii acolo. Creştinismul a pătruns în Japonia în secolul al XVI-lea, fiind de îndată persecutat de împăraţi, iar misionarii, expulzaţi; în secolul al XIX-lea, misionarii creştini şi-au reînceput activitatea în Japonia. Vezi mai departe cap. XIV.

[38] Aici M. atacă abuzurile inchiziției în Spania și Portugalia, nu instituția în sine. De aceea, cercurile clericale n-au criticat acest capitol, cum s-a întîmplat cu cap. XI din cartea XXVI, în care el atacă direct tribunalul inchiziției.

Vezi și *Scrisori persane*, XXIX.

[39] Cazul s-a petrecut în 1745. În acest capitol (XIII) de o mare forță polemică, autorul atacă inchiziția în sine. El pledează pentru libertatea conștiinței.

[40] *Calicut;* vezi nota 165, cartea XXI.

[41] Aluzie la o dispută dintre misionarii iezuiți și cei capucini în Tibet în anii 1712—1716. Înainte de această interpretare, pe care J. B. de la Gressaye și-o însușește pe baza cercetărilor mai recente asupra lui M., se socotea că este vorba de o aluzie la disputa dintre misionari iezuiți și dominicani, în China, cu privire la cultul strămoșilor, ceea ce a atras măsuri aspre din partea împăratului, atît împotriva misionarilor, cît și a convertiților (mai puțin, însă, împotriva celor dintîi).

CARTEA XXVI

[1] Cartea XXVI are ca subiect ansamblul regulilor dreptului. Ea face oarecum corp comun cu cartea XXIX, ambele cărți conținînd considerații asupra alcătuirii și obiectului legilor (aceste două cărți constituie un *adaos tehnic* al *Spiritului legilor).* Definiția legilor, dată de M. în cartea I („raporturi necesare care derivă din natura lucrurilor") este aplicată aici de M. la examinarea diviziunilor dreptului; există diferite feluri de legi în raport cu ordinea lucrurilor asupra cărora statuează ele, adică după *obiectul* (natura materiei respective).

[2] În cap. I, M. enumeră, dînd scurte definiții, diferitele categorii de legi pentru ca, în capitolele următoare, să compare între ele diversele feluri de legi și urmările statuării de către legiuitor asupra unei ordini de lucruri (materii) care nu e de competința lui sau ale denaturării spiritului unei legi de către judecătorul care o aplică.

[3] În original: *qui est celui de la police de la religion* (care este cel al administrației bisericești), am tradus: „cel al rînduielilor bisericești", pentru că dreptul *canonic* sau bisericesc este formulat de biserică și se referă în principal la organizarea bise-

ricii, dar cuprinde și prevederi referitoare la laici (căsătoria etc.) (în acest ultim caz este vorba de aceeași materie, privită dintr-un alt punct de vedere).

4 *Dreptul domestic*, adică dreptul stabilit de autoritatea fiecărui șef de familie.

5 În cap. II, M. face distincție netă între legile divine și legile umane (cînd spune mai departe, tot în cap. II, „legi ale religiei", vrea să spună tot „legi divine", adică „dreptul divin", cum se exprimă în cap. I, spre deosebire de „dreptul bisericesc, numit și canonic"; acesta este variabil, pe cînd dreptul divin este invariabil, după autor (legile umane sînt variabile și ele).

6 Vezi cartea XXIV, cap. VII.

7 Religia, frînă împotriva despotismului; vezi, în același sens, cartea II, cap. IV, cartea III, cap. X și cartea XXIV, cap. II.

8 *Legile civile*, în sensul de legi pozitive, spre deosebire de cele naturale; primele sînt cele create de către legiuitor, iar legile naturale există înaintea celor pozitive, adică înainte de intervenția legiuitorului. M. se ocupă de aceste două categorii de legi în cap. III—VI. Dreptul natural, în concepția susținătorului lui, decurge din natura umană și se impune prin el însuși; chiar dacă nu este totdeauna consacrat de dreptul pozitiv. Această concepție, lipsită de temei științific, a avut totuși rolul ei progresist în epoca de ascensiune a burgheziei, pentru lupta împotriva feudalismului; susținerea acestui drept natural, accesibil rațiunii omului și menit să servească drept ghid dreptului pozitiv, i-a servit și lui M. în atacul său împotriva societății feudale.

9 În cartea XV, cap. XVII, M. a vorbit de asemenea despre această lege a lui Platon, apărarea naturală, adică dreptul natural de apărare (legitima apărare); legea pedepsește, în acest caz, exercitarea dreptului natural de apărare.

10 Adică să poată spune aceasta, dacă e cazul.

Vezi cartea XXIX, cap. XI, cu privire la martorii în procesele penale în Anglia.

11 În original: *violait la défense de la pudeur naturelle.*

Vezi, în privința cîrmuirii tiranice a lui Henric al VIII-lea, cartea XII, cap. X.

12 M. a fost acuzat de Sorbona pentru această afirmație, care ar fi fost injurioasă pentru rege și favorabilă omuciderii. M. a

replicat în *Răspunsurile* sale, printre altele, că nu poate fi vorba de o injurie la adresa regelui dacă arăți că o lege e prea severă ori că s-au schimbat condițiile care au dus la statornicirea ei (pe vremea lui Henric al II-lea). „Acestea sînt lucruri care se pot discuta și suveranul hotărăște", spune el.

[13] Pierre Bayle, *Critique générale de l'histoire du calvinisme de Mr. Maimbourg* (Critica generală a istoriei calvinismului de Maimbourg), Villefranche, 1682.

[14] Vezi cartea XVI, cap. XV.

[15] *Gondebaud*, rege al Burgundiei (mort în 516).

[16] *Receswind*, rege al vizigoților, mort în 672; el a pus să se strîngă într-un cod legile barbare ale vizigoților, cod care e împărțit în douăsprezece cărți.

[17] Aluzie la Ipolit din *Fedra* de Racine.

Fedra, a doua soție a lui Teseu, se îndrăgostește de fiul acestuia din prima căsătorie, Ipolit, care o respinge; ca să se răzbune, ea îi spune lui Teseu că Ipolit a atentat la pudoarea ei; Teseu îl dă pe mîna lui Neptun, pentru a-l pedepsi. În scena II, din actul IV, Ipolit vorbește despre sîngele ticălos din care se trage Fedra („Dar Fedra, născută-i dintr-o mamă al cărei sînge putred de mult tîrî din greu rușini, păcate, crime... cum nu sînt într-al meu" — trad. D. Nanu), iar în actul V, scena I, Ipolit se desparte de Aricia, pe care o iubește, pentru a se preda răzbunării lui Neptun.

[18] Galenus Claudius, medic grec, din Pergam (131—201 e.n.); a fost o mare autoritate în medicină. Numeroasele sale scrieri se ocupă, pe lîngă medicină (în domeniul căreia a creat un sistem) și de matematică, filozofie și drept. Lucrarea citată a fost scrisă în greceşte; M. avea operele lui Galenus în traducere latină.

[19] În original: *en les privant de leur caractère* (lipsindu-i de caracterul lor). Am tradus (potrivit notei lui J. B. de la Gressaye) „lipsindu-i de onoare", adică de stima publică.

[20] În cartea XXVII este examinată pe larg legea *Voconia*.

[21] Sfîntul Augustin (Augustinus Aurelius) (354—430), episcop din Hippona (Africa de nord), filozof al creștinătății, cel mai celebru dintre așa-numiții părinți ai bisericii latine. În *Despre cetatea lui Dumnezeu*, el vorbește incidental (în cartea III, cap. XXI) despre măsurile luate de romani în vederea

combaterii luxului la femei, semn de decădere morală, şi spune despre legea *Voconia* că nu ştie ce s-ar putea spune sau imagina mai nedrept ca această lege.

[22] Marculf, călugăr franc, din epoca merovingiană (secolul al VII-lea), autor al *Formulelor* (modele de acte juridice), pe la anul 650.

[23] Vezi cartea XVIII, cap. XXII.

[24] *Copii:* copii ai regelui (este vorba despre copiii de sex masculin, ca şi în celelalte alineate ale capitolului).

[25] *Voyages dans le Lévant et en Barbarie* (Călătorii în Levant şi în Barbaria), Paris, 1743.

[26] *Lovengo:* Lowango, în Angola.

[27] *Nouveaux voyages en Guinée* (Noi călătorii în Guineea), Paris, 1751.

[28] În cap. V şi VI, M. arată că nu totdeauna există corelaţie între legile naturale şi cele pozitive, că primele nu sînt (şi nu pot fi) în toate cazurile oglindite în cele din urmă.

În cap. VI, îndeosebi, aceasta apare ca o justificare a regimului succesiunilor din Franţa vremii sale (atît în dreptul civil cît şi în cel politic), în care există principiul primogenităţii (derivat, în ceea ce priveşte coroana, din principiul patrimonialităţii ei) (vezi cartea XXXI, cap. XXXIII).

[29] *Peluza* (Pelusion) (azi Tineh): vechi oraş în Egipt în apropiere de Port-Said. *Cambyses al II-lea*, rege al Persiei (529—521 î.e.n.) a cucerit Egiptul (525 î.e.n.).

[30] Titlul complet este: *Ad legem Iuliam peculatus et de residuis.*

[31] Cujas, *Observationum atque emendationum libri*, XXVII, Colonia, 1574.

[32] În dreptul canonic, sacrilegiul a fost considerat mai întîi furtul unui lucru sacru, iar apoi pîngărirea oricărui lucru sacru.

[33] Separaţia de corp (admisă în biserica catolică, unde nu e admis divorţul) era în evul mediu de competinţa tribunalelor bisericeşti. În Franţa, în timpul monarhiei absolute, ea a trecut în competinţa instanţelor civile.

[34] În cartea XVI, cap. XV, M. a condamnat legea care nu acordă femeilor dreptul de repudiere.

[35] Aceste argumente vechi, tradiţionale, care nu erau în spiritul egalităţii dintre sexe, au mai avut putere încă mult timp după

aceea, în societatea burgheză, această inegalitate fiind recunoscută chiar de lege (în Franța, pînă în 1884); ele au însă circulație neoficială și își păstrează încă tăria în aceeași societate. Vezi în această privință Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ed. a IV-a, 1957, pp. 71—75.

[36] Binele general al societății, scop al legilor civile (al dreptului laic), este opus de M. perfecționării individuale (desăvîrșirii morale a omului, luat ca individ); (suprapunerea moralei cu religia este pe linia atacului său împotriva lui Bayle; vezi cartea XXIV, cap. VI); este și acesta un mijloc de a lupta pentru a scoate dreptul de sub influența religiei; autorul vorbește cînd de desăvîrșirea morală a oamenilor în general, cînd de binele general al societății, confundînd planul moral cu cel (utilitar) social, pentru că exemplele care urmează sînt din domeniul moravurilor.

[37] Vezi cartea VII, cap. X—XIII.

[38] M. vrea să spună în acest capitol că, vorbind din punct de vedere social, nu ar trebui să se admită trecerea la creștinism a bărbaților, deoarece soțiile lor ar fi părăsite.

[39] Capitolele XI și XII se ocupă de procedura tribunalului inchiziției, contrară principiilor dreptului penal.

Reprezentantul Congregației Indexului (Bottari) a cerut suprimarea totală a acestui capitol (din toate observațiile sale, aceasta este singura asupra căreia s-a arătat absolut intransigent). Deoarece M. n-a fost de acord, *Spiritul legilor* a fost pus la Index.

[40] Adică, în fața tribunalului inchiziției, acuzatul trebuie să-și recunoască în mod spontan greșala și să arate că se căiește, la fel ca păcătosul în fața tribunalului penitenței (confesionalul: locul unde spovedește preotul, care iartă păcatele mărturisite) (în biserica catolică).

[41] Justiția umană nu are cu oamenii decît un singur pact, nu le impune decît o singură regulă (condiție pentru achitare) — cea a nevinovăției —, iar justiția divină le impune două — cea a nevinovăției și cea a pocăinței. Adică: tribunalul inchiziției, fiind un tribunal omenesc, trebuie să ia în considerare numai dovezile de nevinovăție; el nu poate să citească gîndurile acuzatului și, ca atare, nu poate fi sigur că mărturisirile și regre-

tele exprimate de acesta sînt cum ar dori, pe de o parte, o dovadă a vinovăţiei sau nevinovăţiei sale, iar pe de alta, o dovadă de pocăinţă. Aşadar, tribunalul inchiziţiei nu trebuie să promită acuzatului ce recunoaşte fapta de care este acuzat că va fi scutit de pedeapsa cu moartea (aceasta îl poate face pe un acuzat nevinovat să recunoască o faptă pe care n-a săvîrşit-o).

42 Separaţia pe care o face aici M. între domeniul dreptului canonic şi acela al dreptului civil, în ceea ce priveşte căsătoria, este aceea pe care o face biserica catolică (cînd vorbeşte despre caracterul căsătoriei, el se referă la indisolubilitatea ei).

43 Vezi cartea XXIII, cap. II.

44 Sub vechiul regim, în Franţa exista o neconcordanţă în această privinţă între dreptul civil şi dreptul canonic: acesta din urmă nu cerea consimţămîntul părinţilor pentru validitatea căsătoriei minorilor, în scopul de a evita concubinajul în caz de refuz nejustificat, iar ordonanţele regale cereau acest consimţămînt pentru a preveni mezalianţele, prevăzînd sancţiunea dezmoştenirii copiilor care nu s-ar fi supus părinţilor lor. M. spune că legile civile cereau ceva mai mult decît legea religioasă, dar nimic care să o contrazică. De fapt, dezmoştenirea ducea de multe ori la concubinaj, ceea ce tocmai voia să evite biserica.

45 Adică: condiţiile nu sînt absolut necesare pentru validitatea căsătoriei.

46 Ordonanţele regale, care cereau consimţămîntul părinţilor, nu loveau de nulitate căsătoria încheiată fără acest consimţămînt.

47 În original: *déclarèrent injustes* (au declarat nelegale); expresia *iniustae nuptiae* (concubinajul) a fost transpusă ca atare în limba franceză, ceea ce face M. de multe ori cu termenii latineşti.

48 P r i s c u s, (Priskos), istoric (mort pe la anul 471); a fost ambasador al lui Theodosius al II-lea pe lîngă Attila; lucrarea sa este intitulată *Excerpta de legationibus scriptoribus.*

49 În cap. I al cărţii I.

50 Vezi H e r o d o t, *Istorii,* III, 31.

51 Adică: realitatea (rudenia de sînge dintre părinţi şi copii) impune interdicţia căsătoriei, iar copia realităţii (rudenia prin alianţă, care îi asimilează pe gineri, nurori şi copiii vitregi cu copiii buni) trebuie să urmeze aceeaşi regulă.

52 Vezi *Deuteronomul,* XXV, 5.

[53] În cap. XV—XVIII este pusă față în față reglementarea unor chestiuni pe baza dreptului politic (public) și aceea bazată pe dreptul civil (privat).

Aici apare distincția dintre dreptul public și dreptul privat, distincție clasică a dreptului exploatator (din orînduirile bazate pe proprietatea privată). Pentru critica ei, vezi I. Demeter și I. Ceterchi, *Introducere în studiul dreptului*, Ed. Științifică, 1962, pp. 200—203.

[54] M. se referă la teoria contractului social.

[55] Concepția individualistă a dreptului de proprietate este sprijinită de M. pe argumentul binelui public: este vorba de bunuri nu de libertatea cetățeanului, și atunci interesele proprietarilor particulari (ale „societății civile") corespund cu acelea ale statului (care, spunem noi, s-a separat aparent de „societatea civilă", și tocmai pentru a apăra interesele comune ale acestor proprietari), așa că argumentarea lui M. confirmă justețea criticii societății burgheze din acest punct de vedere. Vezi I. Demeter și I. Ceterchi, *op. cit, p. 202.*

[56] În vechiul drept francez se tăiau drumuri peste pămînturile proprietarilor particulari fără a li se acorda vreo despăgubire. M. este aici un precursor al principiului recunoscut de revoluția franceză din 1789 (în *Declarația drepturilor omului* figurează principiul că nimeni nu poate fi expropriat decît pentru un motiv de utilitate publică și în schimbul unei despăgubiri juste și prealabile).

[57] Beaumanoir (Philippe de Rémy, sire de Beaumanoir) (1226—1296), celebru jurisconsult al ținuturilor cutumiare; el a trăit și a scris deci în secolul al XIII-lea (nu în secolul al XII-lea, cum scrie M.). Autor al colecției de cutume intitulată *Coutumes de Beauvoisis*. M. se va referi deseori la Beaumanoir, mai ales în cartea XXVIII.

[58] În original: *des prud'hommes* (oameni înțelepți și cinstiți), ceea ce se numea *boni homines.*

[59] Aluzie la cucerirea Țărilor de Jos (care aparțineau coroanei spaniole), efectuată de Ludovic al XIV-lea în 1667—1668 (războiul împotriva Spaniei, încheiat prin tratatul de la Aix-la-Chapelle, 1668), invocînd cutuma din Brabant, potrivit căreia Maria-Tereza, soția sa, fiică unică din prima căsătorie a lui Filip al IV-lea, regele Spaniei, avea singură dreptul de a moșteni

Țările de Jos (Filip al IV-lea a murit în 1665) (așa-numitul drept de devoluțiune, de unde numele *războiul de devoluțiune).*

60 Primii sînt particularii, supuși legilor, ceilalți sînt guvernanții, care le fac.

61 Se indică în notă în mod eronat *Republica,* în loc de *Politica* (cartea III, cap. VIII). Aristotel spune însă despre ostracism mai întîi (§ 4): „El este întrebuințat cu un succes egal, și în oligarhii, și în democrații"; iar în § 6: „Nu s-a ținut seama cîtuși de puțin de interesul adevărat al republicii (statului), ci s-a făcut din el un instrument de partid" (trad. El. Bezdechi, p. 128).

62 *Hyperbolus,* orator atenian, secolul al V-lea î.e.n.

63 Vezi despre ostracism și cartea XXIX, cap. VII (unde M. citează iarăși *Politica* lui Aristotel).

64 M. vrea să spună: legile asupra căsătoriei pot fi civile (care reglementează situația juridică a soților) sau politice (care au ca obiect efectele demografice ale căsătoriei).

65 *O lege domestică particulară:* un obicei a cărui aplicare ar fi lăsat la aprecierea capului familiei.

66 În cap. XX—XXIV se opune dreptul internațional celui intern.

În cap. XX se opune dreptul internațional public celui civil.

67 Vezi cartea XI, cap. III.

68 Dreptul ginților recunoaște totuși valabilitatea juridică a tratatelor de pace, pe temeiul consimțămîntului statelor semnatare.

69 Adică nu se poate cere anularea unui tratat de pace pentru viciu de consimțămînt, cum se poate face cu un contract civil, pentru că în dreptul ginților domnește forța.

70 Adică: dreptul ginților exclude aplicarea pentru reprezentanții diplomatici a dreptului intern al statului în care sînt trimiși, deci ei nu pot fi judecați de instanțele acestui stat (principiul *imunității diplomatice.*)

71 *Atahualpa,* ultimul incas suprem (împăratul [domnitorul] în statul incașilor), a fost omorît în 1533 de către cuceritorii spanioli în Peru, conduși de Pizarro, care au distrus atunci și capitala statului, Cuzco, ocupînd întregul stat al incașilor.

72 Spaniolii l-au ucis pe *Atahualpa* ca fiind vinovat de idolatrie și de poligamie, încălcînd legile spaniole.

[73] Maxima de drept public roman *Salus populi suprema lex esto* (*populus* în sensul de *res publica* = patrie, stat).

[74] Cînd fac cuceriri, monarhiile tind să se transforme în state despotice, vaste şi deci slabe, fiind greu de cîrmuit şi de apărat.

[75] Cînd, potrivit legii politice a unui stat, urmează la tron un suveran străin, dăunînd astfel statului (căci acest suveran poate fi ispitit să-i schimbe legile şi obiceiurile), este nimerit să se aplice o lege politică menită să-i asigure conservarea, inspirată din dreptul ginţilor (principiul suveranităţii, al independenţei fiecărui stat, este esenţial pentru acest drept: „suveranitatea este un aspect inseparabil al statului ca subiect de drept internaţional public").

În alineatul ultim, M. se referă, manifestîndu-şi uşor dezaprobarea, la pretenţiile ridicate de Ludovic al XIV-lea asupra Flandrei şi ţinutului Franche-Comté, la moartea soţiei sale Maria Tereza (deşi aceasta renunţase la drepturile sale cînd s-a căsătorit cu el).

[76] Adică: autorităţile au oarecum o putere discreţionară în pedepsirea contravenienţilor.

[77] Domeniul penal propriu-zis este pus alături de cel al contravenţiilor.

TABLA DE MATERII

PARTEA A PATRA

CARTEA XX

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL LOR CU COMERȚUL, VĂZUT DIN PUNCTUL DE VEDERE AL NATURII ȘI AL SUBÎMPĂRȚIRILOR SALE 9

Cap. I — Despre comerț 9
Cap. II — Despre spiritul comerțului 10
Cap. III — Despre sărăcia popoarelor 11
Cap. IV — Despre comerț în diferitele forme de guvernămînt 11
Cap. V — Despre popoarele care au făcut comerț de economie 13
Cap. VI — Cîteva urmări ale unei navigații dezvoltate . 14
Cap. VII — Atitudinea Angliei față de comerț 15
Cap. VIII — Cum a fost stînjenit uneori comerțul de economie 15
Cap. IX — Despre practicarea comerțului numai cu unele țări 16
Cap. X — O instituție specifică comerțului de economie . 17
Cap. XI — Continuarea aceluiași subiect 18
Cap. XII — Despre libertatea comerțului 18
Cap. XIII — Ce spulberă această libertate 19
Cap. XIV — Despre legile comerciale care implică confiscarea mărfurilor 20
Cap. XV — Despre constrîngerea debitorilor la achitarea datoriilor prin privarea lor de libertate 20
Cap. XVI — O lege excelentă 21
Cap. XVII — O lege din Rhodos 22
Cap. XVIII — Despre judecătorii în materie comercială . 22
Cap. XIX — Principele nu trebuie să facă comerț . 23
Cap. XX — Continuarea aceluiași subiect . 23

Cap. XXI — Despre comerțul practicat în monarhie de către nobilime 24
Cap. XXII — Reflecție asupra unei chestiuni speciale . . 24
Cap. XXIII — Pentru care națiuni este dezavantajos să facă comerț 26

CARTEA XXI

DESPRE LEGI PRIVITE ÎN RAPORTUL LOR CU COMERȚUL, VĂZUT ÎN LUMINA PREFACERILOR PE CARE EL LE-A SUFERIT ÎN ÎNTREAGA LUME . . . 29

Cap. I — Cîteva considerații generale 29
Cap. II — Despre popoarele Africii 30
Cap. III — Trebuințele popoarelor de la sud se deosebesc de cele ale popoarelor de la nord 30
Cap. IV — Deosebirea principală dintre comerțul celor vechi și cel de astăzi 31
Cap. V — Alte deosebiri 32
Cap. VI — Despre comerțul celor vechi . 33
Cap. VII — Despre comerțul vechilor greci . . 39
Cap. VIII — Despre Alexandru. Cuceririle sale . . . 42
Cap. IX — Despre comerțul regilor greci după Alexandru 46
Cap. X — Despre înconjurul Africii . 52
Cap. XI — Cartagina și Marsilia . . 55
Cap. XII — Insula Delos. — Mithridate 60
Cap. XIII — Despre spiritul romanilor cu privire la marină 62
Cap. XIV — Despre spiritul romanilor cu privire la comerț 63
Cap. XV — Comerțul romanilor cu barbarii 64
Cap. XVI — Despre comerțul romanilor cu Arabia și cu Indiile 65
Cap. XVII — Despre comerț după prăbușirea Imperiului Roman de Apus 69
Cap. XVIII — O rînduială deosebită 70
Cap. XIX — Despre comerț după slăbirea Imperiului Roman de Răsărit 71
Cap. XX — Cum a răzbit prin negura barbariei comerțul din Europa 71
Cap. XXI — Descoperirea a două lumi noi; starea Euro-

pei în legătură cu aceasta 74
Cap. XXII — Despre bogăţiile pe care Spania le-a scos din America 78
Cap. XXIII — Problemă 83

CARTEA XXII

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL LOR CU FOLOSIREA MONEDEI 84

Cap. I — Rostul monedei . . . 84
Cap. II — Despre natura monedei . 85
Cap. III — Despre monedele ideale 87
Cap. IV — Despre cantitatea de aur şi de argint 88
Cap. V — Continuarea aceluiaşi subiect . . . 89
Cap. VI — Din ce cauză dobînzile au scăzut la jumătate după descoperirea Indiilor 89
Cap. VII — Cum se fixează preţul lucrurilor în cursul variaţiei bogăţiilor convenţionale 90
Cap. VIII — Continuarea aceluiaşi subiect 91
Cap. IX — Despre raritatea relativă a aurului şi a argintului 93
Cap. X — Despre cursul schimbului 93
Cap. XI — Despre operaţiile pe care le-au efectuat romanii asupra monedelor 103
Cap. XII — Împrejurările în care au efectuat romanii operaţiile lor asupra monedei 105
Cap. XIII — Operaţiile asupra monedei în epoca împăraţilor 106
Cap. XIV — Cum creează operaţiile de schimb dificultăţi statelor despotice 108
Cap. XV — Un obicei existent în unele state din Italia . 108
Cap. XVI — Despre ajutorul pe care statul îl poate primi de la bancheri 109
Cap. XVII — Despre datoriile publice 109
Cap. XVIII — Despre stingerea datoriilor publice . 111
Cap. XIX — Despre împrumuturile cu dobîndă . 112
Cap. XX — Despre camăta în comerţul maritim . . 113
Cap. XXI — Despre împrumutul prin contract şi despre camăta la romani 114
Cap. XXII — Continuarea aceluiaşi subiect . 115

CARTEA XXIII

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL LOR CU NUMĂRUL LOCUITORILOR . 122

Cap. I — Despre oameni și animale în privința înmulțirii speciei lor 122
Cap. II — Despre căsătorii . . 123
Cap. III — Despre condiția copiilor 124
Cap. IV — Despre familie 124
Cap. V — Despre diferite categorii de soții legitime . 125
Cap. VI — Despre bastarzi, în diferitele forme de guvernămînt 126
Cap. VII — Despre consimțămîntul părinților la căsătorie 127
Cap. VIII — Continuarea aceluiași subiect 128
Cap. IX — Despre fete 129
Cap. X — Ce-i determină pe oameni la căsătorie . 129
Cap. XI — Despre asprimea cîrmuirii 130
Cap. XII — Despre numărul fetelor și al băieților în diferite țări 131
Cap. XIII — Despre porturile maritime 131
Cap. XIV — Despre produsele solului care cer un număr mai mare sau mai mic de locuitori 132
Cap. XV — Despre numărul locuitorilor în raport cu meșteșugurile 133
Cap. XVI — Despre atitudinea legiuitorului față de înmulțirea populației 134
Cap. XVII — Despre Grecia și despre numărul locuitorilor ei 135
Cap. XVIII — Despre starea popoarelor înainte de romani . 137
Cap. XIX — Depopularea pămîntului 137
Cap. XX — Romanii au fost nevoiți să facă legi pentru înmulțirea populației 138
Cap. XXI — Despre legile romanilor cu privire la înmulțirea populației 138
Cap. XXII — Despre abandonarea copiilor 151
Cap. XXIII — Despre starea lumii după prăbușirea romanilor 152
Cap. XXIV — Schimbări care au avut loc în Europa în privința numărului de locuitori . . . 153
Cap. XXV — Continuarea aceluiași subiect . 154
Cap. XXVI — Concluzii 154
Cap. XXVII — Despre legea făcută în Franța pentru sti-

mularea înmulţirii populaţiei 155
Cap. XXVIII — În ce chip se poate reface numărul locuitorilor după o depopulare 155
Cap. XXIX — Despre aziluri 156

PARTEA A CINCEA

CARTEA XXIV

DESPRE LEGI ÎN RAPORTUL LOR CU RELIGIA STATORNICITĂ ÎN FIECARE ŢARĂ, EXAMINATĂ ÎN CEEA CE PRIVEŞTE FORMELE EI DE CULT ŞI ÎN SINE 161
Cap. I — Despre religii în general 161
Cap. II — Paradoxul lui Bayle 162
Cap. III — Guvernămîntul moderat se potriveşte mai bine cu religia creştină, iar cel despotic cu cea mahomedană . 163
Cap. IV — Urmările ce decurg din caracterul religiei creştine, şi din cel al religiei mahomedane 165
Cap. V — Religia catolică se potriveşte mai bine cu o monarhie, iar cea protestantă cu o republică 165
Cap. VI — Alt paradox al lui Bayle . . 166
Cap. VII — Despre legile de desăvîrşire, în religie . . 167
Cap. VIII — Despre punerea de acord a legilor morale cu cele ale religiei . . . 168
Cap. IX — Despre esenieni . 168
Cap. X — Despre secta stoicilor 169
Cap. XI — Despre contemplaţie 170
Cap. XII — Despre penitenţe 170
Cap. XIII — Despre crime care nu pot fi ispăşite . . . 171
Cap. XIV — Cum se îmbină forţa religiei cu cea a legilor civile 172
Cap. XV — În ce fel legile civile îndreaptă uneori religiile greşite 174
Cap. XVI — În ce fel îndreaptă legile religiei neajunsurile organizării politice . . . 174
Cap. XVII — Continuarea aceluiaşi subiect 175
Cap. XVIII — În ce fel legile religiei obţin efectul celor civile 176
Cap. XIX — Nu atît adevărul sau falsitatea unei dogme o fac

folositoare sau vătămătoare pentru oamenii aflați în starea de societate, cît aplicarea ei corectă sau abuzul de ea 177
Cap. XX — Continuarea aceluiași subiect 178
Cap. XXI — Despre metempsihoză 179
Cap. XXII — Cît este de primejdios ca religia să inspire dezgust față de lucruri indiferente . . . 179
Cap. XXIII — Despre sărbători . . . 180
Cap. XXIV — Despre legile religioase cu caracter local . . 181
Cap. XXV — Neajunsul trecerii religiei dintr-o țară în alta . . . 182
Cap. XXVI — Continuarea aceluiași subiect 183

CARTEA XXV

DESPRE LEGI ÎN RAPORTUL LOR CU STATORNICIREA RELIGIEI ÎN FIECARE ȚARĂ ȘI CU MANIFESTĂRILE EI EXTERNE 185
Cap. I — Despre sentimentul religios . . . 185
Cap. II — Despre ceea ce determină atașamentul față de diferitele religii 185
Cap. III — Despre temple . . . 187
Cap. IV — Despre slujitorii cultului 189
Cap. V — Despre limitele pe care legile trebuie să le pună bogățiilor clerului . . 191
Cap. VI — Despre mănăstiri . . 192
Cap. VII — Despre luxul datorat superstiției . 193
Cap. VIII — Despre demnitatea de preot suprem 194
Cap. IX — Despre toleranța religioasă 195
Cap. X — Continuarea aceluiași subiect 195
Cap. XI — Despre schimbarea religiei 196
Cap. XII — Despre legile penale . 197
Cap. XIII — O foarte umilă mustrare adresată inchizitorilor din Spania și Portugalia . . . 198
Cap. XIV — Pentru ce religia creștină este atît de detestată în Japonia . . . 201
Cap. XV — Despre răspîndirea religiei . 201

CARTEA XXVI

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL PE CARE TREBUIE SĂ-L AIBĂ ELE CU ORDINEA LUCRURILOR ÎN PRIVINȚA CĂRORA SÎNT CHEMATE SĂ STATUEZE . 203

Cap. I — Ideea de bază a acestei cărți . . 203

Cap. II — Despre legile divine și despre cele umane . . 204

Cap. III — Despre legile civile care sînt contrarii legii naturale 205

Cap. IV — Continuarea aceluiași subiect 206

Cap. V — Cazuri în care se poate judeca după principiile dreptului civil, modificînd principiile dreptului natural . 207

Cap. VI — Ordinea succesiunilor depinde de principiile dreptului politic sau civil, iar nu de principiile dreptului natural . . 208

Cap. VII — Nu trebuie să se rezolve pe baza preceptelor religioase atunci cînd e cazul să se recurgă la preceptele legii naturale 211

Cap. VIII — Nu trebuie să se supună principiilor dreptului denumit canonic chestiunile reglementate de principiile dreptului civil 211

Cap. IX — Chestiunile care trebuie să fie supuse principiilor dreptului civil pot rareori să fie reglementate pe baza principiilor legilor religiei **212**

Cap. X — În ce caz trebuie să urmăm legea civilă care îngăduie, iar nu legea religioasă care interzice . . . 214

Cap. XI — Nu trebuie ca tribunalele umane să fie supuse principiilor tribunalelor care au în vedere viața viitoare 215

Cap. XII — Continuarea aceluiași subiect 215

Cap. XIII — În ce caz trebuie să urmăm, în privința căsătoriilor, legile religiei și în ce caz trebuie să ne conformăm legilor civile . . . 216

Cap. XIV — În ce cazuri, în căsătoriile dintre rude, trebuie să ne călăuzim după legile naturii și în ce cazuri trebuie să ne călăuzim după legile civile 218

Cap. XV — Nu trebuie să se reglementeze potrivit principiilor dreptului politic lucrurile care sînt supuse principiilor dreptului civil 222

Cap. XVI — Nu trebuie să se rezolve pe baza regulilor de drept civil chestiunile care se cuvine să fie rezolvate pe baza regulilor de drept politic . . . 224
Cap XVII — Continuarea aceluiaşi subiect 225
Cap. XVIII — Despre necesitatea de a se stabili dacă legile care par a se contrazice între ele fac parte din aceeaşi categorie 226
Cap. XIX — Nu trebuie să se rezolve prin legile civile chestiunile care trebuie să fie rezolvate prin legile domestice 227
Cap. XX — Nu trebuie să se rezolve pe baza principiilor legilor civile chestiunile care ţin de dreptul ginţilor . 228
Cap. XXI — Nu trebuie să se rezolve prin legi politice chestiunile care ţin de dreptul ginţilor . . . 229
Cap. XXII — Soarta nenorocită a incasului Atahualpa . . 229
Cap. XXIII — Dacă printr-o împrejurare oarecare legea politică are un efect distrugător asupra statului, trebuie să se aplice o altă lege politică, care îl menţine şi care devine uneori o normă de drept al ginţilor . . . 230
Cap. XXIV — Regulamentele de poliţie sînt de alt ordin decît celelalte legi civile 231
Cap. XXV — Nu trebuie să se urmeze dispoziţiile generale ale dreptului civil atunci cînd este vorba de lucruri care trebuie să fie supuse unor reguli speciale derivînd din propria lor natură 232
Note 235